

БА ЦЗІНЬ
СІМ'Я

БА ЦЗІНЬ
СІМ'Я

РОМАН

*З китайської переклав
ІВАН ЧИРКО*

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ — 1976

И (Кит)
Б12

У романі «Сім'я» відомий китайський письменник-реаліст Ба Цзінь розповідає про розпад феодальної китайської родини, про пошуки молоддю нових шляхів у житті, про ті соціальні потрясіння, які переживав Китай у першій чверті ХХ століття.

© Український переклад і післямова,
видавництво «Дніпро», 1976.

Б 70304—156
М205(04)—76 Бз—19—3—76

Дув пругкий вітер. Схожі на клаті вати лапаті сніжинки безладно кружляли в повітрі і поволі опускалися на землю. Попід мурами, що тяглися обабіч вулиці, широкими пасмами пролягли білі замети, облямовуючи грязьку дорогу, на якій виднілися лише поодинокі перехожі та носії з паланкінами — по двоє на кожен. Від різких поривів вітру вони боязко кулились. А сніг густішав і дедалі щільніше затягав небо білою запоною. Він спадав на парасольки, на дашки паланкінів, на гостроверхі бамбукові капелюхи носіїв, на перехожих.

Вітер, бавлячись, шарпав парасольки, а то й виривав їх із рук. Його сердите завивання змішувалось із скрипом черевичків і творило якусь химерну музику, що докучливо бриніла у вухах і ніби застерігала перехожих: «Хурделиця може надовго огорнути світ, вона не дасть знову прийти ясній, лагідній весні».

Уже сутеніло, проте ліхтарів на вулицях ще не засвічували, і все довкола поволі розчинялось у попелястосірій імлі присмерку. Бруківку в різних напрямках перетинали брудні патьоки талого снігу. Було холодно, і тільки думка про теплу, затишну домівку підбадьорювала тих, хто опинився такої пори на безлюдній вулиці.

— Цзює-хой, не відставай, — озирнувшись, мовив юнак років вісімнадцяти; в одній руці у нього була парасолька, а другою він притримував полу теплого халата. Його кругловиде обличчя почервоніло від холоду. На переніссі поблискували окуляри в золотій оправі.

За ним плентав інший юнак, такого ж зросту і так само вдягнений, хіба що трохи молодший. Обличчя у нього було бліде, лише яскраво сяяли очі.

— Не хвилюйся, вже недалеко... А ти сьогодні на репетиції грав краще всіх. І по-англійськи говорив так легко, невимушено. Роль лікаря Лайвсі¹, скажу відверто,

---

¹ Лайвсі — мається на увазі один із персонажів твору Роберта Стівенсона «Острів скарбів».

у тебе виходить непогано,— визнав він і надав ходи. Твань з-під черевиків бризнула йому на штани.

— Та я просто відчув себе сміливіше,— усміхнувся Цзюе-мінґ і пішов повільніше, щоб молодший брат наздогнав його.— А ти все боїшся. Твій Чорний Пес ні на що не схожий. Адже вчора ти добре вивчив свої слова, то чому ж сьогодні на сцені нічого не міг сказати? Якби вчитель Чжу не підказував, ти, певно, так і не довів би ролі до кінця,— лагідно, без докору промовив старший брат.

Цзюе-хой почервонів:

— Сам дивуюсь. Щойно вийду на сцену, одразу ніяковію. Здається, всі дивляться тільки на мене. Хочеться сказати все, що мені належить, не пропустити жодного слова...

В цю хвилину порив вітру шарпнув парасольку в його руці, і вона аж закрутилась. Юнак змовк і міцно стис ручку, та вітер уже помчав далі. Сніг не встигав танути і поступово запорошував і середину вулиці,— білий-білий, а по ньому нашарування слідів людських ніг.

— Свій текст хочеться прочитати так, щоб не пропустити жодного слова,— знову заговорив Цзюе-хой,— та коли я розтуляю рота, слова де й діваються. Не можу пригадати навіть речень, які, здавалось, міцно сиділи в пам'яті. Оговтуюсь лише тоді, як вчитель Чжу підкаже мені слово-друге. Якщо я на репетиції так гублюсь, то що буде, коли доведеться виступати перед людьми? Сорому не оберешся.— Щире, майже дитяче обличчя Цзюе-хой нараз спохмурніло. Він легко крокував по засніженій бруківці, під ногами стиха порипувало.

— А ти не бійся,— заспокоював його Цзюе-мінґ.— Ще кілька репетицій, і все буде гаразд. Тільки будь сміливішим... Як на мене, вчитель Чжу не зовсім вдало інсценізував «Острів скарбів». Боюсь, що вистава не матиме того успіху.

Цзюе-хой промовчав, але в душі був вдячний братові за дружню підтримку. Він саме думав, як би його зробити, щоб вистава вдалася, сподобалась і гостям, і учням, а також втішила й брата. Замріявшись, він наче перенісся в інший світ. Ось перед ним готель «Адмірал Бенбоу», там мешкає його давній приятель Біллі. А він, Чорний Пес, що довго блукав світами, втратив два пальці на руці, натерпівся всілякого лиха, зрештою натрапляє на слід Біллі. В його душі переплелися передчуття

помсти і невимовний страх. Він уявив собі, як заходить до свого колишнього приятеля, як дорікає тому за те, що той відмовився шукати скарб капітана Флінта, зрадив морські блукання. Англійські слова з інсценівки пригадувалися самі собою, без будь-яких зусиль. Ніби отямившись, Цзюе-хой радісно вигукнув:

— Цзюе-мін! Тепер мені все зрозуміло!

— Що тобі зрозуміло? Чого це ти зрадив?— здивовано глянув на нього брат.

— Аж тепер я збагнув таємницю акторського мистецтва,— по-дитячому самовпевнено усміхнувся Цзюе-хой.— Я уявив себе Чорним Псом, і тоді слова потекли самі собою, мені не треба було й пригадувати їх.

— Отак і треба грати,— Цзюе-мінъ теж посміхнувся.— А коли ти це зрозумів, то можеш сподіватися на успіх... Сніг, здається, перестав. Згорни парасольку, бо на такому вітрі її важко тримати.

Цзюе-мінъ обтрусив сніг зі своєї парасольки і згорнув її. Цзюе-хой зробив те ж саме. Далі вони йшли поруч, поклавши парасольки на плечі.

Сніг справді припинився. Високі білі шапки вкривали верхівки мурів та дахи будівель, чітко вирізняючись на темно-сірому тлі вечірніх сутінок. Поступово стих і вітер. Кілька крамничок, освітлених чи то каганцями, чи то свічками, виділялися поміж розкішних особняків з великими, полакованими в чорне брамами, мов коштовні прикраси, кидаючи на безлюдну вулицю трошки тепла й світла.

— Ти не змерз?— затурбувався Цзюе-мінъ.

— Ні, мені тепло. Коли йдеш і розмовляєш, то холоду зовсім не відчуваєш.

— А чого ж ти тремтиш?

— Це я просто збуджений. А коли я збуджений, то і мною завжди так: увесь тремчу, і серце мало не вискакує з грудей. Подумав про виставу і чомусь стривожився. Щиро кажучи, я сподіваюсь на успіх. Тобі не дивно таке слухати?— Цзюе-хой позирнув на брата: чи не сміється той часом.

— Аніскілечки,— лагідно мовив Цзюе-мінъ,— я й сам непокоюсь і мрію про успіх вистави. І я такий, як усі. Коли вчитель похвалить навіть за щось незначне, кому не приємно.

— Воно так.

Цзюе-хой міцніше притулився плечем до брата, і вони закрокували, забувши про холод, про негоду і про ніч.

— Який ти в мене хороший!

Повернуте до Цзюе-мін'я обличчя молодшого брата осяяла наївна усмішка. Цзюе-мін'я зазирнув йому в вічі, собі всміхнувся і стиха промовив:

— Ти теж хороший.— Потім озирнувся довкола, побачив, що вже близько домівка, і додав:— Поспішаймо, за рогом уже й наш дім.

Цзюе-хой кивнув головою. Вони закрокували швидше і невдовзі вийшли на ще тихішу вулицю.

Засвітили ліхтарі. Сяйво від олійних каганців, що пробивалося крізь квадратні стекла, на холоді здавалося ще самотнішим; на снігу лежали ледь помітні тіні ліхтарних стовпів. Перехожих на цій вулиці було ще менше, кожен з них квапився своєю дорогою і мовчки зникав у сутінках. Після нього залишалися тільки сліди на снігу, що ніби стомлено дрімали, поки на них не наступила чиясь інша нога, а тоді, тихо зітхнувши, прибирали якоїсь дивовижної форми. Через деякий час чіткі разки глибоких слідів перетворювались у безладну мішанину великих та малих ямок.

Величні особняки з чорними лакованими брамами принишкли під пронизливим вітром. Вхід до них охороняло по два вічно німотних кам'яних леви. А за брамою, що нагадувала пащу казкового чудовиська, залягла суцільна темінь, і годі було вгадати, що за нею ховається. Кожен особняк стоїть уже довгі роки і, певно, знав на своєму віку не одного господаря. І в кожного свої таємниці. Лак на чорних брамах, якщо він облуплювався, час від часу поновлювали, але таємниці того чи іншого двору від стороннього ока надійно оберігали високі мури та міцні брами.

Пройшовши десь піввулиці, брати зупинились перед входом до одного з найбільших особняків. На кам'яних східцях вони ретельно витерли черевики, обтрусили сніг з одягу і з парасольками в руках зайшли у двір. Невдовзі їхні кроки завмерли у темній глибині подвір'я, і знову запанувала тиша. Біля цієї брами також сиділо два кам'яних леви, а під карнизом висіло два обклеєних червоним папером ліхтарі. Проте, на відміну від інших садіб, неподалік від східців стояло ще й два квадратних кам'яних басейни, а на мурі, обабіч брами, висіли дошки з паралельними написами. На тлі червоного лаку чітко виділялися вісім ієрогліфів: «Державі — благополуч-

чя, сім'ї — щастя, людям — довголіття, року — достаток». А всередині на обох стулках брами були прикріплені кольорові зображення богів-охоронців з великими мечами у руках.

2

Вітер ушух зовсім, але тепліше не стало. Зайшла ніч, проте по-справжньому так і не потемніло: вгорі сіріло небо, а внизу білів сніг. Просторе внутрішнє подвір'я¹ теж занесло снігом. Посередині, трохи здіймаючись над землею, пролягла доріжка з квадратних плит; обабіч неї стояло по кілька вазонів декоративної сливи; притрушені снігом деревця здавалися вирізьбленими з яшми.

Цзюе-мін, який ішов попереду, ледве ступив на поріжок лівого флігеля, як від вікна головного будинку почувся дівочий голос:

— Другий та третій паничі!² От добре, що ви нагодилися. Тільки сіли вечеряти, йдіть хутчій. У нас є й гості.

То була служниця Мін-фен, дівчина років шістнадцяти. Її струнку постать щільно облягала тепла синя куртка, за спиною звисала велика коса. Кругловиде обличчя було повне, а коли вона посміхалась, на щоках з'являлося дві ямочки. Її жваві, світлі очі невимушено позирали на братів без тієї остраху чи зніяковіння. Цзюе-хой, що стояв позаду, всміхнувся до неї.

— Гаразд, тільки покладемо парасольки,— голосно відповів Цзюе-мін, навіть не глянувши на дівчину, і зайшов до флігеля.

— Мін-фен, а що за гості? — на хвилинку зупинився Цзюе-хой.

— Тітонька та панночка Цін. Не баріться ж! — попередила дівчина.

Цзюе-хой всміхнено дивився, поки дівоча постать зникла за дверима головного будинку, і аж тоді ступив до кімнати. Цзюе-мін вже йшов йому назустріч:

— Про що це ти з нею розводився?.. Ходімо вечеряти,

---

¹ Заможні китайці будували на одній садибі по кілька житлових будинків, сполучених між собою переходами, а між ними утворювався один або кілька дворів.

² За традицією в китайських родинах при звертанні зазначали ступінь старшинства.

а то поки ми тут будемо баритися, нічого не залишиться,— поквапив брата Цзюе-мінґ.

— Тоді я піду так, як є. Одяг, на щастя, не промок, отож можна не перевдягатися,— відповів той. Він кинув парасольку на підлогу і теж вийшов.

— Ти завжди отак, ніколи не покладеш на місце. Скільки вже казав тобі, а ти ніби й не чуєш. Правду кажуть, що легше гору зрушити, аніж переробити вдачу,— незлостиво пробурчав Цзюе-мінґ. Він повернувся до кімнати, підняв парасольку, розкрив її і обережно поставив на підлогу.

— Що ж поробиш,— усміхнувся Цзюе-хой,— коли такий я вдався. Дивно: щойно мене підганяв, а тепер і сам баришся.

— Іч який упертюх. Знай, своїє співає,— засміявся Цзюе-мінґ і попростував до будинку.

Цзюе-хой задумано рушив за ним. На мить в його уяві постає образ дівчини, та, коли вони зайшли до вітальні, одразу ж зник, бо вже навіч постала зовсім інша картина.

За квадратним столом сиділо шестеро. На чільному місці — мачуха пані Чжоу¹ та батькова сестра пані Чжан, по ліву руку від неї — її донька Цінґ та невістка Лі Жуй-цзюе, а в кінці столу — старший брат Цзюе-сінґ та молодша сестра Шу-хуа. Двоє місць були вільні. Брати вклонилися тітці, привіталися з двоюрідною сестрою Цінґ і вместилися на вільних місцях. Служниця відразу ж наклала їм дві миски вареного рису.

— Чого це ви сьогодні забарилися? Якби не завітала тітонька, ми б уже повечеряли,— лагідно мовила пані Чжоу, передаючи їм миски.

— Вчитель Чжу зібрав нас після обіду на репетицію, от ми й затримались,— відповів Цзюе-мінґ.

— Ще й сніг такий сипав... На вулиці, мабуть, холодно. Ви, певно, взяли паланкіни?— турботливо спитала тітка.

— Ні, йшли пішки. Ми ніколи не беремо паланкінів,— квапливо заперечив Цзюе-хой.

— Цзюе-хой боїться, коли б часом хто не сказав, що він їздить у паланкіні. Адже він у нас гуманіст,— глузливо пояснив Цзюе-сінґ.

¹ Жінки в Китаї після шлюбу зберігали дівоче прізвище, чим підкреслювалась відсутність кровозмішення між чоловіком та його дружиною.

Всі засміялися.

— На вулиці не дуже холодно, вітру майже нема. Ми всю дорогу розмовляли і не змерзли,— гречно відповіла тітці Цзюе-мін.

— Цзюе-мін, ти оце казав про репетицію. Це що, ваш коледж готує виставу? На якому ж вечорі ви її покажете?— поцікавилась Цін.

Вона була лише на кілька місяців молодша від Цзюе-міна. Прізвище дівчини було Чжан, а ім'я — Юнь-хуа, проте змалку її пестливо звали Цін, тож ця звичка збереглася й досі. З усієї рідні Цін була найвродливішою і напрочуд веселої вдачі. Зараз вона вчилася на третьому курсі провінційного жіночого педучилища.

— Вечір відбудеться десь весною майбутнього року, певно, після початку наступного семестру. Бо в цьому семестрі вчитися лишилось якийсь тиждень. А коли, сестрице Цін, у вас канікули? — й собі поцікавився Цзюе-мін.

— Нас розпустили ще на тому тижні, кажуть, коштів не вистачає,— відповіла Цін, відсовуючи від себе миску.

— Виділені на освіту кошти пішли на військові потреби, тому всі учбові заклади ледве животіють. Тільки в нашому коледжі трохи краще. Наш директор підписав угоду з викладачами-іноземцями, вони одержують платню незалежно від того, є у них заняття чи немає. Тож для коледжа вигідніше, щоб заняття тривали якомога довше... Кажуть, ніби наш директор та знайомий з військовим губернатором, тому йому легше роздобути гроші,— пояснив Цзюе-мін. Він також поставив миску на стіл, а Мін-фен подала йому змочений в окропі рушник.

— Це добре. Вчися собі й не знай клопоту,— докинув Цзюе-мін.

— Я знову забула, де вони вчаться?— втрутилася в розмову пані Чжан.

— У мами пам'ять погана,— засміялась Цін.— Вони вчаться у коледжі іноземних мов, я вже не раз тобі казала.

— Дитинко, не забувай, що я вже стара, і пам'ять у мене справді не та. Сьогодні, коли грали у кості, навіть виграш прогавила.

Тим часом всі вже повечеряли й поставили миски на стіл.

— Ходімте, посидимо в моїй кімнаті,— запропонувала пані Чжоу й, відсунувши стілець, підвелася. За нею повставали інші й гуртом рушили до сусідньої кімнати.

Цінь ішла позаду всіх, Цзюе-мінь почекав її і тихо промовив:

— Сестрице Цінь, влітку наступного року в наш коледж мають набирати дівчат.

Цінь вражено повернулася до нього. Обличчя її спалахнуло радістю, а великі блискучі очі прикипіли до Цзюе-міня. Ця звістка, здається, невимовно втішила її.

— Справді? — недовірливо спитала вона, боячись, що він жартує.

— Атож. Коли я тобі брехав?— поважно мовив Цзюе-мінь, потім озирнувся на брата, що стояв неподалік.— Якщо не віриш, можеш спитати Цзюе-хой.

— Я не сказала, що не вірю. Просто ця приємна новина така несподівана,— схвильовано відповіла Цінь.

— Чутки ходять, а от чи справдяться, не знаю,— озвався Цзюе-хой.— У нас ще вистачає людей, які дотримуються застарілих поглядів. Вплив вони мають і неодмінно заперечуватимуть. Щоб юнаки та дівчата вчилися разом — про таке їм страшно подумати! — обурено сказав він.

— Це дрібниця! Тільки б наш директор захотів, і все буде гаразд,— заперечив Цзюе-мінь.— Він сказав, що коли дівчата не зголосяться, то він накаже своїй дружині записатись першою.

— Ні, ні, першою неодмінно буду я!— вихопилось у Цінь, що вже запалилася своєю мрією.

— Цінь, люба, де ти там?— покликала мати.— Що ви шепочетесь біля дверей?

— Піди й скажи тітусі, що хочеш зайти до нас,— порадив Цзюе-мінь.— І я тобі розповім про все детальніше.

Дівчина мовчки кивнула головою. Підійшовши до матері, вона щось їй зашепотіла. Пані Чжан засміялась:

— Гаразд, гаразд. Тільки довго не затримуйся.

— Добре,— відповіла дівчина і разом з братами рушила з кімнати. Ледве вони вийшли, як почувся стукіт кісточок. Цінь добре знала, що мати не встане з місця, поки не зіграє кілька партій в мацзян¹.

---

¹ М а ц з я н — азартна гра, схожа на лото.

— В цьому семестрі ми прочитали «Острів скарбів», а наступного маємо взятися за «Воскресіння» Толстого,— задоволено почав Цзюе-мін, щойно вони опинились на повір'ї.— На посаду викладача рідної літератури збираються запросити У Ю-ліна — того самого, котрий у журналі «Нова молодь»¹ надрукував статтю «Культ людоджерства».

— Про нього я чула. Щастить же вам!— заздрісно вигукнула Цінь.— А у нас викладачі рідної літератури — все маньчжурські цзюйжені та сюцаї², проходимо ми з ними завжди щось на зразок «Гувень гуаньчжи»³. Так само й з англійською. Котрий рік підряд читаємо одну й ту ж «Англійську хрестоматію» містера Чамбера. Весь час що-небудь стародавне!.. А мені так хочеться, щоб до вашого коледжу справді почали приймати дівчат.

— «Англійська хрестоматія» містера Чамбера — теж корисний підручник. Його ніби вже переклали китайською мовою. Кажуть, що назвали її «Усмішки поета», творіння того-таки Лін Цін-наня⁴,— ущипливо докинув Цзюе-хой, що йшов позаду.

Цінь озирнулась і ображено сказала:

— Ми говоримо про серйозні речі, а ти, як завжди, зі своїми жартами.

— Гаразд, я більше ні пари з вуст,— засміявся Цзюе-хой.— Ідїть собі удвох і розмовляйте,— додав він, уповільнюючи ходу, а тоді й зовсім зупинився перед дверима їхньої кімнати.

У головному залі було майже темно, зате в бокових кімнатах та флігелі навпроти яскраво горіли електро-

¹ «Нова молодь» («Сінь ціннянь») — молодіжний журнал, почав виходити з 1915 р. На його сторінках друкувались перші оповідання Лу Сіня та статті одного з активних пропагандистів марксизму в Китаї, засновника КПК професора Лі Да-чжао.

² Цзюй жень, сюцаї — наукові ступені в старому Китаї, які існували й за часів маньчжурської династії Цін (1644—1911).

³ «Гувень гуаньчжи» — хрестоматія класичних текстів, яка широко використовувалась у старій китайській школі.

⁴ Лін Цін-нань (1852—1924) — відомий літератор і перекладач творів російських та західноєвропейських письменників. Іноземних мов він не знав, отож зміст творів записував з вуст людей, що володіли мовою оригіналу, потім опрацьовував переклад. Автор натякає на «методу» перекладу.

лампочки. З лівої вітальні долинав стукіт гральних кісточок. То тут, то там час від часу чулись голоси. Незважаючи на холодну погоду, люди займалися своїми справами. Подвір'я, запорошене свіжим снігом, було на диво гарне й чисте. Цзюе-хой озирнувся навкруги. На душі у нього було так легко. Хотілося голосно кричати, сміятись. Він повів перед себе рукою, немов хотів показати, що довкола безмежний простір, а він, Цзюе-хой, почуває себе в ньому вільно, ніщо не заважає йому, ніщо не стримує його.

Зненацька пригадався епізод, коли Чорний Пес, якого він грає, з'являється на сцені: грюкнувши кулаком по столу, він кричить корчмареві принести вина. Непомітно для себе він наче увійшов у роль і голосно гукнув:

— Мін-фен, принеси чаю! Три склянки!

У лівій вітальні хтось обізвався, невдовзі звідти вийшла молода дівчина з двома склянками чаю.

— Чому тільки дві? Я ж казав принести три!— так само голосно спитав Цзюе-хой.

Мін-фен, що вже була майже поруч, певно, злякалася такого окрику, бо руки у неї затремтіли і чай розлилася. Та за мить дівчина підвела погляд, глянула на юнака і всміхнулась:

— У мене ж дві руки.

— Треба було взяти тацю,— добродушно мовив Цзюе-хой.— Гаразд, неси чай панночці Цінь та молодому панові.

Він одступив до одвірка й пропустив дівчину.

Через хвилину Мін-фен вийшла. Цзюе-хой навмисне широко розставив ноги і заступив їй шлях.

Дівчина зупинилась позад нього, непевно постояла, а тоді тихо промовила:

— Паничу, дозвольте мені пройти.

Та він удав, що не чує, і стояв собі.

Вона повторила прохання і додала, що на неї ще чекає робота. Але Цзюе-хой не звернув на це ніякої уваги і стояв на порозі, мов закам'янілий.

— Мін-фен... Мін-фе-ен!— почулося з вітальні. То гукала стара господиня.

— Пропустіть мене, пані кличе,— схвильовано прошепотіла дівчина.— На мене будуть гримати.

— То й що, нехай трохи погримають,— усміхнувся Цзюе-хой.— Скажеш пані, що затрималась у мене.

— Пані не повірять, тільки розсердиться. А коли підуть гості, неодмінно вилає.— Дівчина говорила тихо, щоб не почули в кімнаті.

В цей час дівчині гукнули знову:

— Мін-фен, пані веліла натоптати люльку.

Цзюе-хой впізнав голос молодшої сестри Шу-хуа і відступив убік.

Мін-фен притьмом кинулась у будинок, але назустріч їй з вітальні вже йшла Шу-хуа.

— Де ти була?— спитала вона суворо.— Чому не ознаєшся, коли тебе кличуть?

— Я носила чай третьому паничеві,— відповіла дівчина, похнюпившись.

— Для цього багато часу не потрібно! І ти не німа. Треба озиватись, коли тебе кличуть!

Шу-хуа цього року сповнилося лише чотирнадцять, а вона вже вчитувала служницям, мов доросла.

— Иди скоріше. А то довідається пані, що ти десь блукала, тобі знову влетить.

Шу-хуа вернулася до вітальні, а Мін-фен мовчки рушила за нею.

Цзюе-хой чув їхню розмову. Кожне слово, мов нагаєм, шмагало його. Обличчя юнака спаленіло від сорому. Дівчині перепало через нього, отож поведінка сестри його вкрай обурила. Треба заступитися за дівчину, але він так і лишився стояти в темряві, ніби все, що тут відбулося, зовсім не обходило його.

На подвір'ї стало тихо, а перед очима Цзюе-хой знову постало вродливе обличчя служниці, завжди якесь покірне, без натяку на образ чи невдоволення. Воно, мов океан, все приймало в себе, все поглинало, не гніваючись, не обуруючись.

З кімнати позад нього долинув жіночий голос, і перед його очима зринуло обличчя вже іншої дівчини. Теж гарне, але зовсім не схоже на попереднє: непокірне, пристрасне, рішуче й непримиренне. Вони були такі ж різні, як різне було і життя, й долі обох дівчат. Цзюе-хой порівнював їх, і чомусь йому здалося, ніби він більше співчуває і симпатизує першій, хоч обличчя другої завжди променилося щастям і радістю.

Зненацька образ першої дівчини став виразнішим, покірливе, благальне обличчя здалося ще привабливішим. Юнакові спало на думку чимось втішити її, щось їй подарувати. А що саме, не міг придумати. Потім

несподівано замислився над її життям. Розумів, що доля Мін-фен визначилася ще тоді, коли вона народилася на світ,— така ж сама, як і долі багатьох інших дівчат. Вона, звичайно, не виняток, і йому стало прикро за її майбутнє. Захотілося якось вплинути на нього, змінити на краще. Та вже за хвилину він тихо засміявся.

— Такого не може бути,— мовив сам до себе.— А раптом?— запитав себе, потім уявив можливі наслідки і зрозумів, що в нього не вистачить духу. Він сумно всміхнувся:— Це мрія. Тільки мрія!

Але й мрія здатна заповнити людину, і йому, з усього видно, не хотілося розлучатися з нею. З надією в серці він знову спитав себе:

— А коли б вона належала до того кола, що й Цінь? Тоді б ніяких вагань,— рішуче відповів він на своє запитання і на мить уявив, що дівчина й справді стала рівнею Цінь. В такому разі їхні взаємини не викликали б ніяких ускладнень.

Він глузливо скривився:

— І спаде ж на думку така нісенітниця... Про яке кохання може йти мова, коли це всього-на-всього жарт.

Обличчя з покірливим виразом поволі розтануло, а натомість постало інше — завзяте, рішуче. Але й воно невдовзі зникло.

— «Чи час думати про одруження, поки не розбиті гунни?»¹ — Цей заяложений вираз йому ніколи не подобався, але тепер він видався навіть доречним. Тож і промовив його таким схвильованим і піднесеним голосом. Під гуннами він зовсім не мав на увазі якихось іноземців і тим більш не збирався хапатися за зброю та виходити на битву, щоб громити їх. Він відчував тільки одне: щоб стати «мужчиною», необхідно піти з дому і вчинити щось незвичайне, але що саме, який подвиг, не знав і сам.

Цзюе-хой зайшов до кімнати. Старший брат, що саме стояв біля письмового столу і розмовляв з Цінь, пильно глянув на нього, потім звернувся до дівчини:

— Бачиш, наш братик знову дуріє!

Цінь сиділа в плетену кріслі з іншого боку столу.

---

¹ «Чи час думати про одруження, поки не розбиті гунни?» — крилата фраза, яка нібито була відповіддю полководця Ханьської династії Хо Цюй-біня (II ст. до н. е.) на пропозицію імператора У-ді влаштувати особисте життя.

— Хіба ти не знаєш, що він у нас г'єрой?— підвівши голову, глузливо зауважила вона.

— І справді. Адже він — Чорний Пес, а Чорний Пес — герой,— засміявся Цзюе-мін'ь. Засміялась і Цін'ь.

Цзюе-хой не витримав, сердито відповів братові:

— Як там не є, а Чорний Пес кращий за твого лікаря Лайвсі. Твій лікар всього-на-всього чиновник.

— Що ти хочеш сказати?— дещо здивовано спитав Цзюе-мін'ь.— Ти ж сам невдовзі станеш чиновником.

— Атож. Атож!— розпалювався Цзюе-хой.— Оскільки наш дід аристократ був чиновником і батько теж, то й ми мусимо бути ними, так?

І замовк, чекаючи братової відповіді.

Цзюе-мін'ь жартував, але, помітивши, що він сердиться, вирішив заспокоїти його, проте відразу не міг знайти потрібних слів, отож мовчав і тільки вражено позирав на Цзюе-хойа. Мовчала й Цін'ь, розгублено дивлячись на братів.

— Годі, набридло мені таке життя,— аж почервонівши, все запальніше вів далі Цзюе-хой.— Чому найстарший брат мусить увесь час охкати та зітхати? Чи не тому, що чиновницьке життя не по ньому, що він не терпить постійних чвар, які точаться в нашій аристократичній родині? Це ви знаєте не згірш від мене... У нас під одним дахом живе лише чотири покоління, п'яте ще не з'явилося на світ, а що тут діється? Здавалося б, одна сім'я, а нема дня без відвертих або прихованих сутичок. І все заради шматочка спадщини...— Багато ще хотілося сказати Цзюе-хойу, але від гніву в нього перехопило горло, і він замовк.

Власне кажучи, він завівся не через старшого брата. Тут була інша причина — покірливе обличчя дівчини. Він був певен, що вони могли б стати з нею добрими друзями, та, на лихо, між ними постав високий мур — аристократична сім'я. Саме вона заважала йому здійснити те, чого прагнув, і тому ще дужче ненавидів її.

Цзюе-мін'ь подивився на розпашіле обличчя та палаючі очі брата, підійшов до нього, стиснув руку, потім, поплескавши по плечу, схвильовано промовив:

— Я даремно глузував із тебе. Твоя правда. Мені й самому допікає те саме... Ми з тобою завжди будемо заодно...— Він і не здогадувався, що для невдоволення у Цзюе-хойа була і своя причина.

Цзюе-хой лише мовчки кивав головою, його гнів поступово влягався.

Цінь підвелася. Голос у дівчини затремтів:

— І мені не слід було сміятися з тебе, брате. Я теж хочу бути разом з вами, бо мені боротися ще необхідніше, ніж вам, адже моє становище значно гірше.

Брати обернулися до дівчини. Її великі гарні очі наче зотягло журливим серпанком, колишня жвавість де й поділася. Глибока задума на засмученому обличчі виказувала ту боротьбу, що точилася в її душі. Хлопці вперше бачили Цінь такою, але одразу зрозуміли її. Справді, їй куди важче, і вони щиро співчували їй. Дівчина рідко коли сумувала, отож теперішній її настрій вплинув на них більше, ніж коли вона була веселою. Зараз хлопці ладні були на що завгодно, аби тільки допомогти їй. Проте одного бажання замало. Вони розуміли, що це їхній обов'язок, але як саме зарадити сестрі, не знали. На хвилину вони забули навіть про власні тривоги.

— Гаразд, Цінь,— порушив мовчанку Цзюе-мінґ.— Ми що-небудь придумаємо, тільки ти заспокойся. Я завжди вірив, що вольова людина неодмінно доб'ється свого. А згадайте, хіба дід не був проти, коли ми надумали вступити до коледжу? Але ж вийшло на наше!

Цінь відступила трохи назад й зіперлася однією рукою на стіл, а другою потирала скроню, ніби щойно пробуdivшись. Потім уважно поглянула на юнаків.

— Цзюе-мінґ каже правду. Заспокойся, Цінь,— лагідно мовив і Цзюе-хой.— Краще готуйся до уроків, більше уваги приділяй англійській. Головне — скласти іноземну мову, а все інше — дрібниці.

Цінь поправила зачіску, всміхнулась, але все ще з сумом у голосі сказала:

— Сподіватимусь, що все так і буде. З мамою я домовлюсь, вона погодиться. А от бабуся, мабуть, заперечуватиме. Та й серед родичів почнуться балачки. Навіть у вашій сім'ї, хіба що окрім вас двох, усі будуть проти.

— А їм яке діло? Це твоя особиста справа. Та й ти ж не з нашої родини,— здивовано і водночас сердито зауважив Цзюе-хой.

— Ви просто не знаєте, чого тільки не вислухала мама, коли я вирішила піти в жіноче педагогічне училище. Вся рідня здійняла лемент, мовляв, така здорова дівчина, а щодня ходить по вулиці, щоб люди дивилися. Хіба так мусить вести себе дівчина з порядної сім'ї. П'ята

тітка минулого року прямо в вічі сміялася. Я, щоправда, не зважала на те; але мамі було прикро. Вона теж у всьому дотримується звичаю, хоч і культурніша за інших, та не набагато. Просто любить мене, от і ладна брати все на себе, не зважати ні на розмови, ні на глузування родичів, а не тому, що вірить в користь освіти... Через жіноче училище і то буча здійнялася, а тут чоловічий коледж, заняття разом з хлопцями. Та хіба хто наслідиться підтримати мене? — Цінь чимдалі запалювалася. Вона випросталася, очі її заблищали. Вона пильно дивилась на Цзюе-міня, ніби чекала, що він скаже.

— Старший брат не заперечуватиме, — непевне промовив той.

— А що він один? Зате ваша мати буде проти. А про четверту та п'яту тітоньок і говорити нічого.

— І нехай собі, — втрутився Цзюе-хой. — Ім тільки й діла, що їсти та теревені правити. Та вони й святого можуть обгудити! Роти ж їм не затулиш. Доведеться вже терпіти і насмішки, і поговор. Але ти не зважай.

— А він слушно каже. На цьому треба й стояти, — підтримав Цзюе-хой брат.

— Я вже остаточно вирішила, — очі Цзінь знову проясніли, погляд став веселим, рішучим. Вона впевнено мовила: — Я знаю, що нове завжди потребує жертв. Отож буду і я однією з тих жертв.

— Ну, якщо ти так настроєна, то неодмінно доб'єшся свого, — заспокоїв її Цзюе-мінь.

Дівчина так само твердо додала:

— Доб'юся чи ні — не істотно. Але все-таки спробую.

Обидва брати захоплено дивились на неї.

В сусідній кімнаті годинник пробив дев'яту. Цінь поправила зачіску:

— Мені пора. Кілька разів, певно, вже зіграли... — Вона рушила до дверей та раптом зупинилась. — Буде час, заходьте. Я всі дні дома.

— Гарзд, — разом відповіли брати. Вони провели її і рушили назад лише тоді, коли дівчина зникла за дверима вітальні. На вулиці було холодно, тому кімната здалася їм ще теплішою. Тепло було в обох і на серці.

— Цінь — смілива дівчина, — вихопилося в Цзюе-міня, що все ще перебував у полоні мрій. А тоді несподівано додав: — Хто б подумав, що в такої життєрадісної дівчини є прощі.

— У кожного своє лихо. Ог і в мене...— докинув Цзюе-хой, але похопився. Та було вже пізно.

— І в тебе? Що ж то за лихо? — здивувався Цзюе-мін.

Цзюе-хой почервонів.

— Та нічого, це я так, пожартував!

Цзюе-мін не допитувався, але уважно глянув на брата.

— Паланкін тітоньки Чжан! — почулося в коридорі. То дзвінко гукала Мін-фен.

— Паланкін тітоньки Чжан! — хрипкувато повторив голос слуги. Невдовзі носії занесли до передпокою порожні паланкіни і поставили на східцях перед вітальною.

На вулиці вдарив гонг — глухо і сумно. Пробили дру-гу варту¹.

4

Запала ніч, погасло електричне світло. Темрява огорнула величезний будинок. Невтішний зойк, що пролунав тієї миті, коли погасло світло, ще носився в повітрі; хоч і тихий, він проникав скрізь, і, здавалося, навіть у кожному кутку кімнати чути приглушений плач. Час розваг минув, настала пора для гірких сліз.

Люди полягали спати; знімаючи з себе маски, за якими ховалися, підсумовували прожитий день. Розкривали перед собою серця, найпотаємніші куточки душ, жалкували й плакали за втраченим, за змарнованим. Були й такі, хоч і мало, яким пощастило, але вони, втішені прожитим днем, уже міцно спали. А ті, хто розчарувався, кому щастя не всміхнулося, оплакували свою долю в холодних, незатишних постелях. Чи то вдень, чи то вночі у світу завжди два різних обличчя, кожне з яких призначено для певної групи людей.

У кімнаті для служниць ледь блимав глиняний каганець. Нагорілий гніт хилився донизу й тихо потріскував. В убогій кімнатці панували сутінки. На двох дерев'яних ліжках лежали нянька малого панича тітка Хе та служниця старої господині тітка Чжан, обидві голосно хрпали. Ліворуч від них стояло ще двоє дерев'яних ліжок:

---

¹ Ніч у Китаї, починаючи з сьомої години вечора, ділиться на двогодинні варті.

на великому спала сива тітка Хуан-ма, а на меншому сиділа Мін-фен і не зводила очей з вогника.

Після довгого стомливого дня давно треба було відпочивати, та коли позасинали стара пані та панночка вона могла хоч дихнути вільно. Останнім часом вона особливо цінувала такі хвилини, намагалась якомога подовжити їх, тому й не лягала. Все думала та згадувала. Тоді ставало так тихо та гарно, ніхто не чіпав її, не гримав на неї, стихала лайка, крики, які чула з ранку і до пізнього вечора.

Мін-фен удець теж одягала маску і, хоч там що, завжди всміхалася. А тепер скидала її, розкривала свою душу, зазірала в неї.

«Вже сім років я тут»,—не вперше зринає думка. Сім років — це чимало. Дівчина часто дивувалась, які безбарвні були ці роки. Скільки сліз пролила, скільки били її, лаяли! Яке нецікаве було її тутешнє життя. Сльози, бійка та лайка якоюсь мірою навіть урізноманітнювали його. І Мін-фен вважала їх хоч і не зовсім бажаними, проте пеминучими, і зносила їх терпляче. Все на світі, вважала вона, визначено задалегідь всемогутнім і всюдисущим богом. І її власне становище теж примха долі. Таким пехитрим був її погляд на життя. Щось схоже чула вона й від інших.

І все ж останнім часом з нею коїлося щось дивне. Вона й сама не знала, звідки воно, але відчувала, що в душі прокидається якесь почуття, зрджуються якісь надії, сподівання.

«Вже сім років я тут, і, видно, доведеться пробути й восьмий.— Вона знову згадала своє одноманітне життя, і серце її стислося. Йї було чого нарікати на свою долю.— Поки жива була старша панянка, вона часто розмовляла зі мною про те, куди доля може завести людину. Куди ж вона заведе мене?»

Перед нею розкинувся безмежний степ, а на його тлі лише маячить знайоме обличчя. «Коли б старша панянка була ще жива, було б кому подбати про мене. Саме вона павчила мене багато в чому розбиратися, навчила читати й писати. А зараз її нема. Добрі люди, на жаль, довго не живуть!»

На очі дівчини навернулися сльози.

— Скільки ще мені так жити? — сумно запитувала вона себе. В пам'яті постало страшне минуле. Спогади завжди переносили її на сім років назад; тоді, як

і сьогодні, сипав сніг, а літня жінка з сердитим обличчям забрала її від овдовілого батька й привела в панський дім. Відтоді тільки тяжка робота, гіркі сльози, постійні штурхани, лайка заповнювали її життя, нудне й сіре. Інколи їй, як і іншим її ровесницям, снилися чарівні сні, та, на жаль, тільки сні, які швидко розвіювались. А справжнє життя було жорстоке й немилосердне. І вона мріяла про гарні іграшки, про красиві плаття, про смачну їжу та теплу постіль,— тобто про те, що мали панянки, яким вона прислужувала. Та дні минали, забирали з собою її горе та страждання і не давали навзаєм навіть сподівань.

«Доля! Все залежить від долі!» Так дівчина розраджувала себе. «Як би було добре, коли б і моя доля була схожа на долю панянок!» — думала вона і уявляла себе гарно вбраною, оточеною турботою батьків та увагою молодих паничів. Потім з'являвся гарний-прегарний юнак, сватав її, і вона живе з ним у щасті та злагоді.

«Не буде цього, то все безглузді химери,— гірко всміхалася вона.— Мені судилося зовсім інше». Посмішка відразу зникала з обличчя. Вона досить виразно уявляла своє майбутнє. Певної пори стара пані скаже їй: «Своє ти в нас відпрацювала». Її віднесуть в убогому паланкіні до чужого чоловіка, якого їй вибрала господиня,— може, це буде здоровань років сорока; вона житиме з ним, поратиметься в домі, народжуватиме дітей або (і таке може бути) невдовзі знову найметься до колишніх господарів. Переміна буде хіба тільки та, що вона одержуватиме мізерну платню, та ще лаяти її і бити вже будуть не так часто.

Хіба не так вийшло з Сі-ер, служницею п'ятої пані? «Який жах! Ніж таке щастя, краще вже ніякого». Мін-фен аж пересмикнуло. Вона пам'ятає, як Сі-ер вийшла заміж, а потім знову повернулася в панський дім, тепер вона часто нишком плакала в парку. Часом Сі-ер скаржилася, що чоловік погано ставиться до неї. Чи не таке чекає і на Мін-фен?

«Вмерти, як старша панянка, і то краще»,— сумно зітхнула дівчина. А морок підступає звідусіль, нагару на гноті побільшало, і каганець ледве блимав. На ліжку навпроти не вщухає набридливе хропіння. Мін-фен неохоче підвелася, зняла нагар, поправила гніт, і в кімнаті одразу посвітлішало. Аж на душі наче полегшало.

Вона переводить погляд на ліжку навпроти. Опасиста тітка Чжан згорнулася клубком, щільно укутавшись ковдрою, з-під якої видно лише скуйовджене волосся та краєчок обличчя. Її незграбне тіло горою здіймається над ліжком. Схожі на диявольське рикання звуки хвилями вириваються з-під ковдри і здаються ще страшнішими. Спить вона міцно, навіть не поворухнеться.

— Як нежива! — спересердя мовила Мін-фен.

Але їй це не втішило її. Темінь знову почала підступати з усіх боків, а в глибині її товпилися спотворені лютьм ошкіром якісь примари. Вони наближалися до неї, хижо розтуляли пащі, клацали ними. Дівчина злякано затулила обличчя долонями й присіла на ліжку.

За вікном здійснювся вітер, почав сердито кидатися на вікна, шарпати папір, яким було заклеєно рами, проникати крізь найменші шпарки до кімнати. Одразу похолоділо. Язикок полум'я у каганці захитався. Струмін холодного повітря дмухнув у рукав, і дівчина здригнулась.

— А ти не лякай людей четвертою пані! — раптом пробурмотіла крізь сон тітка Хе. Мін-фен з острахом глянула навсібіч. Тітка перевернулася на інший бік і затихла.

— Ну годі, пора вже спати, — зітхнула Мін-фен і розстебнула халат. Під спідньою сорочкою випиналися невеличкі груди.

«Уже й доросла, а так і не знаю, що на мене чекає?», — знову зітхнула вона. З темряви раптом виплило чоловіче обличчя; воно, схоже, всміхалося їй. Мін-фен знала, хто це. Душа відразу ніби розкрилась, і промінчик надії зігрів юне серце. Так хотілося, щоб він простягнув до неї руки, а то і врятував від цього пекельного життя. Та обличчя стало підніматися вгору, все вище, й вище, аж поки зникло. Дівчина вдивлялася, намагаючись розгледіти, але перед нею лише сіріла стеля.

Порив крижаного вітру привів дівчину до тями. Вона протерла очі й сумно промовила:

— Знову тільки привиділось.

Тужно обвела кімнату, скинула і поклала прямо на ковдру ватяні штани та халат, і шмигнула в постіль.

У голові вже не було думок, тільки перед очима маячили два великих ієрогліфи. То були слова, що їх часто повторювала старша панянка, коли ще була жива: нещаслива доля.

Ієрогліфи ті немилосердно краяли їй серце. Укрившись з головою ковдрою, щоб не розбудити кого-небудь, вона тихо захлипала. Каганець поблимав ще трохи і погас. А за вікном тужно завивав вітер.

5

Тихої ночі врочистий дзвін гонга сумно розноситься засніженими вулицями й ніби заповнює собою весь промерзлий простір. За гонгом пливають два паланкіни, носії ступають повільно, немов бояться випередити гонг і позбутися цього величнього супроводу. Та через дві вулиці сторож із гонгом звернув за ріг, і тепер лише жалібне відлуння, поступово завмираючи, долинало до вух носіїв та тих, хто сидів у паланкінах.

Попереду з ліхтарем у руці показує шлях літній слуга Чжан-шен. Він іде, ввібравши голову в плечі, наче холод і справді нестерпний, інколи уривчасто кашляє, порушуючи моторошну тишу.

Носії теж ідуть мовчки із своєю нелегкою ношею. Хоч і холодно, та й сніг набивається у солом'яні черевики на босих ногах, та їм це не первина. Вони ступають спокійно, розмірено, тільки часом міняють плече, або підносять до рота руки, щоб похукати на них і трохи зігріти. А на спині навіть виступив піт, аж зволожились старі ватяні куртки.

Мати Цінь — пані Чжан — сидить у першому паланкіні. Хоч їй нещодавно сповнилось лише сорок три роки, у неї вже чимало ознак старості. Сьогодні вона зіграла понад десять партій у мацзян і почувала себе вкрай стомленою, отож зараз знеможено сиділа в паланкіні, ні про що не думаючи. Вітер іноді відхилияв полог, але вона цього не помічала.

Зате Цінь була на диво збуджена. З думки не йде перша в її житті важлива подія, яка має незабаром статися. І ця подія, ніби щось давно вимріяне, нестримно вабить її до себе. Цінь хоче взяти її, та знає, — як тільки вона простягне руку, її зупинять. І ще не певна, чи збудеться вона, але твердо вирішила спробувати. Та все одно на думку про можливу поразку їй ставало лячно, і вона все не наважувалась простягнути руку. Думки плутались, їй ставало то радісно, то сумно. Захоплена

своїм, вона не помічала нічого навколо і отямилася лише тоді, коли паланкін опустили на їхньому подвір'ї.

Як завжди, Цінь зайшла з матір'ю до її кімнати. Поки служниця допомагала господині перевдягатись, дівчина збрала її святковий одяг і поклала в шафу.

— Чогось я сьогодні стомилася,— поскаржилася пані Чжан і знесилено опустилася в плетене крісло біля ліжка. На ній був старий, підбитий смухом шовковий халат.

— Мамо, ви сьогодні забагато грали в кості.— Цінь присіла край столу навскіс від матері і лагідно всміхнулася.— Гра теж стомлює, а ти зіграла аж дванадцять партій.

— Ти завжди дорікаєш мені за ці кості. Як ти не розумієш, що в моєму віці мені більше нічого робити? — Пані Чжан теж всміхнулася.— Хіба що, як твоя бабуся, цілі дні читати священні книги. А таке не для мене.

— Я не забороняю тобі грати, тільки кажу, що ця гра вимагає великого напруження,— пояснила дочка.

— А то я не знаю,— примирливо мовила пані Чжан. Тут вона помітила, що служниця все ще похнюплено стоїть біля шафи.— Лі-сао, іди спати. Ти мені більше не потрібна.

Та коли служниця збралася йти, пані Чжан зупинила її:

— А чай зігріла?

— Атож, зігріла,— відповіла та і вийшла.

Пані Чжан продовжувала:

— То про що ми?.. А-а, кажеш, гра вимагає великого напруження. І це я знаю, але то байдуже. Бо сидіти без діла нудно, а жити довго, то й людям набриднеш.— Вона заплющила очі, склала руки на грудях, немов збралася спати.

Тишу порушувало тільки розмірене цокання годинника.

Цінь, власне, і зайшла до матері з наміром поговорити з нею, але зрозуміла, що сьогодні розмова не вийде. Вона підвелася, хотіла сказати матері, щоб перейшла на ліжко, бо змерзне, але пані Чжан розплющила очі і попросила:

— Цінь, налий мені чаю.

Дівчина підійшла до чайного столика, зняла з плитки чайник, налила в чашку міцно завареного чаю і поставила на низенький стільчик біля матері.

— Мамо, беріть чай,— мовила вона, схвильовано дивлячись на матір. Вона відчувала, що настала слушна мить, але її раптом охопив страх. Слова, що вже ладні були вихопитися, немов застрягли в горлі.

— Іди, доню, спати, адже й ти стомилась,— лагідно сказала мати, потім взяла чашку з чаєм і зробила два ковтки.

— Мамо,— несміливо почала Цінь.

— Що таке? — пані Чжан підвела очі на дочку.

— Мамо,— повторила Цінь, а сама ніяково бгала полу халата. Нарешті набралася духу і вже спокійно продовжувала: — Цзюе-мінг казав, що наступного року в їхній коледж набиратимуть дівчат. Я хочу складати туди екзамени.

— Схаменися, дочко! Щоб у чоловічий коледж та набирали дівчат! І ти хочеш у нього вступати? — вражено перепитала мати. Чи не вчулося їй?

— Так,— тихо підтвердила дочка.— Що ж тут такого? Славнозвісний Пекінський університет уже прийняв трьох студенток. У Нанкіні, Шанхаї також вводять спільне навчання.

— До чого ж воно дійде отак, скажи ти мені? Повідкривали жіночі школи, то і цього вже мало, подавай їм спільне навчання,— забідкалась пані Чжан.— Ми молодими і гадки не мали про таке.

Цінь наче обкотили крижаною водою. Вона відчула, як холодне її тіло, отож стояла і мовчала. І все ж не втрачала надії. Поволі мужність поверталася до неї, і вона продовжила почату розмову.

— Мамо, тепер зовсім інші часи. Адже то було понад двадцять років тому! А світ міняється. Чим жінки гірші за чоловіків? Чому я не маю права вчитися разом з ними в коледжі?..

Вона хотіла додати ще щось, але мати перебила її:

— Мені важко сперечатися з тобою. Не переконаю я тебе, бо ти стільки вчилася, вмієш гарно говорити, можеш у своїх книгах знайти, як заперечити матері. Чого доброго, ще й ляяти почнеш, от, мовляв, стара, трухлява колода.

Мати всміхнулась. Цінь засміялась і вже сміливіше попросила:

— Дозволь мені, мамо. Ти ж завжди вірила мені, ніколи не відмовляла!

У пані Чжан троху відлягло від серця:

— От через те я й терплю всілякі неприємності. Поговору я не боюсь, бо вірю тобі... Але цього разу вже не знаю... Бабуся перша заперечуватиме. А ще рідня, з нею теж рахуватися треба.

— Мамо, ти ж кажеш, що ніякого поговору не боїшся! — палко вигукнула Цінь.— Бабуся ж у монастирі, навідується додому лише кілька разів на місяць. А останні кілька місяців взагалі не зазирає до нас. Хто буде слухати, що вона скаже? Та вона й не цікавиться домашніми справами. Отож, якщо ти тільки дозволиш, як дозволила вступити до жіночого училища, родичі не заперечуватимуть. А коли почнуть язиками плескати, ми вдома, наче нічого не чуємо і не знаємо.

Пані Чжан помовчала, потім сумно озвалась.

— Колись і я була смілива, а тепер постаріла, не бажаю більше слухати повчання та нарікання рідні. Хочеться ще кілька років прожити спокійно, без зайвої мороки. По-твоєму, я не рахуюсь із твоїми бажаннями? Батько помер давно, і вся турбота, вся відповідальність за твоє виховання лягли на мене. Я не бинтувала тобі ніг¹, дозволила ходити до діда і вчитися з двоюрідними братами грамоти. Потім ти захотіла в школу, і я наперекір усім одвела тебе туди. Бачила, які в дочки твоєї п'ятої тітки ніжки крихітні? І вона не знає жодного ієрогліфа. А третя двоюрідна сестра, дочка старшої тітки, давно кинула навчання. Я ж завжди йшла тобі назустріч.— Пані Чжан уже несила було говорити, і вона замовкла. Та, помітивши розпачливе доньчине обличчя, лагідно додала: — Цінь, люба, йди вже спати. Ми встигнемо побалакати про це. Адже до наступного року ще довго. Поговоримо, порадимось, дивись, щось і придумаємо.

— Гарзд,— невесело проказала Цінь і вийшла. Через невеличку вітальню дівчина пройшла в свою кімнату. На душі було прикро, проте на матір вона не ображалась, навпаки, була їй вдячна за турботу.

У кімнаті було якось порожньо і незатишно, наче всі її колишні мрії й сподівання розлетілися звідси. Навіть батьків портрет на стіні і то, здавалося, супився. Цінь відчула, як до очей підступають сльози. Скинувши

---

¹ У деяких районах старого Китаю існував звичай бинтувати дівчаткам ноги, від чого ступні поступово деформувались, і жінки при ходінні накульгували. Маленькі ніжки у феодальній знаті вважались ознакою краси.

верхню спідницю і поклавши її на ліжко, вона підійшла до письмового столу, викрутила гніт настільного каганця й опустила на стілець. Каганець спалахнув яскравіше, освітивши три великі ієрогліфи на обкладинці журналу «Нова молодь». Цінь знічев'я перегорнула кілька сторінок, і раптом її погляд затримався: «... Я гадаю, що насамперед я людина, як і ти... Або принаймні мушу докласти всіх зусиль, щоб стати людиною. Я не можу беззастережно вірити в те, що кажуть інші... Мені необхідно самій обдумати все й розібратися в ньому...» То була п'єса Ібсена «Нора»¹.

Цей уривок був просто-таки одкровенням. На душі одразу проясніло. Вона зрозуміла, що не все втрачено, що успіх значною мірою залежить від неї. Сумний настрій і жура, що гнітили її, одразу розвіялися. Вона радісно схопила пензлика і хутенько написала коротенького листа.

«Сестрице Цянь-жу!

Сьогодні двоюрідний брат сказав мені, що «іноземні мови» восени наступного року мають набирати дівчат. Я вирішила складати туди вступні екзамени. Що ти на це скажеш? Чи не приєднаєшся й ти до мене? Сподіваюсь, що довго не роздумуватимеш. Як би там не було, а ми повинні рішуче боротись і торувати новий шлях для наших посестер, виборювати для них щастя.

Буде час — заходь до мене. Мені треба поговорити з тобою про деякі речі. Мама теж буде рада тебе бачити.

Юнь-хуа»

Цінь перечитала лист, потім зазначила дату, поставила необхідні розділові знаки². Хоча листи, написані байхуа³, були, як казала мати, «куди довші і надто про-

---

¹ На початку 20-х років норвезький письменник Ібсен був дуже популярний у Китаї, особливо серед молоді. Переклад його відомої п'єси «Нора» («Ляльковий будиночок») уперше було надруковано 1918 р. в журналі «Нова молодь».

² Розділові знаки в стародавніх китайських книгах, написані літературною мовою веньянь, що вживалася в класичній літературі на протязі віків і втратила зв'язок з розмовною, зустрічалися досить рідко, а двокрапка, знак питання, знак оклику та інші були введені лише в період «руху 4 травня 1919 р.».

³ Б а й х у а — нова літературна мова, що базувалася на нормах розмовної мови. Боротьба за її визнання розгорнулася у період «руху 4 травня». Велика роль в пропаганді байхуа належить журналові «Нова молодь».

стацькі», останнім часом Цінь подобалося писати саме цією мовою. Писала вона їх дуже ретельно, суворо дотримуючись усіх правил, адже недарма так старанно вивчала рубрику листування в журналі «Нова мо- лодь».

6

Цзюе-сінь був саме тією людиною, яку Цзюе-мін та Цзюе-хой називали «старшим братом». Хоч усі троє були дітьми однієї матері і виросли в одній родині, Цзюе-сінь посідав особливе місце. Адже серед нащадків у цьому великому домі він найстарший, та ще й був старшим онуком від старшого сина. Тому його доля визначилася зразу ж, щойно він народився.

Малюком Цзюе-сінь був дуже гарненький і вже тоді відзначався кмітливістю. Вдома його любили батьки, у приватній школі хвалив учитель. Рідні та знайомі віщували йому велике майбутнє, а батьки потай раділи, що мають таку «зразкову» дитину.

Хлопець ріс, оточений загальною любов'ю, аж поки настала пора вступати до середньої школи. Там Цзюе-сінь вважався найкращим учнем, і після чотирьох класів старшого ступеня серед кращих він був першим. Юнак захоплювався хімією і збирався після закінчення школи піти в Шанхайський або славнозвісний Пекінський університет. Була й думка поїхати до Німеччини. Словом, у голові його роїлися найрожевіші задуми. І нікому так не заздрили тоді товариші, як йому.

Та несподівано трапилось лихо. Коли він ще вчився в четвертому класі, раптово померла мати, і невдовзі батько привів іншу дружину, молодшу. Мачуха доводилася родичкою, була двоюрідною сестрою покійної матері. Становище Цзюе-сіня ніби й не змінилось, та все одно він тяжко переживав втрату. Він, звичайно, розумів, що материнську любов та ласку нічим не замінити, але не це тривожило його. Цзюе-сіня хвилювало інше — його майбутнє, його заповітні мрії та ще стосунки з людиною, яка здатна зрозуміти його й розважити — двоюрідною сестрою.

Проте настав день, коли мрії та сподівання розтрощило на друзки, жорстоко й безжално. Сталось це ввечері того дня, коли він, вислухавши поздоровлення вчи-

телів та однокласників, повернувся додому з атестатом про закінчення школи. Батько покликав його в свою кімнату й сказав:

— Ну от, ти й закінчив школу. А я тим часом уже подбав про твоє одруження. Дід хоче якомога раніше замати правнука, а я онука. В твоєму віці вже час думати про одруження, і я гадаю, чим раніше це ти зробиш, тим краще для мене... Багато років я віддав державній службі і хоч заощадив небагато, проте на хліб та на якусь одежину мені вистачить. Я вже й почуваю себе не зовсім добре і хотів би трохи відпочити, отже, ти мусиш допомогти мені утримувати сім'ю. Я б не радив тобі зволікати з одруженням, а про сватання з родиною Лі я вже домовився. Тринадцяте число наступного місяця — щасливий день, отоді й пошлемо подарунки та зробимо заручини... Цього ж року й весілля відгуляємо.

Батькові слова були для Цзюе-сіня мов грім з ясного неба. Він уважно вислухав їх, але, схоже, не все зрозумів. Поки батько говорив, він сидів мовчки, тільки кивав головою, не зважаючи на гляннути тому в вічі, хоч батько був, як завжди, привітний і доброзичливий.

Цзюе-сінь не сказав батькові і слова проти, навіть не подумав такого, тільки кивав головою, висловлюючи тим свою покору. Зате потім уже замкнувся в своїй кімнаті, впав на ліжко й залився слізьми, оплакуючи нездійснені сподівання.

Про намір укласти шлюбний контракт з родиною Лі він щось чув і раніше, проте справу цю старанно приховували від нього, а розпитувати було незручно. Та й не вірилось йому, що ці чутки справдяться. Його зовнішність, неабиякі здібності та успіхи в навчанні давно вже привертали увагу деяких аристократів, які мали дочок на виданні. До садиби Гао досить часто зазирали свахи. Батько з мачухою довго радились і зупинилися на двох дівчатах, бо батько ніяк не міг вирішити, котра ж із них більш гідна стати дружиною його синові. Репутація людей, які радили обидві сім'ї, була однаково солідна. Щоб вирішити остаточно, батько вдався до жеребкування. Він написав прізвища обох дівчат на червоних папірцях, поскручував їх у кульки, затис у долоні, помолився перед зображеннями предків і розгорнув один з папірців. Ось так визначилась наречена. Про ці батькові старання Цзюе-сінь довідався лише під час останньої розмови.

Цзюе-сінь, як і багато розумних та вродливих юнаків часто любив мріяти. А в серці він носив образ дівчини, яка дуже подобалася йому,— двоюрідна сестра, саме та, яка вміла зрозуміти й розрадити його. Був час, коли він почав подумувати про те, щоб одружитися з нею, адже шлюби між двоюрідними братами та сестрами в знатних родинх вважалися досить звичайним явищем. Але батько вибрав для нього іншу, зовсім незнайому дівчину і вирішив цього ж року справити весілля. Мрії про подальше навчання лопнули, мов мильна бульбашка, а та, з якою він мав одружитися, була не тією, про яку він думав. Для нього то був тяжкий удар. Від чудових марень не лишилося й сліду.

Цзюе-сінь у розпачі заліз під ковдру і гірко плакав. Він не перечив батькові, корився його волі, але в душі оплакував і себе, і своє кохання.

У день заручин старші крутили ним, як хотіли, і вихваляли, немов який скарб. А він слухняно робив, що від нього вимагали, без радості і печалі, наче це було його обов'язком. Увечері, коли все скінчилося й гості розійшлися, він, украй стомлений, міцно заснув, забувши про все на світі.

Після заручин хімія та все інше відразу вилетіло у Цзюе-сіня з голови. Книжки, ще недавно такі любі, ретельно поскладав у шафу і вже їх не чіпав. Цілими днями він шукав собі розваги: грав у кості, ходив на вистави в театр, пив вино чи допомагав готуватися до весілля. Утруднювати себе роздумами про майбутнє він не хотів, тільки спокійно чекав молодої дружини.

Ждати не довелося й півроку. На честь весілля дід та батько наказали зробити на подвір'ї підмости, де запрошені артисти показали театральну виставу. Весільна церемонія виявилася не такою простою, як Цзюе-сінь сподівався. Три дні тривав незвичайний «спектакль», і увесь час він сумлінно виконував у ньому свою роль. Його знову хвалили, попихали ним, а він і не радів, і не сумував. Тільки відчував, що стомився, та дещо хвилювався. Проте цього разу, коли гості порозходились, Цзюе-сінь уже не міг, забувши про все, міцно заснути, бо поруч лежала незнайома дівчина. Він мав грати свою роль до кінця.

Відтепер його батьки мали невістку, а він — дружину. Вся сім'я переживала короточасну радість, та й Цзюе-сінь не лишався байдужий до такої переміни.

У нього була тепер ніжна, привітна дружина, зовнішністю аж ніяк не гірша від тієї вимріяної. Він досить швидко забув юнацькі чарівні мрії, іншу дівчину, майбутнє і віддався втіхам, про які досі й не здогадувався, хмеліючи від ніжних пестоців молодої дружини. Вдоволена усмішка тепер не сходила з його обличчя, цілісінькі дні він сидів у своїй кімнаті, віддаючи перевагу товариству своєї судженої. Інші заздрили його щастю, та й він сам вважав себе щасливим.

Так минув місяць. І от одного вечора батько знову покликав його до себе:

— Тепер у тебе своя сім'я, час уже самому утримувати її. Я виростив тебе, оженив і вважаю, що виконав свій батьківський обов'язок. А далі все залежатиме від тебе самого... У нас, звичайно, є гроші, і ти міг би вчитися й далі, але ти вже одружений, до того ж майно у нас не ділене. Я сам проваджу всі господарські розрахунки і гадаю, що тобі не варт учитися... Та й дід буде проти цього. Сидіти ж дома і бити байдики — тільки собі робити гірше. Отож я підшукав тобі місце в Західносичуанській торгово-промисловій компанії. Платня хоч і невелика, але вам обом на дрібні витрати вистачить. Сумлінно працюватимеш — підвищать по службі. Завтра сходимо разом у контору. У нас є трохи акцій цієї компанії, я там і член правління. Деякі твої майбутні співробітники — мої друзі, вони потурбуються про тебе...

Батько говорив спокійно, чітко вимовляючи кожне речення, ніби йшлося про щось буденне. Цзюе-сінь не висловлював ні згоди, ні незгоди, слухав та умгукав, тільки в голові вертілася думка: «От і кінець всьому». Хоч у душі роїлося чимало слів та думок, він так і не сказав нічого.

Наступного дня по обіді батько пояснив йому, як себе поводити на роботі. Цзюе-сінь усе добре запам'ятав. Два паланкіни доправили батька й сина до торгового відділу компанії. Слідом за батьком Цзюе-сінь увійшов до контори, побачив управляючого Хуана, горбаня років за сорок з вислими, кумедними вусами, бухгалтера Ченя з обличчям, наче печене яблуко, довготелесого, худющого касира Вана та ще кількох службовців з невиразною зовнішністю. Управляючий щось запитав його. Цзюе-сінь коротко, немов завчено, відповів. Хоч службовці контори й зустріли його чемно, але з їхніх розмов, з жестів він

відчув, що це не звичні йому люди. Він навіть здивувався, що раніше так мало стикався з ними.

Батько незабаром пішов, а його, наляканого й самотнього, ніби кинув на безлюдному острові. Роботи в нього поки не було, він сидів, як заціпенілий, у кабінеті управляючого й дивився, як той приймає відвідувачів. Години через дві той, немов оце щойно завважив його, ввічливо мовив:

— Сьогодні ви вже можете йти додому, шановний.

Цзюе-сінґ зрадів, ніби злочинець, якого випустили на волю, одразу ж найняв паланкін і подався додому. Дорогою підганяв носіїв: йому здавалося, що в світі немає нічого кращого від рідного дому.

Удома він спочатку провідав діда й вислухав його настанови, потім зайшов до батька і вислухав те ж саме. Лише тоді пішов до своєї кімнати. Дружина почала розпитувати, і тільки тепер він остаточно заспокоївся. Наступного ранку, поснідавши, о десятій він пішов на службу і повернувся аж о четвертій. Йому вже виділили власний кабінет, під наглядом управляючого та з допомогою співробітників він почав опановувати свою роботу.

Отак у дев'ятнадцять років Цзюе-сінґ пішов межи люди. Поступово він звик до нових обставин, втягнувся в роботу, а те, що чотири роки вивчав у середній школі, стало забуватися. Нове становище вже не обтяжувало його. А коли одержав першу платню — тридцять юанів¹, — серце сповнилося втіхою і водночас сумом: то були його перші зароблені гроші, але то була й ціна, за яку він продав своє майбутнє. Так минав місяць по місяцю, але тепер, отримуючи свої тридцять юанів, він уже не радів і не сумував.

Можна жити й так, без радості й без печалі. От тільки щодня він бачив одні й ті ж обличчя, чув набридливі розмови, виконував нудну, одноманітну роботу. Зате кругом було тихо й спокійно, дома його не турбували, ніхто не порушував їхнього з дружиною розміреного життя.

Та через півроку сталася біда: епідемія підкосила батька. Сльози та голосіння Цзюе-сіня, його братів та сестер не допомогли, батько помер. Всі господарські турботи лягли на плечі Цзюе-сіня. Відтепер він мав пік-

---

¹ Ю а н ь — основна грошова одиниця в Китаї.

луватись і про мачуху, і про двох молодших братів-школярів, і про двох менших сестер. А йому ж самому тільки-тільки сповнилося двадцять років!

Цзюе-сінь тяжко переживав утрату батька, невимовно побивався за ним, бо смерть старого круто змінила його власне життя. Але довго тужити не довелося. Відразу після похорону він ніби зовсім забув про батька. Та й не тільки про нього, а й про все минуле, навіть про юність,— довелось з головою поринути у господарські справи. Перші кілька місяців ноша здавалася не такою й важкою, та з часом на нього посипало безліч як видимих, так і невидимих стріл. Від одних йому щастило ухилитись, а від інших не міг. На велику аристократичну родину він дивився тепер зовсім іншими очима — і це було відкриттям для нього. За вдаваним миром та взаємною любов'ю він побачив ненависть та гризню, а сам він перетворився на мішень, в яку всі цілились. Таке становище змусило Цзюе-сіня забути, що він молодий. Проте молодечий запал у серці не погас. Він обурювався, боровся з усіх сил, як умів і знав, але тільки побільшало клопоту та ворогів. Родина Гао, власне, складалася з чотирьох сімей, що жили під одним дахом. У діда було п'ятеро синів, найстарший із них — батько Цзюе-сіня, другий син давно помер. Отже, найближчим тепер був третій дядько. Четвертий та п'ятий дядьки не дуже полюбляли Цзюе-сіня, особливо дружина четвертого дядька. Мачуха, пані Чжоу, якимось ненароком образила її, відтоді все й почалося. Четверта тітка зуміла прихилити на свій бік і п'яту, отож і та нерідко нападала на мачуху. Саме завдяки їхнім зусиллям і породжувалось безліч пліток про Цзюе-сіня та про інших членів їхньої сім'ї.

Запекла боротьба не приносила Цзюе-сіню ні жаданої радості, ні перемоги. До всього він незабаром відчув, що стомився. «Чого я доможусь,— думав він,— безперервними сварками з дядьками та тітками? Їх уже не зміниш, які вони є, такими й залишаться. Навіщо ж мені зайвий клопіт та марна трата сил?» Отоді він і виробив свій спосіб життя на світі, а точніше, в цій великій родині. Тепер він став уникати сварок з родичами, дотримувався певних рамок у стосунках з ними, був чемним з усіма, інколи грав з ними в карти чи при нагоді купував щось комусь із родичів. Словом, виділив трохи свого часу на те, щоб догоджати родичам і мати собі спокій.

Незабаром від сухот померла старша його сестра — Шу-жун. Її смерть прикро вразила Цзюе-сіня, але він відчув і деяке полегшення, ніби тягар, який він ніс досі, трохи поменшав.

Минув ще якийсь час, і в нього народився первісток. Цзюе-сінь був дуже вдячний дружині: народження сина — велика радість для нього. Досі він вважав, що всі його сподівання й чарівні мрії ніколи не здійсняться, жив лише для того, щоб виконувати свій обов'язок і дбати про сім'ю після смерті батька. А тепер у нього є син, його кровинка, якого любить над усе в світі. Він як слід виховає його, дасть йому самому вибирати свій шлях у житті. Синове щастя стане його власним щастям. Від таких думок він повеселів, ніби відчувши, що його жертва не даремна.

А через два роки почався «рух 4 травня»¹. Запальні статті, що з'явилися в газетах, пробудили в ньому забуті юнацькі мрії. Разом з меншими братами він жадібно стежив за подіями в Пекіні, читав повідомлення про страйк крамарів у Шанхаї та Нанкіні на початку червня. Місцєві газети нерідко передруковували статті з журналів «Нова молодь» та «Тижневий огляд». У єдиній на все місто книгарні, де продавали китайські та зарубіжні видання, він купив останній номер «Нової молоді» та кілька випусків «Тижневого огляду». Брати захоплено перечитали їх, і кожне слово, мов іскра, запалювало в них гарячі почуття. Нові, незвичні думки та пристрасні формулювання обрушилися на них з нездоланою силою, і вони без вагань брали все на віру. Потім журнали «Нова молодь», «Новий прибій», «Декадний огляд», «Тижневий огляд», «Юний Китай» та інші стали все частіше потрапляти до їхніх рук. Юнаки купляли нові і старі номери, усе, що тільки можна було знайти.

Старий продавець розшукав у купах давніших видань і віддав їм навіть «Молодіжний журнал», попередник «Нової молоді».

Вечорами брати по черзі читали ці газети й журнали, не проминаючи навіть рубрики листів. Деякі питання,

---

¹ Антиімперіалістичний і антифеодальний рух, що виник у Китаї під впливом Жовтневої революції в Росії і став початком нового етапу в національно-визвольній боротьбі китайського народу. Цього дня 1919 р. пекінські студенти, протестуючи проти несправедливих рішень Паризької мирної конференції, провели грандіозну демонстрацію.

підняті на сторінках журналів, спільно обговорювали. Під час цих обговорень виявилось, що молодші брати міркують куди прогресивніше, ніж Цзюе-сінь. Вони навіть називали його послідовником «поклонізму» — філософії Лю Бань-нуна¹, а сам Цзюе-сінь не раз повторював, що йому до вподоби «непротилежність» Толстого, хоч він і не читав статей самого Толстого на цю тему. Йому тільки якось потрапила до рук «Казка про Івана-дурника».

Як перше, так і друге цілком влаштовувало його. Вони допомагали пов'язати теоретичні статті з «Новою молоді» з реальним становищем, яке склалося в їхній великій родині, приносили йому втіху. З одного боку, це будило в нього довіру до нових теорій, а з іншого — дозволяло жити за старих умов. Сам Цзюе-сінь не помічав у цьому ніякої суперечності. Він ніби роздвоївся — у старому суспільстві, в патріархальній родині він був молодим паном, який скептично ставився до життя: у товаристві ж братів і він належав до нової молоді. Братам, певна річ, важко було зрозуміти таку роздвоєність, і вони досить часто заганяли його на слизьке своїми запитаннями. Та він терпляче зносив їхні докори і далі читав книжки та журнали з новими ідеями, проте жив так само по-старому.

Він спостерігав, як росте син: той навчився спочатку повзати, потім ходити й говорити. Дитина росла гарненькою й дуже кмітливою. Цзюе-сінь не міг натішитись малюком. Він часто думав: «Я не досяг того, про що мріяв, то нехай досягне хоч син». Саме через любов до дитини він не наймав годувальницю, а звелів дружині самій годувати сина й доглядати за ним. На щастя, молока в дружини вистачало. Рішення Цзюе-сіня родина розцінила як своєрідне нововведення, і відразу поповзли всілякі розмови. Але він не зважав, бо був певен, що так треба для блага дитини. Дружина підтримала його і охоче робила так, як він хотів.

Щовечора першою до спальні йшла дружина з малюком, а він лягав порівняно пізно. Але перед сном неодмінно підходив глянути на сина, який уже спав у дру-

---

¹ Лю Бань-нун (1889—1934) — відомий поет і публіцист, який вважав, що краще беззастережно визнати правоту ідейного ворога, ніж марно полемізувати з ним, і таким чином зберігати незалежність своїх поглядів; це, на його думку, означало боротьбу проти зла шляхом згоди із ним.

жини під боком або на її руках. В такі хвилини Цзюе-сінь забував усі свої прикромі і відчував лише безмежну любов. Не стримавшись, він нахилився до сина, цілував любе личко, промовляв пестливі слова. Вони вихоплювались насамохить, ніби ото вода з фонтана, і були сповнені хвилювання, надії та ласки.

Цзюе-сінь, звичайно, не пам'ятав, що малим і його так само палко любили батьки, говорили пестливі слова, в яких бриніли їхні почуття, і сподівання, і ласка.

7

У неділю по обіді Цзюе-сінь, як завжди, пішов у контору — у неділю вони працювали.

Ледве він уместився на своєму місці і ковтнув трохи чаю, як прийшли Цзюе-мінь та Цзюе-хой. Майже щонеділі в другій половині дня вони навідувались до старшого брата, перед тим купивши кілька нових книг.

Західносичуанська торгово-промислова компанія, де служив Цзюе-сінь, провадила комерційні операції. Окрім торгових підприємств, вона мала невеличку електростанцію, яка постачала електроенергією орендовані компанією приміщення та деякі прилеглі до базару крамниці. Базар був великий, крамниць теж чимало. І контора була тут же в торгових рядах, відала орендною платою та всілякими зборами. А книгарня, в якій були не тільки китайські, а й іноземні видання, тулилася в лівому кутку, біля задніх воріт. З тією книгарнею брати й мали тісний зв'язок.

— «Нового прибою» цього тижня одержали вкрай мало. Коли ми зайшли, лишився тільки один примірник. Ще б кілька хвилини, то не мали б і його.— Цзюе-хой вместився в плетене крісло біля вікна і почав гортати журнал, обережно, мов яку коштовність. На обличчі його сяяла задоволена посмішка.

— Я вже просив хазяїна Ченя, щоб завжди, як одержить нові книжки, залишав мені один примірник,— підвів голову Цзюе-сінь, що саме переглядав рахунки.

— Тут прохання не допоможуть: надто багато бажаючих, і мало не кожен замовляє книжки наперед. Цього разу одержали три пачки, і за якихось два дні розійшлися всі,— схвильовано пояснив Цзюе-хой. Він зупинився на одній із статей і зацікавлено почав її читати.

— Скоро надійде й решта. Хіба хазяїн Чень не казав, що посилки вже в дорозі? Ці три пачки прийшли терміновою поштою,— втрутився Цзюе-мін. Він підвівся, взяв зі столу номер «Юного Китаю», повернувся на своє місце і взявся переглядати. Він сидів на одному із трьох стільців, що стояли праворуч під стіною. Поміж стільцями стояло два чайних столики. Стілець Цзюе-мін був найближче до вікна, від нього його відділяв лише круглий стілець, на якому звичайно сидів Цзюе-сін.

Запала мовчанка, тільки дзвінко, без угаву ляскали кісточки рахівниці. Лагідне проміння зимового сонця навскоси падало на вікно і блідими плямами відсвічувало на блакитних занавісках. За вікном чулися кроки. Особливо лунко тупали по тротуару чиїсь шкіряні черевики. Тупання те наближалось. Було чути, як власник тих черевиків піднявся східцями, зайшов до контори, і раптом занавіска на дверях хитнулася: до кабінету увійшов високий, худорлявий юнак. Усі трое підвели голови.

— Цзянь-юнь! — радісно вигукнув Цзюе-сін.

Так звали юнака, що зайшов. Привітавшись, той узяв зі столу свіжий номер газети «Гомін гунбао» і сів біля Цзюе-міна. Переглянувши місцеві новини, він кинув газету на чайний столик, а тоді повернувся до Цзюе-міна:

— У вас уже почалися зимові канікули?

— Заняття скінчились, наступного тижня почнуться екзамени,— підвів на мить голову Цзюе-мін і знову схилився над журналом.

— Кажуть, сьогодні Об'єднана спілка учнівської молоді в парку Ваньчуньча влаштує благодійну виставу. Кошти нібито підуть на народні школи. Це правда?— з підкресленою чемністю спитав Цзянь-юнь.

Цзюе-мін ледь підвів голову й неохоче відповів:

— Я теж чув, але не надав значення. Навряд щоб це давала Об'єднана спілка, скоріше з ініціативи кількох учбових закладів.

Він казав правду, бо сам ніколи особливо не цікавився такими заходами. Відвідував коледж, після занять квапився додому. Весною наступного року на самодіяльному вечорі він мав грати роль лікаря Лайвсі в «Острові скарбів», але погодився на це лише коли наполог викладач англійської мови.

— То ви не збираєтесь на виставу? Кажуть, ставитимуть «Справу всього життя»¹ та «Ляльковий будинок». Як на мене, обидві п'єси непогані.

— Задалеко йти. Зараз ми всю увагу приділяємо підготовці до екзаменів. Та й щось не хочеться ходити по виставах.— Цього разу Цзюе-мінґ навіть не підвів голови.

— А я б із задоволенням подивився. Обидві п'єси гарні,— докинув раптом Цзюе-сінґ, що все клацав на рахівниці.— От тільки ніколи.

— Хоч би й було коли, все одно не встиг би зібратись,— всміхнувся Цзюе-хой. Він дочитав статтю, закрив журнал і поклав його на коліна.

Цзянь-юнь понурив голову. Тоді мовчки взяв із чайного столика газету і знічев'я почав переглядати її.

— Цзянь-юнь, ти ще ведеш заняття у Ванів? Тебе чомусь останнім часом не видно. Чи не захворів?— скінчивши підрахунки, турботливо поцікавився Цзюе-сінґ, бо помітив, що юнак чогось невеселий.

— Простудився і кілька днів сидів удома. Тому й не заходив до вас. У Ванів заняття ще ведуть і часто бачу там панночку Цінґ.

Цзянь-юнь завжди, чи то в очі, чи позаочі, називав Цінґ «панночкою». Він доводився далеким родичем сім'ї Гао і був лише трохи молодший від Цзюе-сіня, тому, як і Цзюе-мінґ та Цзюе-хой, називав його старшим братом. Батьки його давно померли, і він виховувався в дядьковій родині. Після середньої школи він не мав змоги вчитися далі і почав сам заробляти собі на хліб. Зараз у сім'ї Ванів він навчав двох дітей англійської мови та арифметики. Вони доводились ріднею пані Чжан і жили з нею на одній садибі, чому Цзянь-юнь і міг часто бачити Цінґ.

— Ти щось блідий, та й схуд ще дужче. Треба берегтись, бо здоров'я у тебе завжди було слабке,— порадив Цзюе-сінґ.

— Справді так, старший брате,— зворушено мовив Цзянь-юнь.— Я це знаю.

— То чого ж ти ходиш такий сумний?— співчутливо спитав Цзюе-сінґ.

---

¹ «Справа всього життя» — одноактна п'єса Ху Ши, представника правого, буржуазного крила в «русі 4 травня», проповідника реакційної філософії прагматизму.

Цзянь-юнь усміхнувся, але помітно було, що посмішка та силувана.

— Не ти перший кажеш, а я й не помічаю. Може, й справді здоров'я нікудишне, а може, тому, що рано осиротів.— Губи його ледь здригнулися, ніби він ось-ось заплаче.

— Коли кепське здоров'я, слід займатися спортом. А від журби користі мало,— впевнено зауважив Цзюе-мін.

За дверима несподівано почулися кроки.

— Старший двоюрідний брате!— покликав жіночий голос.

— Панночка Цін, — тихо й радісно мовив Цзянь-юнь.

— А-а, це ти? Заходь, будь ласка!— гукнув Цзюе-сін і хутко підвівся.

Занавіска на дверях хитнулась, і справді зайшла Цін, а за нею мати та слуга Чжан-шен. Чжан-шен одразу ж вийшов.

Цін була у ватяній куртці блакитного сучжоуського шовку та синій спідниці. Рівне волосся обрамляло овальне обличчя, від чого воно здавалося ще гарнішим; на чоло спадала акуратна чілка. З-під тонких довгих брів дивилися великі очі, напрочуд ясні й проникливі. Вони випромінювали якесь лагідне світло, що зігрівало не лише її жваве, енергійне обличчя, а ніби осявало й кімнату, до якої вона зайшла. У людних місцях на неї завжди звертали увагу. Слідом за матір'ю вона всміхнено привіталася до присутніх. Юнаки дружно відповіли на привітання. Цзюе-мін та Цзянь-юнь одразу ж поніждовились, поступаючись місцем посеред кімнати жінкам, а самі сіли осторонь. Цзюе-сін викликав дзвоником слугу і звелів принести йому дві чашки чаю.

— Кажуть, крамниця Сінфасян щойно одержала багато різної матерії, хотілося б дещо купити. От тільки не знаю, чи знайдеться щось путяще,— мовила пані Чжан Цзюе-сіню після взаємних розпитувань про здоров'я та про погоду.

— Так, справді привезли. Але переважно шерстяну,— відповів той.

— Тоді, може, сходимо вдвох?

— Гарзд. Якщо ви хочете, я залюбки. Зараз?— спитав Цзюе-сін, очікувально дивлячись на пані Чжан.

— А в тебе є час?— зраділа тітка.— Тоді ходімо!— Вона підвелася й глянула на Цін.

— Я, мамо, тебе почекаю тут,— промовила дочка. Підвівшись, вона підійшла до столу.

— Гаразд. Ми не забаримось,— сказала пані Чжан, помітивши, що Цзюе-сінь уже одкинув занавіску на дверях. Вона вийшла першою, а Цзюе-сінь за нею.

— Цзюе-хой, що це ти читаєш? — поцікавилась дівчина.

— «Нову молодь», щойно одержали,— одірвався від журналу і задоволено мовив Цзюе-хой. Він тримав журнал обома руками, немов боявся, що Цінь відбере його.

Дівчина помітила це й мимохіть посміхнулась:

— Не бійся, я не заберу.

Цзюе-мінь і собі засміявся:

— У мене є свіжий номер «Молоді Китаю», можеш узяти.

Цзюе-хой засоромився. Він простягнув журнал дівчині:

— Візьми, а то ще скажеш, що я ховаю його від тебе, мов якийсь скарб.

Цінь відмовилася:

— Спочатку прочитайте ви, у вас це виходить швидше, а я візьму додому і там прочитаю.

Цзюе-хой знову почав гортати журнал. Та за хвилину несподівано весело запитав:

— Цінь, а ти сьогодні збуджена, певно, все влаштувалося? Мати згодна?

Дівчина заперечливо похитала головою:

— Я її сама не знаю, чого я така збуджена. Байдуже, згодиться мама чи ні. Власні справи слід вирішувати самій, бо я, як і ви, теж людина,— рішуче мовила вона, потім сіла за стіл Цзюе-сіня і почала розглядати рахунки, які там лежали.

— Молодець! — похвалив її Цзюе-мінь.— Ти справді сучасна дівчина!

— Не глузуй,— усміхнулась Цінь, та нараз її обличчя спохмурило, і вже сумовито вона додала:— Скажу вам незвичайну новину: сюди повернулася ваша тітка з роду Цянів.

Новина справді була несподівана.

— А сестра Мей? — стурбовано підвівся Цзюе-хой.

— І Мей теж. Пробула замужем менше року і овдовіла. У свекрухи їй було нелегко, отож і повернулася до матері. Житимуть тепер у нашому місті.

— А звідки ти знаєш? До найменших подробиць,— здивувався Цзюе-мін; його очі за золотими окулярами аж покруглишали.

— Вчора сама приходила до нас,— тихо відказала Цінь.

— Мей? До вас додому? Вона така ж, як і була?— зацікавлено допитувався Цзюе-мін.

— Трохи бліда, але схудла не дуже. І стала ще гарніша. Тільки світлі очі затаювали щось. Мені незручно було розпитувати, боялась ворушити минуле. Розмовляли ми недовго, вона здебільшого розповідала про людей та про звичаї того краю, звідки повернулась, та ще про своє теперішнє становище. Навіть про Цзюе-сіня не обмовилась.— Голос Цінь звучав сумно, та раптом вона жваво спитала Цзюе-мін:— А як тепер до неї ставиться Цзюе-сін?

— Він начебто забув про неї, бо я не чув, щоб її згадував. Не натішиться своєю дружиною,— признався Цзюе-мін.

Цінь ледь помітно кивнула головою і скрушно додала:

— А Мей навряд чи забула його. Я лише в очі їй зазірнула і збагнула, що вона й досі пам'ятає Цзюе-сіня. Мама заборонила казати цю новину старшому братові.

— А чому б і не сказати? Вони до нас не прийдуть, отож і нагоди побачитись не буде. Старший брат, я певен, уже забув про неї. Стільки років минуло, все перемінилося. Та й з дружиною добре живе. Чого ж тут боятись?— втрутився Цзюе-хой.

— А як на мене, краще не говорити. Якщо все забулося, навіщо ж ворушити? Де певність, що Цзюе-сін справді викинув Мей з голови?— обачливо докинув Цзюе-мін.

— І я гадаю, що краще помовчати,— погодилася Цінь.

Поки вони розмовляли, Цзянь-юнь, зіщулившись, сидів у кутку кімнати. Він ніби поривався щось сказати, але тільки ворушив губами. Час від часу він позирав на Цінь і уважно прислухався до того, що вона говорила. А дівчина наче й не помічала його, отож він трохи заздрив братам.

Розповідь Цінь схвилювала Цзянь-юня (для цього була ще одна причина). Він не витримав і тяжко зітхнув:

— От би було чудово, якби Цзюе-сін одружився з Мей.

Цінь лагідно подивилась на нього, але зразу ж відвела погляд. А він, враз повеселілий, вигукнув:

— Та хіба хто думає інакше?

— Не знаю, хто їм став на заваді, хто посварив маму з тіткою і розтоптав щастя Цзюе-сіня та Мей?— сердито мовив Цзюе-хой.

— Ти не знаєш, а я знаю. Мама все розповіла мені. Навіть сам старший брат ні про що не здогадується,— тим же сумним голосом сказала Цінь.— Справа в тому, що твій батько вже посилав сватів. Мати Мей спочатку дала згоду, а потім, кажуть, сходила до віщуна, щоб узнати, чи сприятиме доля одруженню Цзюе-сіня з Мей. Виявилось, що їхні життєві шляхи зовсім протилежні і братися їм не можна, інакше молода дружина рано помре. Нібито через це вона й розірвала шлюбну угоду. А насправді була зовсім інша причина. Почалося з того, що якось, граючи в кості, вони посварилися з вашою мачухой. Тітка вирішила, що її образили, й надумала помститись, розірвавши шлюбну угоду. Ваша мачуха теж любила Мей, та й узагалі, кому вона не подобалась? Мачуха ваша страшенно досадувала, що так вийшло. А коли стало відомо про заручини Цзюе-сіня, мати Мей також пожалкувала. Виникла сварка, і все кінчилося тим, що вони перестали ходити одна до одної.

— То он воно що, а ми цього й не знали,— вкрай здивувався Цзюе-мінґ.— Я не чув, що вже було домовлено про весілля. Ми завжди звинувачували лише батька та мачуху, що вони не пішли назустріч Цзюе-сіню; не подбали про його щастя. А виходить, ми даремно на них думали.

— Звичайно, кожен мріяв про те одруження. А коли почули про братові заручини з іншою, нам стало прикро; ми в душі жаліли Мей і обурювалися поведінкою старшого брата. Чому він не заперечував, чому так по-дурному піддався волі батьків? Після цього Мей уже не заходила до нас, а незабаром взагалі поїхала з міста. Ми щиро співчували їй, а на брата образились. Як не дивно, але ми переживали більше, ніж він сам... На той час ми вважали, що шлюб між Цзюе-сінем та Мей— справа вирішена,— Цзюе-хой говорив запально.

— Отже, ніякого кохання не було, просто за віком вони підходили та симпатизували одне одному. Тому після розлучення старший брат зовсім і не сумував,— пояснив Цзюе-мінґ.

— Ти справді?.. А хіба взаємної приязні та відповідності у віці замало?— заперечив Цзюе-хой.

Поки вони розмовляли, Цзянь-юнь зітхав у своєму кутку.

— Цзянь-юнь, а в тебе що трапилось, чого ти все зітхаєш? — здивовано спитав Цзюе-мін.

Цзянь-юнь не відповів, ніби й не розчув його запитання.

— Він завжди так,— усміхнувся Цзюе-хой.

Тепер вся увага перейшла на Цзянь-юня. Він похнюпився. Та несподівано підвів голову, його темні очі боязко глянули на Цін. Дівчина спокійно подивилась на нього, Цзянь-юнь не витримав її погляду, одвернувся і заперечливо похитав головою:

— Ви не розумієте старшого брата. Не розумієте. Цзюе-сін не міг забути Мей. Я давно здогадався, що він увесь час думає про неї.

— Чому ж ми нічого не помітили? Він навіть ім'я її рідко згадує. Як на тебе, то чим дужче кохаєш, тим менше слід виказувати свої почуття?— висунув, здавалося б, неспростовне заперечення Цзюе-мін.

— Йдеться не про те, слід чи не слід. Мені здається, що насправді все так і є. Часом буває, що людина й сама не розуміє, що робить,— пояснив Цзянь-юнь.

— Я не вірю,— рішуче заперечив Цзюе-хой.

— І я теж,— промовила Цін.— Я гадаю, так не може бути. Любов — світле й благородне почуття, і нічого приховувати його. Коли вже серце зігріло це почуття, то як можна лишатися байдужим?

Цзянь-юнь раптом зблід, у нього ледь помітно затремтіли губи. Він сидів похнюплений і мовчав.

Цін помітила його хвилювання, схопилася з місця й здивовано спитала:

— Пане Чень! Що з вами?

Цзянь-юнь здригнувся, повернувся до дівчини й окинув її допитливим поглядом. Потім обличчя його розпливлося в усміщці, проясніло, але очі так само були сумні. Усмішка незабаром зникла, обличчя знову спомурніло.

Брати й собі повернулися до нього й уважно стежили, як змінюється вираз його обличчя, хоч не могли збагнути, від чого б це.

— Пане Чень, ви зблідли. Вам погано?— заклопотано допитувалась Цін.— У вас якісь прикросі?

Цзянь-юнь зніжковів. Він дивився на дівчину й не знаходив слів, язик немов здерев'янів.

— Ні, ні!— насилу вичавив він із себе.— Я не маю від вас таємниць. Просто забракло слів.— Він сумно посмінувся.

— Чому ви такий сором'язкий, пане Чень? Ми з вами часто бачимося, ніби не чужі,— лагідно промовила Цінь.

— Не в соромливості річ. Мені здається, що ми з вами далекі люди. Я не підходжу вашому товариству,— Цзянь-юнь почервонів, але не від сорому — він злякався своєї відвертості, боявся, що йому не повірять, тож кожне слово підбирав особливо старанно.

— Не кажіть такого, ми й слухати не хочемо. Давайте краще поговоримо про щось інше,— владно мовила Цінь, але в голосі її вчувалося і співчуття.

Цзюе-мінь мовчав, позираючи то на Цінь, то на Цзянь-юня. Він прислухався до їхньої розмови і часом втішено всміхався. А Цзюе-хой усе гортав журнал і не звертав уваги на їхню розмову.

Обличчя Цзянь-юня мінилося. Важко було вгадати, що в нього на душі. Слово «ми», сказане Цінь, ніби прикро вразило його.

— Сестрице Цінь, поговоримо іншим разом, а зараз мені час йти.— Цзянь-юнь хутко підвівся й рушив до дверей. Цінь здивовано подивилась на нього, але нічого не сказала.

— А може, затримаєшся?— спробував зупинити його Цзюе-мінь.— Чого б не посидіти отак вкупі та не поговорити? А там і Цзюе-сінь повернеться.

— Спасибі, але мені треба йти,— промовив він після деякого вагання, кивнув на прощання головою і вийшов.

— Що з ним?— запитала спантеличена Цінь.

— А хто його знає,— коротко відповів Цзюе-мінь.

— Щось є у нього на серці. А то б чого він поводився так дивно. Раніше за ним, здається, такого не водилося,— задумливо сказала Цінь.

— Так. Останнім часом він якийсь дивний. Мабуть, тому, що погано живеться. Якщо на людину часто нападають, то мимоволі станеш диваком,— докинув Цзюе-мінь.

— Я завжди хочу бути з ним привітною, а він, як тільки зустрінемося та почнемо розмовляти, одразу ж замикається,— щиро мовила Цінь, ніби виправдовуючись,

Брати мовчали, тому вона повела далі:— Певно, боїться виказати свою таємницю. Ні, хіба подружиш з таким. Часом при зустрічі я заводжу поважну розмову, а він ухиляється, наче чогось боїться.

— Певно, у так званих вразливих людей є якісь свої заповітні мрії. Шкода тільки, що народжуються вони невчасно,— глузливо озвався Цзюе-мінь і додав:— Проте й він інколи читає нову літературу.

— Чого це ви так взяли за нього?— вигукнув Цзюе-хой. Він закрив журнал і лягнув ним по коліну.— Таких, як він, зараз розвелось без ліку. Тебе всі цікавлять?

Запала мовчанка. Хтось сторонній зазирнув у двері, мовив собі: «Пана Гао немає»,— і зник.

— У мене все вирішилось,— раптом згадала Цінь.— Тільки тепер треба посилено готуватися до екзаменів. Може, ти допоможеш мені з англійською? Згоден?

— А чому ж ні?— зрадів Цзюе-мінь.— А коли?

— Як тобі зручніше. Звичайно, краще вечорами— вдень ми обоє на заняттях... Не будемо відкладати на наступний рік, краще почати негайно.

— Гарзд. Я днями завітаю до вас, і ми все обміркуємо... О, і наші повернулись.— Справді, за дверима почувлися голоси пані Чжан та Цзюе-сіня.

Занавіска на дверях відхилилася, й до кімнати зайшли пані Чжан, Цзюе-сінь та слуга, що тримав у руках вузол з покупками.

Пані Чжан не встигла сісти та ковтнути трохи чаю, як заквапила дочку:

— Цінь, любя, їдьмо додому. Вже нерано.— Вона звеліла слугі потурбуватись про паланкіни.

Той вийшов, а за ним невдовзі пішли й пані Чжан та Цінь. Цзюе-сінь провів їх до дверей контори, а Цзюе-мінь та Цзюе-хой— аж до базарних воріт. Вернулись вони в контору тільки коли тітка та її дочка посідали в паланкіни.

8

За ворітьми брати розійшлися: Цзюе-мінь подався до Цінь, а Цзюе-хой вирішив провідати якогось свого приятеля.

Пройшовши кілька вулиць, Цзюе-хой на перехресті зустрів свого однокурсника Чжан Хой-жу, що біг кудись,

нагнувши голову й важко дихаючи. Цзюе-хоя він і не помітив, але той гукнув його:

— Хой-жу, що трапилось? Так розігнався, що й знайомих не помічаєш!

Юнак з трикутним обличчям підвів голову й розгублено подивився на Цзюе-хоя. Чоло його зросив піт, він важко дихав і не міг говорити від хвилювання. Лише трохи згодом оговтався:

— Це жах! Таке трапилось!..

— Та хутчій розповідай!— захвилювався й Цзюе-хой.

Чжан Хой-жу трохи відсапався, але говорив все ще уривчасто. Голос його дрижав від обурення й тривоги:

— Нас сьогодні лупцювала солдатня!.. У парку Ваньчуньча.

— Що? Та не тягни!— Цзюе-хой тремтячою рукою схопив Чжан Хой-жу за лікоть:— Як же так? Солдати били студентів? Кажі ж бо! Розкажуй, як усе було!

— Я біжу в коледж, щоб попередити товаришів. Ходімо, я дорогою все розповім...— Чжан Хой-жу гнівно блиснув очима, його обличчя було на диво рішуче.

Цзюе-хой повернув назад і пішов з товаришем. Все його тіло запалало, мов у вогні. Міцно стуливши губи, він чекав, коли Чжан Хой-жу заговорить.

— Так от, слухай, слухай...— схвильовано почав Чжан Хой-жу. — Сьогодні в парку Ваньчуньча йшла вистава. Я в ній участі не брав, був просто глядачем. Кілька солдатів, коли вистава вже почалася, спробували без квитків зайти у парк. Ті, що продавали квитки, сказали їм, що це не звичайний театр і без квитків заходити не можна. Та переконати їх не вдалося, вони лізуть собі — й край. То наші хлопці й виставили їх. Хто знав, що невдовзі вони повернуться з підмогою? Зчинили лемент, усе домагались, щоб їх пустили.

Наші побоялись, що солдати почнуть бешкетувати, і пустили їх. Але ті й у парку не вгавали: горлали, чіплялись до людей, поводитися ще гірше, ніж на виставах театру. Наші не витримали, стали закликати їх до порядку й не заважати іншим дивитися. А вони своєї. Довелося вжити заходів. Цим ми тільки їх розізлили, і вони затіяли бійку. Стали вискакувати на сцену, заважати виставі. Бійка розгорялась, та тут з гарнізону прислали озброєну роту. Хуліганів втихомирили, але в театрі уже все перевернулося догори дном. Кілька студентів

дістали поранення. А призвідці всього встигли втекти, жодного не затримали. Який же дурень повірить, що рота озброєних солдатів не в змозі схопити кількох хуліганів, і то без зброї. Певно, що про все домовлено задалегідь.

— Звичайно, що домовились!— перебив його Цзюе-хой. Він притискав руку до грудей, ніби приборкував гнів, що повнив його.— Власне кажучи, в місті вже давно ходять чутки, ніби власті невдоволені студентами, ніби вони надто вже розперезались останні два роки. Сьогодні шукають контрабандні товари, завтра — виходять на демонстрацію; розпустилися до краю, і, якщо їх не приструнити, буде кепсько. Тому й усіляко настроюють солдатів проти студентів. І це лише перший крок. Побачиш, що далі буде.

— Учні та студенти, які були там, відразу ж зібралися в парку Шаочен і вирішили негайно скликати всю учнівську молодь міста, піти до канцелярії військового губернатора з петицією. Вимоги, які збираємося подати, вже складені. Ти підеш?— Чжан Хой-жу надав ходи.

— Атож,— відповів Цзюе-хой.

До коледжу було недалеко. Ще трохи, і обидва з якимось незвичайним піднесенням зайшли на подвір'я.

На спортивному майданчику зібралися майже всі студенти, що мешкали в гуртожитку. Вони стояли групами, про щось жваво розмовляли і галасували так, що здавалось, увесь коледж вирує. Чжан Хой-жу зрозумів, що новина випередила його. І справді, він уже помітив студента-старшокурсника Хуан Цунь-женя, який у «Справі всього життя» виконував роль батька, а на час, коли зчинилася бійка, ця вистава вже скінчилась.

Оскільки всі вже знали про подію, Чжан Хой-жу не було потреби розповідати, і він з Цзюе-хоем приєднався до одного гурту послухати, про що розмовляють товариші. Потім і собі розповів усе, що бачив. Студенти гаряче обговорювали подію, аж поки настав час виступати.

У парку Шаочен студенти збиралися у виняткових випадках. Коли їхня колона прийшла в парк, там уже зібралися студенти та учні з інших коледжів та шкіл. Була неділя, тому скликати їх було нелегко, та й у деяких учбових закладах настали зимові канікули. Отож зібралися не всі,— лише з кількох головних шкіл та коледжів, куди менше, ніж коли вирушали на пошуки контрабандних товарів. І все-таки чоловік з двісті було.

Небо вже посіріло, на вулицях почали засвічуватись ліхтарі, коли колона вирушила до канцелярії військового губернатора.

Цзюе-хой ішов з якимось напруженням у душі, схвильовано позираючи на всі боки. Обабіч вулиці юрмилися люди. Одні здивовано витріщалися, інші перешіптувались, треті квапливо вибиралися з натовпу і злякано тікали геть.

— Певно, знову йдуть шукати іноземну контрабанду. На чию крамницю сьогодні впаде лихо?— почув Цзюе-хой голос з юрби. Він рвучко озирнувся й побачив маленькі хитрі очиці на змарнілому обличчі. Юнак насупився. Міркуючи, чи часом не вчулося йому, він закрокував далі.

Коли студенти підійшли до канцелярії губернатора, вже стемніло. Гнітючий морок посилював загальне напруження. Здавалося, не тільки вечірня, а й соціальна та політична пітьма — все разом тисне на них. Серед юрби байдужих міщан вони з молодечим запалом стали проти всіх ворожих сил.

Колона вийшла на майдан і зупинилась. Тут уже чекала шеренга солдат з рушницями напоготові. Гострі багнети були спрямовані на демонстрантів. Солдати з суворими обличчями мовчки дивились на колону студентів, а ті почали голосно кричати, вимагаючи пропустити їх. Минав час, але жодна із сторін не переходила до рішучих дій. Студенти порадилися між собою й вирішили послати до губернатора делегацію. Зголосилося вісім чоловік. Проте й делегація не змогла пройти, солдати затримали її. Аж ось наперед вийшов маленький офіцерик і досить нецеремонно заявив:

— Губернатор поїхав додому. Прошу всіх розійтись!

Делегати чемно пояснили йому, в чому справа. Якщо губернатора немає, то нехай вийде начальник канцелярії. Але офіцерик у відповідь лише заперечливо похитав головою. Тримався він зухвало, ніби хотів показати, що вся влада тепер у його руках, що він один здатен справитись з натовпом студентів.

Делегати доповіли товаришам про наслідки переговорів. Вся площа одразу завирувала, залунала вигуками:

— Ні-і! Без зустрічі з губернатором ми не розійдемось!

— Треба пробитися до канцелярії. Неодмінно!

— Немає губернатора, нехай секретар прийме!

— Вперед! Годі базікати. На штурм! Опісля поговоримо!

Дехто й справді рвонувся вперед, але їх зупинили:

— Спокійніше, друзі! Дотримуйтеся порядку!— закричав один з делегатів.

— До порядку! До порядку!— загукала частина студентів.

— Який там порядок! Спочатку увірвемось, а тоді й розмовляти будемо!— заперечив хтось.

— Ні, цього робити не слід. У них зброя!— переконували інші.

— До порядку! До порядку! Слухайте делегатів!

Галас поступово вщух, на майдані залягла тиша. З темного неба почав сіятися дрібний дощ.

— Друзі, вони не дозволяють нам пройти. Канцелярія губернатора не бажає послати кого-небудь до нас. Що нам робити? Розійдемося чи чекатимемо?— Щоб усі чули його, делегат, який виступав, кричав щосили.

— Не підемо звідси!

— Нам треба будь-що з ним зустрітися. Цього разу наше прохання має бути задоволене. Нічого нас дури-ти!— лунало з натовпу.

Маленький офіцерик підійшов до делегації:

— Панове, дощ пішов. Пропоную розійтися по домівках. Я передам ваші вимоги губернаторові, і все буде гаразд. А так ви даремно простоїте увесь вечір і нічого не доб'єтесь.— Тепер він поводився куди чемніше, ніж досі. Один із делегатів голосно передав його слова присутнім.

— Ні, не згодні!— прокотилося майданом, а тоді галас знову поступово вщух.

— Гаразд. Тоді лишайтесь тут, а ми ще раз спробуємо переконати їх. Поки не доб'ємося свого, не розійдемося!— прокричав, приклавши долоні до рота, інший делегат.

Кілька чоловік заплескали в долоні, а за мить їх підтримав увесь майдан. Під дружні оплески делегати знову рушили до канцелярії. Цього разу їх ніхто не затримав.

Цзюе-хой, як і всі, завзято плескав у долоні. Краплини дощу падали на його непокриту голову, мочили волосся. Час від часу він прикривав долонею то очі, то чоло, але це не допомагало,— очі застигло, і він не зовсім чітко бачив обличчя товаришів. Він дивився на солдатські

багнети, на два великих ліхтарі перед входом до канцелярії, на море чорних голів на майдані і не міг стримати своє обурення, що накопичилося в душі і аж перехоплювало подих.

Бійка з солдатами зчинилася якось несподівано. Щоправда, чутки, ніби власті хочуть приборкати студентів, ходили вже давно, але ніхто не сподівався, що все станеться саме так. «Яка підлота! Навіщо так розправлятися з нами? Хіба патріотизм — це злочин? Хіба чесна, щира молодь шкодить державі?» Він не міг повірити цьому.

Віддалік чулися глухі удари гонга. Вони поступово наближались. Били на другу варту.

«Чого вони мовчать? Чому не повертається делегація?» — загомоніли в натовпі. Дощ припускав дужче. Великі краплини важко падали на голови, на обличчя. Цзюе-хой відчував, як холод поволі крізь одяг проникає до самого тіла. Він здригнувся, але одразу ж подумав: «Невже не витримаємо цього знущання?» Схрестивши руки на грудях, він дивився на товаришів довкола себе. Волосся у них понамокало, стирчало в усі боки. Вони ледь кулились, але не від страху. Один з них навіть казав товаришам: «Поки не доб'ємося свого, звідси не підемо. І ми можемо бути сміливими, як пекінські студенти. Вони, коли йдуть на мітинги чи на якісь виступи, беруть із собою необхідні речі на випадок арешту. То невже ми, прийшовши з петицією, не доб'ємося свого?»

Цзюе-хой чув те і мало не заплакав від хвилювання. Він хотів краще роздивитися юнака, але очі затягло сльозою. Було сказано лише кілька звичайнісіньких фраз, але таких, які б і він міг сказати. Цзюе-хой забув і про затишний будинок, і про теплу постіль. Цієї хвилини він був певен, що з такими, як цей студент, він ладен іти у вогонь і воду.

Пробили третю варту, а делегати не повертались і ніяких звісток про них не надходило. Холоднішало. Всі почали мерзнути, відчували голод, але ще нестерпнішою була непевність їхнього становища. «Доки ж чекати?» — уже питали деякі.

Перед ними стояли солдати, в темряві застерезливо поблискували багнети.

— Краще вже розійтися, а завтра щось придумаємо. А то стоїмо та чекаємо. Так можна чекати до ранку і даремно, — нетерпеливився дехто. Та на них не звертали

уваги. Було видно, що більшість ладна чекати, якщо треба, й до ранку.

Час тягнувся повільно, та ось Цзюе-хой почув, як попереду почулося: «Делегати повернулись». На площі запала незвичайна тиша.

— Друзі, зараз з вами говоритиме начальник відділу канцелярії Чжао,— гукнув один із делегатів.

— Панове, губернатор поїхав додому, тому замість нього з вами розмовлятиму я. Дуже прикро, що ви, панове, так довго чекали,— почав незнайомий дзвінкий голос.— Ми щойно розмовляли з вашими шаповними делегатами. Вимоги, які висунули ви, я приймаю і завтра передам їх губернаторові, щоб він сам вжив необхідних заходів. Сподіваюсь, панове, ви будете задоволені, отож прошу зберігати спокій. Завтра канцелярія губернатора пошле своїх представників висловити співчуття студентам, які постраждали. А зараз, оскільки вже пізно, пропоную розійтись, щоб ви не мерзли і не шкодили своєму здоров'ю. Щоб ви знали, шаповні панове, губернатор завжди ставився до вас прихильно і з турботою. Раджу негайно розійтись по домівках. Інакше це може призвести до небажаних наслідків... — Голос вмовк, а студенти відразу загомоніли.

— Що він сказав? Який від цього толк?— спитав один із студентів у Цзюе-хой.

— Що губернатор «вживе необхідних заходів», радить розійтись. Нічого не хоче брати на себе. От шахрай!— вилаявся Цзюе-хой.

— А може, й справді краще розійтись? Чого тут стовбичити? Розійтись та подумати про інші дії. Адже його останні слова дозволяють сподіватися...— почав один студент.

У перших рядах знову озвався хтось із делегатів:

— Друзі, ви чули, що сказав начальник відділу Чжао? Він прийняв наші вимоги і запевняє, що губернатор неодмінно вживе заходів. Отже, поза сумнівом, ми дечого вже досягли, і тепер, мені здається, можна розійтись.

— Дечого? А яке ж воно це дещо?— сердито мовив хтось у темряві. Але більшість уже кричала «Додому! Додому!» не тому, що вони повірили запевненням начальника відділу Чжао. Просто їм стало ясно: стояти тут — марна річ. Та й негода, дощ дужчає. Всі позамерзли, зголодніли.

— Гарзд, ходімо. Про справи поговоримо завтра,— погодилася більшість. Заперечувало лише кілька чоловік, але на них не зважали.

Понад дві сотні студентів пішли з площі.

А дощ, що все посилювався, хльоскав студентів по непокритих головах, ніби прагнув назавжди закарбувати в їхній пам'яті цей день.

9

Петиція нічого не дала. Навіть обіцянки начальника відділу Чжао «висловити співчуття студентам, які постраждали», не було дотримано, тому через два дні студенти та учні різних учбових закладів оголосили страйк. Але то була лише частина студентства, бо в більшості шкіл та училищ вже почалися канікули.

На другий день страйку Об'єднана спілка студентської та учнівської молоді, перед у якій вели фаховий іноземний та Вище педагогічне, зробила офіційну заяву про страйк, в якій було кілька ущипливих закидів на адресу губернатора. Після цього настали важкі часи: майже щодня то тут, то там спалахували сутички між студентами та солдатами. Місто охопила тривога, немов перед початком війни. Студенти вже не наважувались з'являтися на вулицях поодинці, а ходили здебільшого групами по п'ять-шість чоловік.

Якось під вечір біля Південних воріт солдати жорстко побили студента з Вищого педагогічного, а поліція тільки дивилась на це.

Безпорядки шприлися, але власті робили вигляд, ніби нічого не відбувається. Обіцянка начальника відділу Чжао про те, що губернатор «вживе необхідних заходів»,— була всього-на-всього порожньою фразою. Останніми днями губернатор посилено готувався до дня народження своєї матері і, певно, просто забув про таку дрібницю. А солдати, відчувши свою безкарність, ходили вулицями набундючені, бешкетували, як їм хотілося, і годі було комусь зупинити їх.

Але й студентів нелегко було приборкати. Вони розгорнули так званий «рух самозахисту за гідність студентів». Бойкотували заняття, випускали листівки, виступали з промовами. Пожвавила свою діяльність і Об'єднана спілка. Вона розіслала по всій країні телеграми з закликом до різних кіл стати на захист справедливості

і водночас відрядила своїх представників у повітові міста, щоб вони вели там пропаганду й згуртовували учнівську молодь. Цим вона хотіла надати більшого розмаху студентському рухові. Буря наближалась, а губернатор не ворухнув і пальцем, щоб залагодити конфлікт.

Цзюе-хоя набагато більше цікавили ці події, ніж Цзюе-міня. Середульшого брата, здавалося, обходили лише заняття з Цінь, а до всього іншого йому було байдуже.

Якось по обіді Цзюе-хой, повернувшись додому із зборів Об'єднаної спілки, у вітальні зустрів служницю старої пані.

— Паничу, вас кличе старий пан. Я давно шукаю вас. Ідьте мерщій.

Старий пан Гао, якому вже було за шістдесят, напівлежав у плетену кріслі поруч з ліжком; тіло його здавалось напрочуд довгим. У нього було довгасте жовто-сіре обличчя. Над верхньою губою стирчали посивілі вуса. На маківці виблискувала лисина, але волосся на голові ще не все посивіло. Старий лежав із заплющеними очима, стиха посвистуючи носом.

Цзюе-хой втупився очима в діда, який, певно, тільки вдавав, що спить, не наважуючись ні окликнути його, ні піти геть. Спочатку юнак почував себе непевно, ніби навіть повітря в кімнаті душило його, але стояв тихо, сподіваючись, що дід ось-ось прокинеться. Потім почуття страху поступово зникло, і він почав уважно розглядати дідове землисте обличчя, його лисину.

З самого малку, відколи він себе пам'ятав, в уяві Цзюе-хоя закарбувалося суворе обличчя старого. Дід, якого шанувала вся родина, завжди тримався поважно, суворо. Розмови Цзюе-хоя з ним, якщо вони траплялися, обмежувалися кількома словами. А хлопцеві доводилося принаймі двічі на день бувати у діда, тобто коли він вранці та ввечері заходив побажати йому доброго здоров'я. А так вони зустрічалися рідко, бо хлопчак уникав діда, оскільки при ньому він почував себе скуто. Дід був для нього немов чужою людиною.

Тепер старий був зовсім немічний. Обм'яклий, він знесилено лежав у кріслі. З розтуленого рота на халат стікала слина. «А вдачею він навряд чи такий бездушний»,— подумав Цзюе-хой, і йому згадався один із стародавніх віршів: «Не захоплюйся помадами надто, бо ти від природи й так гарна. Як побачу я ніжність твою

та рум'янці, то ще дужче тебе покохаю». Цього вірша подарувала його покійна бабуся одній кокоці (Цзюе-хой якось натрапив на нього в альбомі бабусиних віршів). Він уявив свого діда молодим і всміхнувся. Той замолоду теж відзначався легковажністю. Це вже пізніш він постатечнішав, сповнився гідності. Юнак пригадав, що і в збірнику дідових власних віршів є чимало творів, присвячених кокоці, а їх у нього була не одна. «То було тридцять років тому,— подумав Цзюе-хой.— Певно, тільки на старість дід став таким поважним і весь час розмірковує тільки про людяність та справедливість». Та дід і зараз підтримує стосунки з артистками, які виконують ролі молодих героїнь. Якось дід та четвертий дядько запросили досить відому артистку додому, вбирали її й фотографували. Цзюе-хой сам бачив, як вона в їхній вітальні поправляла зачіску та пудрилась. Такі речі у столиці провінції не вважались чимось недозволеним. Нещодавно кілька дідуганів з Товариства послідовників конфуціанського вчення, які вважали своїм обов'язком «присвятити останок життя і всі свої сили справі захисту моралі», на сторінках свого видання вмістили театральні реклами, в яких кілька молодих артисток були відзначені, як кращі. Стосунки з артистками вважаються ознакою хорошого тону. А дід був колись людиною відомою, він видав дві збірки власних віршів і дарував їх своїм друзям, любив збирати книги, картини, тому, звичайно, не міг ігнорувати цей звичай. «Дивно, як ці великосвітські звичаї уживаються з захистом моралі й не суперечать одне одному?»— ніяк не міг збагнути юний Цзюе-хой.

Крім того, дід мав наложницю, яка, хоч і густо фарбувалась та щедро напахчувалась, не викликала особливих симпатій. Говорила вона крикливим голосом. Купили її після смерті бабусі, щоб було кому доглянути за старим. Дід нібито її любить і прожив з нею близько десяти років. У них навіть була донька народилась, але п'ятирічною захворіла й померла. Згадуючи про дідове захоплення книгами та картинами, про те, що він живе з наложницею, Цзюе-хой мимохить посміхнувся.

«Які протиріччя можуть вживатися в тій самій людині»,— подумав він і відчув, що ще менше розуміє діда. Той став для нього загадкою, дивовижною загадкою...

Старий раптом розплющив очі і здивовано глянув на Цзюе-хоя, мов не впізнав онука. Порухом він звелів

юнакові йти. Цзюе-хой не розумів, чому це дід кликав його, змусив довго чекати, а тепер велить йти. Він хотів було спитати, але, помітивши, що старий невдоволено кривиться, подумав, що зайві розмови лише роздратують того, і мовчки рушив до виходу.

Та щойно він зробив кілька кроків, як дід окликнув його:

— Зачекай, я хочу тебе дещо спитати.

Цзюе-хой підійшов до нього.

— Де ти був?— Дід підвівся і сів.— Кличу, а тебе ніде не знайдуть,— він говорив сухим, суворим голо-сом.

Дідове запитання було для Цзюе-хоя несподіванкою. Він не думав, що його питатимуть саме про це, й заздалегідь не підготував відповіді. Не скажеш же, що повернувся зі зборів Об'єднаної спілки, а чогось іншого, переконливого, на думку не спадало. Дід суворо дивився на нього. Цзюе-хой зніяковів і, трохи помовчавши, буркнув:

— Ходив провідати товариша.

Старий холодно посміхнувся, його грізний погляд зупинився на опуковому обличчі.

— Не бреши, я все знаю. Вже кілька днів у місті точаться сутички між студентами й солдатами. І ти в них замішаний... Занять у коледжі немає, а ти цілі дні десь пропадаєш, ходиш на збори якоїсь Об'єднаної спілки... Наложниця Чень мені говорила, що люди бачили, як ти на вулиці роздавав листівки... Студенти, скажу я тобі, стали надто розумні, люблять бешкетувати. Сьогодні вони шукають японські товари, а завтра, гляди, вже хапають крамарів та водять їх вулицями. Зовсім знахабніли. Чого ти пристав до них і теж бешкетуєш?.. По місту ходять тривожні чутки. Кажуть, власті мають вдатися до найсуворіших заходів. Дивись, щоб у тих вуличних бійках ти часом не позбувся голови...

Дід то лаявся, то вмовкав, щоб відкашлятись. Цзюе-хой лише щось умгукав у відповідь. Часом хотів щось заперечити, але дід перебивав його і далі говорив сам. Під кінець він моторошно закашлявся. З сусідньої кімнати прямо з кремами та пудрами в руках прибігла стара пані Чень і кілька разів стукнула діда по спині.

Кашель поволі вгамувався. Дід заспокоївся, та коли побачив, що онук все ще стоїть перед ним, знову роздратовано заговорив:

— Ви, студенти, замість того щоб сидіти над книгами, тільки чините розбій. Теперішні школи нікуди не годяться, там виховують хуліганів. Я давно казав, що не слід вас посилати в коледж. Дітей у школах зараз вчать не того, чого треба. Он твій п'ятий дядько не вчився в іноземному коледжі, а прочитати, що треба, вміє, та й ієрогліфи пише краще, ніж ви. З ранку до вечора сидить дома, то читає, то пише, вірші заучує напам'ять, ніколи йому гасати по вулицях та бешкетувати! Поводитимешся так і далі, не зносити тобі голови!

— Це не ми любимо бешкетувати, ми старанно вчимося, а наш рух — лише самозахист. Нас без будь-яких на те причин б'ють. А ми не можемо з цим миритися... — ледве стримуючи гнів, але чемно заперечив Цзюе-хой.

— Ти ще сперечаєшся зі мною! Я тобі кажу, а ти наче й не чуєш!.. Я забороняю тобі виходити з дому на ті зборища. Чень, поклич сюди його старшого брата, — гукнув дід зривистим голосом і знову зайшовся кашлем. Ледь перевівши дух, він плюнув на підлогу.

— Дивись, паничу, до чого ти довів дідуся. Помовч хоч трохи, нехай він відпочине, — сухо кинула стара Чень, повернувши здерев'яніле обличчя до Цзюе-хой. Той відчув іронію, з якою було це сказано, але при знесиленому кашлем дідові не хотів з нею заводитись, тільки прикусив губу.

— Чень, поклич його старшого брата, а заодно й Кеміна, — паренті відкашлявся дід.

Стара Чень вийшла. Цзюе-хой залишився із старим.

Дід більше не говорив, його гнів пібн влігся, скаламутнілі старечі очі деякий час роззирались на всі боки, а потім заплющились.

Цзюе-хой уважно розглядав його худе, знесилене тіло, і раптом у голові майнула химерна думка: йому здалося, що перед ним зовсім не його дід, а представник певного покоління. Цзюе-хой знав, що їхні два покоління — діди та внуки — ніколи не зрозуміють одне одного. Проте його дивувало, що в цьому довгому, охлялому тілі криється щось таке, через що вони розмовляють не як дід з онуком, а як два вороги. Він відчув, як на його плечі тисне наче якийсь страшний тягар. Увесь напружившись, він вирішив стояти на своєму.

Повернулася стара Чень. Перед очима промайнуло вилицювате, з тонкими губами та чорними бровами напудрене обличчя. Від неї війнуло густим запахом

парфумів. Слідом зайшов старший брат. Юнаки пере-
зирались. Цзюе-сінь одразу зрозумів, у яку халепу
втрапив Цзюе-хой, і спокійно підійшов до діда.

На його кроки старий розплющив очі. Побачивши пе-
ред собою лише Цзюе-сіня, він спитав:

— А Ке-мін?

— Пішов до юридичної контори,— відповіла Чень.

— Тільки й знає, що по судах вештатись. За людей
клопоче, а що дома діється, йому байдуже,— буркнув
старий, потім звернувся до Цзюе-сіня:— Віддаю під
твою опіку найменшого. Пильнуй гарненько за ним, не
дозволяй нікуди ходити. А дізнаюсь, що він повіявся
десь, відповідатимеш ти.— Хоч говорив він усе ще суворо,
але значно лагідніше, ніж досі.

Цзюе-сінь, шанобливо угукаючи, моргнув братові,
щоб той не сперечався з дідом.

— А тепер забирай його. З мене досить, я й так на-
мучився з ним,— сердито мовив дід і знесилено заплю-
щив очі.

Цзюе-сінь гмикнув ще раз і кивнув меншому братові.
Вони тихо вийшли з кімнати.

Перетнувши вітальню, брати спустилися східцями
у двір. Цзюе-хой глибоко зітхнув і напівглузливо ска-
зав:

— Тільки тепер відчув, що я сам собі господар.

Цзюе-сінь допитливо глянув на нього, але Цзюе-хой,
не помітивши його погляду, вже серйозно мовив далі:

— І все ж таки, як бути далі?

— Нічого не вдієш. Доведеться послухати діда, поси-
диш кілька днів удома,— розвів руками Цзюе-сінь.

— Ти що?! Наш рух саме в розпалі. Як я можу спо-
кійно сидіти дома й нікуди носа не показувати?— роз-
пачливо промовив Цзюе-хой. Аж тепер він усвідомив
усю складність свого становища.

— А що ж ти придумаєш? Адже старий вимагає,—
спокійно мовив Цзюе-сінь. Останнім часом він з незво-
рушливим спокоєм сприймав усе, що відбувалося нав-
коло.

— Знову твоє «непротівлення». Мені здається, тобі
більше личило б стати послідовником Христа. Коли тебе
б'ють по лівій щоці, ти підставляй праву...— сердито ки-
нув Цзюе-хой, немов усю злість, яка піднялася в ньому
під час розмови з дідом, хотів зігнати на старшому бра-
тові.

— Який ти нервовий,— тихо мовив Цзюе-сінь і навіть усміхнувся.— Чого ти сердишся? Яка тобі втіха лаяти мене?

— Я неодмінно втечу! Негайно! І тоді побачимо, що він мені зробить,— юнак роздратовано тупнув ногою.

— Ти втечеш, а мене лаятимуть, от і все,— сумно відповів Цзюе-сінь.

Цзюе-хой підвів голову і мовчки поглянув на старшого брата.

— Я кажу тобі цілком серйозно,— лагідно вмовляв брата Цзюе-сінь.— Ти посидь кілька днів дома, нікуди не виходь, щоб знову не розгнівати старого... Ти ще надто молодий, запальний. Коли дід розмовляє з тобою, мовчки слухай, нехай собі говорить. Набалакається, заспокоїться, а ти кілька разів притакни йому і йди собі. А вийшов, одразу ж викидай усе з голови, наче нічого й не чув. Адже так простіше. А від того, що ти намагався щось йому довести, користі мало.

Цзюе-хой нічого не відповів, лише підвів угору очі й глянув на сіре небо. Він був не згоден із старшим братом, але сперечатись не хотілося. Цзюе-сінь радить слушно, навіщо, справді, марні суперечки. Та чи може юне серце повсякчас міркувати про те, що добре, а що погано? Отут Цзюе-сінь, здавалося, зовсім не розумів його.

Цзюе-хой дивився на хмари, що пливли небом, а в голові роїлися суперечливі думки. Нарешті він зважився:

— Гарзд, кілька днів я посиджу вдома,— лагідно звернувся він до Цзюе-сіня.— Але це не значить, що я виконую дідів наказ. Мені просто не хочеться завдавати тобі зайвих прикрощів.

Обличчя Цзюе-сіня проясніло, він задоволено посміхнувся:

— Дякую тобі. Якби ти захотів піти, я б усе одно не втримав би тебе, адже я щодня мушу ходити на службу. Сьогодні були деякі справи дома, тому й вернувся рано, а тут якраз цей випадок з тобою... Якщо по правді, то дід тільки добра тобі бажає, тому й не пускає з дому.

— Я це знаю,— відповів Цзюе-хой, хоч насправді казав це просто так.

На подвір'ї Цзюе-хой зупинився, провів поглядом старшого брата, а потім підійшов до вазонів з квітами. На гілках червоніли поодинокі квітки, ніжні пахощі сповнювали повітря. Цзюе-хой відламав гілочку, потро-

щив її на шматочки, позривав з них квіти, поклав їх собі на долоню і скачав у слизьку кульку.

Він і сам не знав, навіщо це робить, але відчував втіху — він нищив. Який би він був радий, коли б одного чудового дня його рука стала такою великою і могутньою, щоб нею можна було знищити увесь старий лад.

Та вже за хвилику юнак посмутнів, бо розумів, що тепер йому доведеться сидіти дома, відійти від участі в студентському русі.

— Протириччя, протириччя...— промовив він уголос. Йому стало ясно, що суперечливість уживалася не тільки в дідові та старшому братові, а й у ньому самому, особливо-зараз.

10

Людину можна посадити до в'язниці, але її серця не втримати ніякими ґратами. Кілька днів Цзюе-хой справді не виходив із садиби, але думками він був разом з товаришами. Цього дід не міг заборонити.

Цзюе-хой уявляв, як студенти розгортають свою діяльність, жадібно читав повідомлення в газетах. От тільки тих повідомлень було не густо. Щоправда, він отримав і свіжий номер «Студентського прибою», випущеного Об'єднаною спілкою. В цьому великому тижневику було вміщено чимало хвилюючих повідомлень та втішних новин. Буря поволі влягалась. Позиція губернатора дещо змінилася: він нарешті пішов назустріч студентам і звелів начальникові відділу Чжао відвідати потерпілих студентів та висловити їм співчуття, наказав розповсюдити два оголошення про підтримку студентів, а секретареві дав вказівку написати листа Об'єднаній спілці учнівської молоді, вибачитись від його імені та запевнити, що надалі безпека студентів буде гарантована. Потім у газетах з'явилося повідомлення про те, що штаб гарнізону суворо заборонив солдатам затівати бійки з студентами, що затримано двох солдатів, які признались, що того пам'ятного дня били студентів. Обоє суворо покарали. Це повідомлення Цзюе-мінґ прочитав на вулиці. Новини що не день ставали відраднішими, а Цзюе-хой, ув'язнений у клітці, що називалась сім'єю, дедалі більше нервував. Залишаючись у кімнаті сам, він не знаходив собі місця, навіть читати не хотілося. Тоді

він простягався на ліжку й широко розплющеними очима дивився в стелю.

— Сім'я, так звана дбайлива, ласкава сім'я,— роздратовано бурчав він.

Цзюе-мін, якщо він на той час був дома, лише тихо сміявся.

— Що тут смішного? Ти щодня буваєш на людях і радий. Побачиш, настане такий час, коли й ти опинишся в моєму становищі!— вигукував Цзюе-хой, а коли бачив, що брат не вгамовується, злостився ще дужче.

— Я над своїм сміюсь, а не над тобою. Чи ти хочеш заборонити мені сміятися?— заперечив йому Цзюе-мін.

— Так, забороняю!— спересердя тупнув ногою Цзюе-хой.

Щоб уникнути сварки, Цзюе-мін, який саме читав, одразу ж закрити книжку і мовчки вийшов з кімнати.

— Сім'я? Яка це сім'я! Тісна клітка¹,— обурювався Цзюе-хой, никаючи з кутка в куток.— Утечу, неодмінно втечу. Побачимо, що вони мені зроблять.

Зійшовши східцями вниз, він побачив на подвір'ї наложницю Чень і п'яту тітку — пані Шень; вони сиділи під вікнами дідової кімнати й про щось гомоніли. Він зупинився, почекав трохи, потім повернувся й подався до головного будинку. Через коридор вийшов до садових воріт і повз вікна кімнати Цзюе-сіня попростував у парк.

За круглими ворітьми перед очима його постала висока штучна гора. Під його ногами повилися врізнобіч бруковані доріжки. Цзюе-хой звернув на одну з них. Неширока, звивиста, вона здіймалася вгору й зникала в гроті. По той бік гроту вона спускалася вниз. Приємно пахло квітами. Стежка вже наче кінчається, але звідки ж ці пахощі? Неквапом пішов далі. Ліворуч завертала ще одна доріжка. Щойно він звернув на неї, попереду ніби аж посвітлішало, все довкола стало блідо-рожевим,— то був сливовий сад. Зимові сливи густо всипали білі та червоні квіти. Цзюе-хой зайшов у сливник і повільно простував далі, ступаючи по встеленій пелюстками землі, розводячи руками схилені віти.

Випадково він підвів голову й помітив попереду якусь блакитну тінь. Розсовуючи гілля, він поспішив уперед

¹ «Тісна клітка»— дитяче оповідання сліпого російського письменника та музиканта Ярошенка, перекладене китайською мовою Лу Сінем. В оповіданні йдеться про життя індійського тигра в зоопарку.

і вже за кілька кроків зрозумів, що хтось по зигзагувато-тому кам'яному містку йде йому назустріч. Коли постать стала виразнішою, він завважив косу за спиною і одразу впізнав Мін-фен.

Хотів гукнути дівчину, але стримався. Він бачив, як Мін-фен зайшла до альтанки посеред озера, й вирішив почекати, поки вона вийде.

Минав час, а дівчина не поверталась. Що вона там робить? Аж ось нарешті й вона, але з якоюсь жінкою в коричневій зимовій куртці. Цзюе-хой бачив тільки її зібране у вузол волосся,— жінка розмовляла з Мін-фен. Проте, коли вони наблизилися, Цзюе-хой впізнав у тій жінці служницю четвертої тітки.

Дівчата були вже зовсім близько. Цзюе-хой відступив трохи назад, у гущавину дерев.

— Ти йди, мене не чекай. Мені ще треба наламати сливи,— почувся дзвінкий голос Мін-фен.

— Гарзд, тоді я піду, а то наша четверта пані стала ще сварливішою. На хвильку відійдеш, одразу починає лаятись,— відповіла служниця.

Вона попростувала до будинку тією ж доріжкою, якою перед тим йшов сюди Цзюе-хой.

Щойно служниця зникла за деревами, Цзюе-хой вийшов зі свого сховку й твердим кроком підійшов до Мін-фен. Та саме ламала нахилену до землі гілку зимової сливи.

— Мін-фен, що ти тут робиш? — всміхнено спитав він.

Дівчина від несподіванки випустила з рук гілку, але, побачивши перед собою Цзюе-хой, заспокоїлась.

— А я думаю, хто б це міг бути. Аж це ви, паничу,— вона знову схопила гілку, відламала її і почала оглядати.

— Навіщо ти ламаєш? І чому прийшла сюди зараз, а не вранці?

— Пані звеліла, сказала, що це для пані Чжан. Ваш брат збирається до них і віднесе.

Мін-фен помітила ще одну гарну гілку, потяглася до неї, але не дістала. Звелася навшпиньки, але й це не допомогло.

— Дай-но я зламаю, а то ти ще мала. Через рік-другий, може, й дістанеш,— засміявся Цзюе-хой.

— Гарзд, тільки не кажіть про це пані,— мовила Мін-фен і відійшла трохи вбік.

— Чого це ти так боїшся пані? Вона ж не така й сердита. Чи вона часто лає тебе?— Цзюе-хой відламав гілку й подав її дівчині.

— Навпаки, останній рік пані лає мене менше. Але я все-таки хвилююсь, побоююсь, що зроблю щось не так,— тихо відповіла Мін-фен, беручи гілку.

— Недарма кажуть: став рабом, то й терпи все життя,— мимохіть засміявся Цзюе-хой без наміру образити дівчину.

Мін-фен не відповіла, тільки похнюпила голову й затулила обличчя гілками.

— Поглянь, там яка чудова!— радісно вигукнув Цзюе-хой.

Дівчина підвела голову й усміхнулась:

— Де?

— А он там.— Він показав рукою на сусідню сливу. Дівчина подивилась туди: справді, вона була рясно всипана цвітом. Міцна, трохи зігнута, та гілка відразу звертала на себе увагу.

— Шкода, надто високо, а таки гарна,— скрушно зітхнула Мін-фен.

— Високо? Та її легко дістати.— Цзюе-хой ще раз глянув на дерево:— Я зараз полізу туди.

Він хутко розстебнув теплий халат.

— Що ви, що ви!— віраджувала його Мін-фен.— Ще впадете, чого доброго. Це вам не жарти.

— Не бійся!— Цзюе-хой скинув халат і повісив його на сусіднє дерево. На ньому залишилася тільки тепла темно-зелена сорочка.— Підтримуй стовбур,— кинув він і поліз на сливу.

На дереві він одну ногу поставив на розсоху, а другою сперся на товсту гілку, але дотягнутися до потрібної галузки не зміг. Слива захиталась, на землю посипались пелюстки.

— Паничу, обережніше!— злякано загукала Мін-фен.

— Не бійся!— Він правою рукою міцно обхопив стовбур і лівою ногою двічі стукнув по боковій гілці, чи витримає, потім поставив туди й праву ногу. Гілка довго не піддавалась, поки нарешті опинилася в його руці. Тоді він поставив праву ногу на попереднє місце, глянув униз і побачив обличчя дівчини, що дивилася на нього.

— Мін-фен, тримай, кидаю!— Він розсунув віття, щоб не заважало, і обережно кинув гілку вниз. Переконавшись, що Мін-фен спіймала її, неквапно зліз на землю.

— Досить, трьох гілочок вистачить,— радісно промовила дівчина.

— І то правда. Великого букета незручно нести.— Він накинув халат на плечі й спитав:— Ти давно бачила Цзюе-міня?

— Він читає на терасі для вудіння риби, я чула його голос,— відповіла дівчина, складаючи гілки. Тут вона помітила, що Цзюе-хой лише накинув халат на плечі, а не вдягнув його.

— Вдягніть скоріше халат,— захвилювалась вона,— а то застудитесь.

Цзюе-хой почав одягатись, а Мін-фен тим часом рушила до садиби.

— Мін-фен!— гукнув він.

Дівчина зупинилась, повернувшись до нього й запитала:

— Що?

Але Цзюе-хой тільки ніяково мовчав, отож вона рушила далі.

Цзюе-хой ступив кілька кроків і ще раз окликнув дівчину. Вона озирнулась і знову запитала:

— Що?

— Підійди до мене,— попросив він.

Вона підійшла.

— Ти ніби боїшся мене, навіть поговорити зі мною не хочеш. Чого б це?— напівжартома спитав він, граючись гілкою, що звисала над ним.

— А чого мені вас боятися?— всміхнулася Мін-фен.— Цілісінький день і так ніколи вгору глянути, то коли ж говорити з вами?

Вона хотіла йти далі, але Цзюе-хой порухом зупинив її:

— Я знаю, знаю... Ти справді боїшся мене. Кажеш, що ніколи, а сама знайшла час гуляти із служницею четвертої тітки? Я бачив, як ви розмовляли на озері в альтанці.

— Ви панич, а я служниця. Хіба я смію часто розмовляти з вами?— відповіла дівчина.

— А чому раніше ти й гралася зі мною? Тоді все було хіба не так, як тепер?— допитувався він.

Вона глянула на нього своїм ясним поглядом, потім похнюпила голову і сумно пояснила:

— Зараз не те, що колись, тепер ми повиростали.

— То й що? Хіба наші серця поіншали?— здивувався Цзюе-хой.

— Ні. Але ми повиростали, і, коли буватимемо вкупі, почнуться балачки. У домі вистачає людей, які люблять плескати язиком. Мені то що, а от вам... Вам краще пильнуватися, не забувайте, що ви молодий пан,— казала вона, не підводячи голови, з якоюсь гіркотою в горлі.

— Стривай. Ходімо, сядемо де-небудь та порозмовляємо спокійно. Дай я понесу гілки.— Не чекаючи її згоди, Цзюе-хой взяв у неї букет, оглянувши його і обламав кілька гілочок.

Він пішов стежкою поміж озером та сливником. Дівчина мовчки рушила за ним. Інколи Цзюе-хой озирався, запитував, вона коротко відповідала або ледь помітно всміхалась.

Проминули сливник, довгасту клумбу і вийшли до маленької хвіртки, відразу за нею звернули вбік і опинилися біля ще одного гроту. Всередині було темно, але доріжка йшла рівно. Десь дзюрчала вода. Після гроту звивиста стежка пішла вгору. Подолавши десятків зо два східців, вони опинилися на встеленому піском прямокутному майданчику, посередині якого стояв кам'яний столик і чотири круглих стільці. Неподалік, біля крутої скелі, росла сосна, і крона її, мов парасолька, нависала над столиком.

Незвичайну тишу, що панувала тут, порушувало тільки ледь чутне дзюркотіння струмка. Він пробивався з тріщини по той бік скелі й стікав по дрібних камінцях униз. Помітити струмок було нелегко, а хлюпотіння його чулося виразно.

— Яке тихе, відлюдне місце,— захоплено промовив Цзюе-хой, що зійшов першим. Він поклав на столик гілки, дістав носовичок, витер пил на кам'яному стільці й сів. Підійшла Мін-фен і вместилася навпроти. Гілки, що здіймались над столом, заважали їм бачити одне одного.

Цзюе-хой взяв їх зі столу і поклав на один із стільців, а сам показав на стілець ліворуч:

— Перейди сюди. Чого ти не хочеш сісти біля мене?

Дівчина мовчки сіла біля нього.

Вони дивилися одне на одного. Не передати словами того, про що говорили їхні очі.

— Мені час іти. Я і так затрималась. Пані дізнається, буде сваритися,— ніби схаменулася раптом Мін-фен і підхопилася з місця.

— Не буде, не бійся, щойно ж прийшли, навіть словом не перемовились. Я не пущу тебе!— Цзюе-хой взяв дівчину за руку й посадив знову.

Мін-фен скулилась, але не виривала руки.

— Чого ти мовчиш? Тут нас ніхто не почує. Ти вже не любиш мене, так? — Він удав, ніби це його дуже турбує.

Дівчина ні пари з вуст.

— Я знаю, твоє серце уже не з нами. Скажу пані, що ти вже доросла, пора й заміж,— казав спокійно, навіть байдуже, ніби доля дівчини анітрохи не цікавила його, а сам нишком стежив за нею.

Дівчина одразу змінилася на виду, очі її потьмарились. Губи здригнулися, та сказати щось вона не спромоглася. Очі враз зблиснули, стали ніби кришталеві, стріпнулись.

— Справді?— нарешті видушила вона з себе, і з очей її покотилися сльози.

Цзюе-хой зрозумів, що сказав зайве. Він зовсім не збирався кривдити дівчину, лише хотів випробувати її, і не сподівався, що його слова так подіють. Враженням він був задоволений, але водночас його мучило каяття.

— Я ж тільки пожартував, а ти вже й повірила. Невже ти гадаєш, що я такий немилосердний?— лагідно мовив Цзюе-хой, щоб заспокоїти дівчину.

— Звідки мені знати, чи це жарти? Ви, пани, і молоді, і дорослі, чините, як вам заманеться. А ще коли в поганому настрої, то всього можна сподіватись,— схлипувала вона.— Я знала, що колись і мені не уникнути долі Сі-ер. Але чому так рано?

— Що так рано?— не зрозумів і перепитав він.

— Те, про що ви казали...— знову схлипнула дівчина.

— Я ж сказав тобі, що пожартував. А в разі чого я не дозволю вигнати тебе з нашого дому. Не дам, щоб і тебе спіткала доля Сі-ер.— Він узяв її руку, поклав собі на коліно й почав гладити.

— А якщо пані надумає?— спитала Мін-фен. Вона вже не плакала, проте в голосі бринів сум, а на обличчі ще не висохли сльози.

Цзюе-хой не одразу відповів їй, тільки дивився на неї. Трохи згодом рішуче сказав:

— Я знаю, як зробити, щоб пані мене послухала. Скажу їй, що хочу одружитися з тобою...— говорив він шпиро, але в ту мить чи й зважав на своє становище.

— Ні, ні. Не кажіть їй цього!— злякано вигукнула Мін-фен, затуляючи йому рота долонею.— Пані нізачо не погодиться. Тоді взагалі буде кепсько. Прошу вас, не кажіть їй... Не судилося мені таке.

— Не бійся,— одвів він руку дівчини.— Глянь на себе, вся заплакана. Дай я витру.— Він вийняв носовичок і обережно почав витирати сльози. Дівчина не ухилилась.

— У вас, жінок, завжди очі мокрі,— всміхнувся він.

На її обличчі теж сплила усмішка, але сумна, безрадісна. Вона тихо мовила:

— Більш не плакатиму. Я вже й так досить наплакалась у вашому домі. Зараз ви зі мною, отож не плакатиму.

— Не хвилюйся. Ми обоє молоді, а настане час, і я скажу про все пані. Я не збираюсь дурити тебе, неодмінно щось придумаю,— втішав Цзюе-хой дівчину, стискаючи її руку.

— Я знаю, яка у вас душа,— відповіла вона зворушено, а потім, вже заспокоєна, призналась:— Останнім часом мені часто сняться сні, і майже щоразу снитесь ви. Якось приснилося, ніби в горах за мною женеться вовча зграя. Ось-ось наздожене мене, та раптом з гори збігає якийсь чоловік і відганяє їх. Я придивляюсь до нього, аж то ви. Мабуть, і не здогадуєтесь, що я вважаю вас своїм оборонцем.

— Чому ж ти раніше не сказала про це? Я справді не знав, що ти так віриш мені,— мовив він схвильовано, тремтячим голосом.— Скільки лиха ти зазнала в нашому домі! Та і я сам не завжди був уважний до тебе. Винен я перед тобою, дуже винен. Не ображайся, Мін-фен.

— Невже ж я посмію ображатись на вас?— похитала вона головою.— Я за своє життя любила тільки трьох: свою маму, старшу панянку — це вона навчила мене читати й писати, навчила багато що розуміти, турбувалась завжди про мене. Тепер вони обоє померли, залишились тільки ви...

— Мін-фен, мені стає невимовно соромно перед тобою. У мене дні проходять весело, безтурботно, а тобі часом ой як нелегко буває,— схвильовано промовив Цзюе-хой.

— Пусте, це ведеться вже сім років. Зараз ніби трохи легше, не мучуся так... Мені здається, ніякі труднощі не страшні, якщо я можу думати про вас, бачити вас. Я подумки часто промовляю ваше ім'я, а на людях не смію.

— Мін-фен, тобі справді тяжко. В твої роки слід би ходити до школи, вчитися. Ти така розумна, напевне, вчилася б краще, ніж наша Цінь. Як би було добре, коли б ти народилася у заможній родині або опинилася на місці Цінь,— сприкрено сказав Цзюе-хой.

— Я ніколи не думала про те, що можу народитися у багатій родині і бути панночкою, це щастя не для мене. Тільки про одне прошу вас — не проганяйте мене. Я все життя ладна прислужувати вам, щомиті бути поруч з вами... Ви не уявляєте, як мені радісно, коли я бачу вас. Коли ви поряд, у мене спокійно на душі... Ви не знаєте, як я вас поважаю!.. Часом мені здається, що ви, мов ясен місяць на небі... І розумію, що я не рівня вам.

— Що ти кажеш? Я проста, звичайна людина, як і ти. І колись ми неодмінно поберемося...— Його голос затремтів від хвилювання, на очах зблиснули сльози.

— Паничу, благодаю, не кажіть мені такого,— перебила його Мін-фен.— Чому у вас на думці тільки одруження? А чи не краще, коли я все життя буду вам служницею? Тоді й пані не гніватиметься, і ви не почуватимете себе винним. Мені б тільки бути все життя коло вас, і цього досить. Я лише боюсь, що це — гарний сон, а він не може тривати довго. Паничу, прошу вас, не переймайтеся цим.

— Мін-фен, як ти могла навіть подумати таке? Припустити, щоб ти все життя була моєю служницею,— це вже значить образити тебе. Я на таке не піду, нізащо не принижу тебе!— палко запевняв він дівчину.

— Тихше,— раптом схопила його за руку і прошепотіла Мін-фен.— Чуєте, хтось говорить.

Обоє завмерли, прислухались. Знизу справді долинали якісь звуки, але такі тихі, що зливалися з ледь чутним дзюрчанням струмка. Нарешті вони здогадались, що то наспівує Цзюе-мінъ.

— Брат уже пішов додому.— Цзюе-хой підвівся, підійшов до краю майданчика і глянув униз. Поміж червонуватим гіллям слив часом маячіло щось сіре, аж ось з'явилася людська постать. «Атож, він»,—мовив собі Цзюе-хой і підійшов до Мін-фен:— Так і є, Цзюе-мінъ.

Мін-фен одразу ж підхопилася:

— Треба йти. Я стільки вже просиділа з вами... Певно, скоро і обід.— Вона простягнула руку за гілками,

але Цзюе-хой уже тримав їх. Передаючи букет дівчині, він мовив:

— Якщо пані спитає, чого ти затрималась, то скажи, що я давав тобі доручення...

— Гаразд, я піду попереду. А то ще хтось побачить нас.— Вона всміхнулась йому й почала спускатись.

Цзюе-хой ступив кілька кроків за нею, а тоді зупинився, дивлячись, як дівчина обережно спустилася східцями, а потім зникла за муром.

Цзюе-хой мрійливо заходив по майданчику. Мін-фен заповонила всі його думки, і він тихо шепотів:

— Мін-фен, ти справді гарна, справді чиста. Якби ти тільки...

Він підійшов до стільця, де вона щойно сиділа, опустився на нього, поклав лікті на стіл, підпер руками голову і, мов у забутті, втупившись у далину бездумним поглядом, бурмотів:

— Яка ти чиста, яка гарна...

Через деякий час він стрепенувся, хутко окинув поглядом довкіл і подався вниз.

Місяць цієї ночі був напрочуд ясний. Цзюе-хой не хотілося спати. Пробило третю варту, а він усе ще никав по подвір'ю.

— Цзюе-хой, ти чого й досі не спиш? Адже на вулиці холодно,— спитав його Цзюе-мін, що вийшов з кімнати.

— Місяць так гарно світить, що годі заснути,— заміряно відповів Цзюе-хой.

Цзюе-мін, кулячись, спустився східцями вниз, буркнув: «Як холодно!»— і подивився вгору.

Небо було чисте, без жодної хмаринки. Круглий місяць плив безкрайнім синювато-зеленим морем, самотній, ясний і холодний. Він щедро лив своє сяйво, від чого і земля, і черепиця на дахах здавалися срібними. Було на диво тихо.

— Справді гарно світить. Місяць, немов іней,— захоплено мовив Цзюе-мін, підходячи до брата.— А знаєш, Цінь така розумна... така смілива... Чудова дівчина!— не витримав він, щоб не похвалити двоюрідну сестру. На обличчі в нього сяяла щаслива усмішка.

Цзюе-хой мовчки крокував, його думки заповонила зовсім інша дівчина.

— Вона тобі подобається? А чи не закоханий ти в неї?— несподівано запитав Цзюе-мін.

— Атож,— відповів Цзюе-хой, але одразу ж похопився:— Ти про кого це? Про Цінь?.. Не знаю. Це, мабуть, ти закоханий в неї.

— Так!— Цзюе-мінґ стиснув братову руку.— Я кохаю її. Сподіваюсь, що й вона покохає мене. Тільки от не знаю, як бути... А ти? Ти ж казав, що теж любиш її.

Цзюе-хой не бачив братового обличчя, але відчував, як у того тремтить рука. Навіть голос перемінівся. Він зрозумів, що брат хвилюється, всміхнувся й поплескав його по плечу:

— Будь сміливішим. Бажаю успіху. Я люблю Цінь, але як сестру. І був би радий, якби вона стала ще ближчою родичкою...

Цзюе-мінґ не відповів. Він довго дивився на місяць, потім задумливо опустив голову:

— Який ти все-таки чудовий у мене!.. А може, ти смієшся?

— Ні, Цзюе-мінґ, не смієсь,— мовив Цзюе-хой.— Я щиро співчуваю тобі...— Він раптом зупинився.— Чуєш, що це?

Звідкись долинав ніби плач — тихий і мовби чимось приглушений. Він розпливався в повітрі, поступово заповнюючи місячну ніч. Проте то не був ні людський голос, ні жалібний стрекіт цикади. Звуки були набагато чистіші й ніжніші. Вони то посилювались, ставали схожими на приховану скаргу, що йшла із самої глибини серця, то знову стихали, майже зникали, немов їх розвіював легенький вітрець. Але в повітрі весь час відчувалося якесь тремтіння, що колисало його, повнило скорботою.

— Що це?— здивувався Цзюе-хой.

— Це Цзюе-сінґ. Ось уже кілька вечорів він допізна грає на флейті. Я щоразу чую,— пояснив Цзюе-мінґ.

— Чогось затужив! Досі з ним такого не траплялось. Як сумно виводить флейта,— не міг надивуватись Цзюе-хой.

— Сам не розумію. Мені здається, що він дізнався про повернення Мей. Певно, що так. Ось уже кілька вечорів сумно виграє... Яка ще причина може бути? І я через цю флейту не можу спати... Її звуки наче застерігають мене, страхують. Зараз наші взаємини з Цінь майже такі, як колись у Цзюе-сінґа з Мей. Слухаю флейту і непокоюсь: а чи й мене не чекає таке, як і брата?

Боюсь і думати. Якщо й справді вийде так, то не знаю, чи переживу. Я не буду таким, як Цзюе-сінь.

Цзюе-хой мовчки слухав брата і раптом відчув, що голос Цзюе-міня затремтів і посмутнів.

— Заспокойся, брате. Тебе таке не жде, адже зараз інші часи,— спробував розважити Цзюе-міня менший брат.

Цзюе-хой знову підвів голову і подивився на небо, на новий місяць, що щедро лив згори своє світло. Юнакові здалося, ніби якась незборима сила змела все перед очима і лишився тільки образ дівчини.

— Ти справді чиста, лише ти можеш зрівнятися своєю чистотою з цим ясним місяцем.

11

Хвиля заворушень, викликана сутичками між студентами та солдатами, поступово вляглася. Учні та студенти з інших міст пороз'їжджались по домівках зустрічати Новий рік за старим місячним календарем, а декому із міських довелося засісти за книжки й готуватися до додаткових екзаменів.

Студенти страйкували аж до зимових канікул, отож адміністрація учбових закладів тільки тепер почала підводити підсумки минулого семестру та готуватись до нового року. Що ж до молодіжного руху, то він нібито досяг успіху.

Цзюе-мінь так само щовечора ходив до тітки допомагати Цінь з англійською, а Цзюе-хой не виходив з дому. Сидів та читав газети. Тепер у них досить багато писали про справи, які не цікавили його, а повідомлень про виступи студентів все меншало, а потім вони зникли зовсім. Тоді Цзюе-хой закинув і газети.

— Живеш, як у в'язниці! — ремствував він. Інколи на душі ставало так тоскно, що не хотілося нікого бачити. Та понад усе його непокоїло те, що останніми днями Мін-фен ніби уникала його, отож нагода поговорити з нею випадала дуже рідко.

Вранці і ввечері Цзюе-хой провідував діда, мимоволі дивився на стомлене, темно-жовте обличчя старого та на густо напудрену, наквацьовану помадою наложницю Чень. Траплялося бачити й інші обличчя, всміхнені чи насуплені, але однаково байдужі. Часом йому уривався терпець, і він обурено казав: «Заждіть, ще настане

день!..»— і відразу вмовкав. Що ж станеться того дня, він і сам до пуття не знав, тільки вірив, що колись таки все стане догори дном і все йому ненависне буде зметено. Він порозшукував старі журнали «Нова молодь», «Новий прибій» та інші, у якомусь із них прочитав статтю «Враження про стару сім'ю» і так зрадів, ніби йому вдалося помститись за себе.

Але й ця радість не тривала довго. Щойно він кидав книжки і виходив з кімнати, перед очима знову поставало все те, що викликало відразу. На душі ставало бридко, і він зажурено повертався назад. Так і минали дні.

Цзюе-мінґ мешкав з Цзюе-хоєм в одній кімнаті, але останнім часом його обходили особисті справи. Найчастіше він брав якусь книжку і йшов з кімнати, здебільшого в парк. Велику увагу приділяв він і заняттям з Цінь. Цзюе-хой розумів його і не заважав братові.

— Нудно!— зітхав він, сидячи сам у кімнаті. Нових книг та газет читати не хотілося, бо від них ставало ще прикріше й марудніше. Тоді почав гортати щоденника, про якого давно забув, і зробив у ньому запис. Ось як він описав один із днів свого життя:

«Вранці пішов провідати діда. Він саме розмовляв у себе з четвертим дядьком, велів тому приготувати поздоровчі написи його давнішньому приятелеві Фен Ле-шаню на честь шістдесятиріччя. Чернетку поздоровлення написав третій дядько, і дід уже проглянув її. Четвертий дядько шанобливо притакував дідові. Коли він пішов, на стомленому пожовклому обличчі діда сплила посмішка, він подав мені книжку в полотняній обкладинці і сказав: «Візьми й кілька разів уважно прочитай». Я відповів: «Гаразд»,— і зібрався йти, як з'явився п'ятий дядько. Дід зупинив мене. П'ятий дядько приніс свої останні вірші, щоб дід підправив їх. Той узяв у нього папку, перегорнув кілька сторінок, похвалив, потім кинув мені: «І тобі б не завадило повчитись у свого п'ятого дядька складати вірші та писати статті». Побоюючись що він знову почне повчати мене, я хутко відповів: «Так, так»,— і вислизнув з кімнати. Коли проходив через сусідню кімнату, то наложниця Чень саме робила зачіску. Я одвернувся й подався далі. Тільки в своїй кімнаті трохи полегшало на душі. Не знаю чому, але дідова кімната мені чомусь нагадує канцелярію. Дід казав брати приклад з п'ятого дядька, але цього нізачо не буде.

Я відчуваю, що п'ятий дядько лише вдає із себе вченого і дурить діда.

Я глянув на книжку, яку дав мені дід; на білій наклеїці було написано: «Напучення пана Лю Чжи-тана про виховання синівської шанобливості і про запобігання розпусті та легковажності». Одне це відбило мені всяке бажання читати далі. Я жбурнув книжку на стіл і вийшов надвір.

У сливнику я побачив дружину старшого брата з малим Хай-ченем (йому ще не сповнилося й чотирьох), що прийшли наламати гілок. Я глянув на її повне привітне обличчя, на жваві добрі очі і відчув до неї приязнь.

— Чого це ти так рано, невістко? Якщо тобі потрібні гілки зимової сливи, то звеліла б Мін-фен наламати, нащо ж самій?

Вона одламала гілку і всміхнулася:

— Твій старший брат дуже любить сливовий цвіт. Невже ти не помітив, що в його кімнаті кілька ваз з гілками зимової сливи?.. Я сама завжди йому ламаю, бо Мін-фен ще вибере не те, що треба.

Вона звеліла Хай-ченю привітатися зі мною. Хлопчак дуже тямкий, слухняний, і всі ми його дуже любимо. Але тут я згадав зовсім інше і сказав:

— Он як. То, виявляється, Цзюе-сінь любить сливовий цвіт.

— Я оце розмалювала йому квітами сливи занавіску, ти, певно, бачив,— докинула вона.

Я помітив, як її обличчя ледь порожевіло, потім з'явилась лагідна усмішка, а на щоках — ямочки. Коли вона вимовляла слово «він», в її голосі чулись ніжність і ласка. Я знав, що вона любить Цзюе-сіня, і на душі стало сумно. Я подумав, як би вона була прикро вражена, коли б дізналась, чому старший брат над усе любить цвіт сливи і що він для нього значить¹.

— Цзюе-хой, ти ніби чимось засмучений. Знаю, тобі важко. Змушують сидіти вдома, не дозволяють нікуди вийти. Але, гадаю, що дідусевий гнів уже влігся. Ще кілька днів, і ти зможеш виходити куди хочеш. Тобі треба трохи розвіятись. А коли весь час сумуватимеш, то так недовго й до хвороби,— втішала вона мене. А я подумав:

---

¹ Ім'я Мей і назва сливи по-китайському вимовляються однаково.

«Мені боляче за тебе, адже ти й не здогадуєшся, що Цзюе-сінь, якого ти так любиш, кохає іншу». Але, дивлячись на її спокійне, співчутливе обличчя, я не наважився сказати їй правду.

— Піду, бо ще треба приготувати сніданок Цзюе-сіню,— вона зібрала гілки, взяла за руку сина й пішла. Потім озирнулась і усміхнулась:— Згодом заходь до нас, пограємо в шахи. Адже тобі нудно сидіти цілий день самому.

Я пообіцяв прийти і провів її неуважним поглядом, відчуваючи, що вона починає мені подобатись. Гадаю, старший брат не сердитиметься, бо ж подобається вона мені як старша сестра. Та й казати цього я нікому не збираюся, навіть Цзюе-міню, який досі завжди ділився всім зі мною. Думки його тепер заповнила одна Цінь, він сам признався. Але з його слів можна зрозуміти, що він ще не освідчився їй. Диваком стає, витає десь за хмарами. Щоранку йде до тітки, а звідти нерідко повертається аж після вечері. Я трохи непокоюсь за нього. Його дивна поведінка може повернути увагу тих у нашій родині, хто любить плескати язиком, а тоді...

Розмовляє він тепер зі мною тільки про Цінь. Послухати його, то можна подумати, що Цінь належить тільки йому. Але це ще нічого. Він украй збайдужів до студентського руху, наче світ для нього зійшовся на одній Цінь. Як на мене, він надто захопився нею, і це може погано скінчитись.

У сливнику я гуляв досить довго. Прийшов Цзюе-мін, порозмовляли трохи з ним. Потім він пішов, і я знову залишився сам, аж поки Мін-фен не покликала мене до столу.

Мін-фен у ці дні, здається, навмисне уникає мене, але я не розумію чому. Ось і сьогодні вона погукала мене здаля і одразу ж поспішила назад. А коли я її наздогнав і спитав: «Чого ти ховаєшся від мене?»,— вона зупинилась, злякано подивилася на мене, але погляд був привітний. Похнюпила голову й тихо мовила: «Я дуже боюсь... що пані та інші довідаються». Мене ці слова схвилювали. Я підвів її голову, підбадьорливо всміхнувся і похитав головою: «Не бійся. Тобі нічого соромитись, кохання — святе почуття». Після цього я відпустив її — тепер мені все зрозуміло.

Попоївши, я у своїй кімнаті прочитав кілька десятків сторінок англійського видання «Воскресіння», яке не-

щодавно придбав Цзюе-мін. Коли б часом ця книжка не стала моїм життєписом, хоч у мене зовсім інше становище, ніж у Нехлюдова. Я багато розмірковую і завжди про те, який кінець може чекати таку родину, як наша.

До чого ж нудно! Наша родина схожа на пустелю і водночас на тісну клітку. Я прагну діяти, жити. А тут навіть поговорити ні з ким. Я сідаю. Книга, яку дав мені дід,— «Напучення пана Лю Чжи-тана про виховання синівської шанобливості і про запобігання розпусти та легковажності»— все ще лежить на столі. Беру її в руки, перегортаю кілька сторінок. Увесь твір учить людину, як стати рабом. Скрізь одні й ті ж заяложені істини, як-то: «Якщо правителєві потрібно, підданець помирає, якщо ж підданець не помирає, то він не відданий; якщо батькові необхідно, син гине, якщо ж не гине, то він не шанує батька». Або ж: «Із десяти тисяч лих найперше — розпуста, із сотні чеснот найголовніша — синівська шанобливість». Чим далі читаю, тим більше злостюсь, потім не витримую і шматую цю огидну в полотноїній обкладинці книжку на дрібні клапті. Може, тепер одурманених людей хоч на кілька чоловік буде менше.

Але мені так само нестерпно важко й сумно, немов усе погане накопичилося в моїй душі. В кімнаті все набридло, та й поза нею не веселіше. Шкода, що в мене немає крил, щоб полетіти геть, а так сиджу, як в'язень у темниці. Знеможено падаю на ліжку і аж стогну від розпачу.

— Цзюе-хой, іди пограємо в шахи,— чується із сусідньої кімнати невістчин голос.

— Зараз,— відповідаю, хоч я зовсім не хочу грати в шахи. Але розумію, що невістка прагне якимось розважити мене. Мені не хочеться завдавати їй прикрощів, тому після деяких вагань нарешті йду. Граю я дуже уважно і майже забуваю про все інше. Хоч невістка краще тямить у шахах, ніж Цзюе-сін, але зі мною їй годі тягаться, і я виграю три партії підряд. Та вона тільки привітно всміхається, її зовсім не обходять ті програші.

Тим часом тітка Хе завела до кімнати Хай-ченя. Невістка, не уриваючи розмови зі мною, починає бавитися з малюком. Я ходжу по кімнаті, уважно розглядаю занавіску з цвітом зимової сливи.

— Жуй-цзюе, а занавіска непогано розмальована,— похвалив я. Хоч я й не тямлю в малюванні, але ця її

робота мені подобається, вона здається мені найкращою з усього, створеного нею досі.

— Малюю я кепсько, але цього разу доклала всього вміння, адже твій старший брат не раз прохав мене намалювати цвіт зимової сливи,— обличчя її осяяла щаслива усмішка.— Мені, власне, і самій подобається,— додає вона.

— Чи не тому, що Цзюе-сінь любить цей цвіт?— хитрувато питаю я.

Невістка шаріється і в тон мені відповідає:

— Зараз я тобі нічого не скажу, але колись ти сам зрозумієш.

— Зрозумію? Що зрозумію?— я вдаю, ніби не второпав, про що йдеться.

— Зрозумієш, коли сам одружишся.

Я одвертаюсь і дивлюся в інший бік. У великій порцеляновій вазі на квадратному столі і вазочці на письмовому столі — квітучі гілки сливи. Блідо-рожеві букети лізуть в очі, а в уяві спливає інше вродливе, трохи засмучене обличчя. Хочеться сказати невістці: «Пильнуйся, а то цвіт зимової сливи розіб'є твоє кохання». Але я не наважуюсь сказати цього.

— Давно вже я не малювала. Ці кілька років возилася з малим, перезабула все, що вміла, та й сама, здається, стала не та,— казала вона, старанно підшукуючи слова, а очі її блищали, певно, згадувала своє безтурботне життя до заміжжя. Відколи живе у нас, невістка змінилася не дуже, хіба що тримається вільніше, без колишньої сором'язливості.

— Щоб малювати, потрібне натхнення. Тоді картина вдається. Сливовий цвіт тебе просив намалювати Цзюе-сінь, тому й вийшло так чудово,— кажу я і переводжу розмову на інше:— Жуй-цзюе, а ти згадуєш, як жила у батьків?

Вона кивнула головою.

— Так... Зараз усе те наче сон. Все інше, ніж тоді, коли я була дівчиною. Окрім старшого брата, у мене була ще сестра, на три роки старша за мене. Ми з нею щодня вчилися малювати та складати вірші. Батько тоді служив повітовим начальником, і жили ми при капцелярії.

Наша з сестрою кімната була на другому поверсі. Розчиниш вікно, і видно велику греблю, обсажену шовкови-

цями. З досвітку на деревах скрекочуть сороки¹ і будять нас. А ввечері в розчинене вікно ллється місячне сяйво. Ночі були напрочуд тихі. Мама вкладалася спати рано, а ми з сестрою любили при місяці посидіти і лягали пізно. Бувало, розчинимо вікно й дивимося на місяць, розмовляємо собі чи складаємо вірші. А то серед ночі раптом здалеку долине пронизливий свист, це мчав вістовий. В той час важливі листи та офіційні папери возили посланці. На поштових станціях вони міняли коней, тому ще здалеку подавали знак, щоб їм заздалегідь усе готували. Моторошний той свист опівночі. Інколи він будив нас, і тоді вже до ранку ми не могли заснути. Потім матінка бралася годувати шовкопрядів, а ми їй допомагали. Не раз опівночі ми брали ліхтар і спустились до кімнати, де були шовкопряди, поглянути, чи є у них листя. Я була ще маленька, але намагалась не відставати від дорослих. Як цікаво тоді було. Та невдовзі почалася революція одинадцятого року, батько залишив свою посаду і повернувся до столиці провінції. Тут ми й повиростали.

Якось батько сказав, що наші малюнки досить пристойні, приніс із майстерні, де виробляли віяла, кілька заготовок і дав нам розмалювати їх. Відтоді розмалювали ми їх чимало, а зароблені гроші пускали на збірки віршів та фарби. Потім сестра вийшла заміж. Ми з нею дуже здружилися, і нам важко було розлучатися. Перед весіллям ми з нею проплакали всю ніч. Не минуло й року, як вона померла від передчасних пологів. Кажуть, свекруха ставилася до неї погано, і сестра від цього страждала. Удома матінка у всьому потурала їй. А в чужій родині довелося важко, і вона не стримувала свого невдоволення... Тепер усе те наче сон...— Невістку зворушили спогади, очі в неї почервоніли. Вона вмовкла.

Я боявся, що вона заплаче, і хотів втішити її, але язик немов занімів. Натомість я спитав:

— Матуся та старший брат пишуть? У них все гаразд?

— Дякую. Брат недавно прислав листа, пише, що все гаразд. Ще рік-другий не зможе повернутися до столиці провінції.

Ми поговорили ще трохи, потім я сказав, що мені треба робити уроки, і повернувся до своєї кімнати.

---

¹ Сорока в Китаї — провісниця щастя, радості, удачі.

Розповідь невістки схвилювала мене, але я опанував себе і повторив двадцять сторінок з «Острова скарбів». А далі мені знову все набридло. Я кинув книжку, заходив по кімнаті; думав про останні події. Так жити далі неможливо. Відчуваю, що мене утискують, і чинитиму рішучий опір.

За обідом я чув, як мачуха та старший брат розмовляли про підступи четвертої та п'ятої тіток і старої наложниці Чень. Розмовляли вони поважно, а я не витримав і засміявся. Ще було видно, і я пішов до Цзіюе-сіня, де спалахнула суперечка про синівську шанобливість. Докази старшого брата не дуже переконували, і це його бентежило. Я ж не приховував свого невдоволення, бо його міркування що не день стають усе банальнішими. У розпалі нашої суперечки прибігла служниця третьої тітки й покликкала старшого брата грати в кості. Він одразу ж погодився, а я сердито спитав: «Ти що, брате, знову йдеш грати з ними?» Він коротко відповів: «А чому б і ні?» — і рушив за служницею.

У мене двоє братів. Найстарший щодня грає в кості, аби догодити комусь із рідні, а другий — ходить до тітки, вчить Цінь англійської мови й засиджується там допізна. Мені ж треба стати зовсім іншим, не схожим на них...

Отаке життя! Ось він, один тільки день! Жити так — значить марнувати свою молодість...

Я не можу миритися з таким становищем, буду боротися, не слухатимусь діда. І неодмінно втечу з дому...»

У щоденнику Цзіюе-хоя з'явився запис лише про один цей день. Назавтра він справді пішов з дому.

12

Наближався Новий рік за старим місячним календарем, перша значна подія за весь рік, і люди, окрім хіба надто заклопотаних службовими справами, готувалися гідно зустріти це чудове свято. Врочистий день прийшов не зненацька. Він наближався поволі, щодня приносячи щось нове. Місто оживало, на вулицях люднішало, скрізь продавали барвисті ліхтарі, іграшки, хлопавки, повсюди лунали звуки ріжків, сопілок.

Будинок Гао містився на тихій вулиці, проте загальне пожвавлення не минуло й цю, здавалося б, незворушну аристократичну родину. Всі дорослі без винятку готувалися до всіляких новорічних церемоній та закупляли необхідне начиння. Разом з господарями метушилися і слуги, з нетерпінням чекаючи святкових подарунків та веселих розваг. Кухар чаклував біля плити над печивами, а жінки — старші й молодші — збиралися або в дідовій кімнаті, або у лівій вітальні й цілісінькі дні клеїли з золотистого та сріблястого паперу жертвні гроші, вирізали з паперу червоні та зелені візерунки, щоб потім наклеїти їх на шибки і ліхтарі.

Старий пан Гао вдень рідко засиджувався вдома. Він або вирушав до театру на виставу, або йшов до якогось приятеля пограти в кості. Років зо два чи три тому він разом з кількома давніми друзями організував Товариство дев'яти старих, кожен із членів якого по черзі приймав у себе інших, частував обідом, влаштовував розваги. Інколи вони з неабияким зацікавленням роздивлялися книжки, зразки каліграфічного письма, антикварні речі, зібрані кимось із них. Отож дома всім керував Цзюе-сінь та його третій дядько Ке-мін. У великій вітальні понавішували різнокольорових ліхтариків, бокові стіни завісили червоним атласом з вишитими на ньому квітами. Середня стіна на честь урочистого жертвоприношення, яке влаштовувалося раз на рік, була прикрашена портретами предків.

В переддень Нового року в родині Гао було визначено порядок проведення новорічної вечереї. Після обіду Цзюе-мін та Цзюе-хой зайшли в контору до старшого брата. Перед цим вони придбали в книжковій крамниці кілька свіжих журналів, а також переклад роману «Напередодні», що вийшов у Комерційному видавництві.

З-за дверей братового кабінету чулося цокання кісточок рахівниці. Одхиливши занавіску, хлопці увійшли всередину.

— Ти що, вже не сидиш удома?— здивувався Цзюе-сінь, побачивши наймолодшого брата.

— Вже кілька днів, ти хіба не знав?— усміхнувся Цзюе-хой.

— А якщо довідається дідусь?— Цзюе-сінь, певно, не знав, як повестись, отож схилився над столом і знову заклацав на рахівниці.

— Не міг я довше терпіти. А хоч і довідається, я не боюсь,— спокійно відповів Цзюе-хой.

Старший брат мовчки глянув на нього, насупився і продовжував працювати.

— Хіба може дідусь пам'ятати про все? Мабуть, він уже сам давно забув,— втрутився Цзюе-мін, сідаючи біля вікна.

Цзюе-хой взяв «Напередодні» і собі вмостився під стіною, перегорнув кілька сторінок і вголос прочитав:

— «...Кохання — велике слово, велике почуття... Та про яке кохання говориш ти?»

— Про яке кохання? Про яке хочеш, аби воно було. Признаюсь тобі, на мою думку, зовсім немає різних родів кохання. Коли ти покохав...

— З цілої душі!...»

Цзюе-сін та Цзюе-мін здивовано позирали на брата, але він не помічав цього і продовжував:

— «Жадова кохання, жадова щастя, більше нічого!.. Ми молоді, не потвори, не дурні: ми здобудемо собі щастя!»

Палке почуття, що враз охопило його, непереборно рвалося з душі, від хвилювання в нього тремтіли руки. Цзюе-хой не міг читати далі, закрив книжку і, взявши зі столу чашку з чаєм, відпив кілька жадібних ковтків.

До кімнати зайшов Чень Цзянь-юнь.

— Цзюе-хой, про що це ти тут так запально говориш? — ще від порога поцікавився він.

— Книжку читав,— відповів Цзюе-хой і знову погортав сторінки. Знайшов місце, яке щойно читав, і повів далі:— «...Природа будить у нас потребу кохання і не має сил задовольнити її...»

У кімнаті запала мовчанка. Не цокали навіть кісточок рахівниці.

— «...у природі і Життя і Смерть...

— І в коханні і Життя і Смерть».

— Що це означає? — тихо спитав Цзянь-юнь. Ніхто йому не відповів.

Невимовний страх заповнив маленьку кімнату, поступово тиснучи на присутніх. Одне й те саме почуття непокоїло всіх чотирьох таких різних за своїм становищем людей.

— Яке суспільство — таке й життя! — сердито озвався Цзюе-хой, відчуваючи, як йому нудно й тоскно. — Так жити — тільки марнувати свою молодість і своє життя.

Ця думка останнім часом невідчепно переслідувала його. Ще змалку йому дуже хотілося вирости не таким, як його старші родичі. Разом із батьком, що служив тоді повітовим начальником, він побував у різних кінцях країни, на власні очі побачив напрочуд гарні місця. Він часто мріяв, як утече до якоїсь дивовижної країни і здійснить там нечувані подвиги. Поки вони з батьком мешкали по казенних квартирах при повітових управліннях, у його житті траплялося інколи щось схоже на справжню мрію, та коли повернулися до столиці провінції, йому прийшлося зіткнутися з буденністю, і відтоді зовсім інакше дивився на світ. Виявляється, що у великій аристократичній родині, окрім її членів, є десятки «нижчих людей» — слуг, носіїв паланкінів та інших. Були серед них чоловіки й жінки з різних кінців, але тепер їх єднала спільна доля. Досі не знайомі й так несхожі, вони за мізерну платню слугували невеликому гурту господарів, мешкали на одному подвір'ї, мов одна велика сім'я, не гризлися між собою і навіть дбали одне про одного, бо всі були в однаковому становищі: розгніваєш господаря, а далі тобі як бути? Цзюе-хой співчував їм, адже серед слуг він провів значну частину свого дитинства, він навіть користувався у них любов'ю та повагою. Нерідко він лежав у челядні на ліжку, поруч з опіекурильницею, дивився, як худорлявий, кволий носій курить опій, і слухав його розповідь про свої молоді літа. Або ж разом із челяддю сидів на підлозі біля жаровні і слухав перекази про подвиги хоробрих воїнів та славетних лицарів. Тоді він мріяв: от виросте і неодмінно стане лицарем, відніматиме у багатих гроші і роздаватиме їх бідним та безпритульним. З одним лише мечем мандруватиме по країні. Потім він пішов до середньої школи. Світ в його очах почав мінятися. Книжки та лекції вчителів поступово виховали в ньому почуття палкого патріотизму та віру в реформи. Він став прихильником підбурливих статей Лян Жень-гуна¹. В цей час він любив читати «Душу Китаю» та «Збірку творів із кабінету Інбінь», навіть підтримував систему обов'язкової військової повинності, яку обстоював Лян Жень-гун у «Настановах громадянина»; у нього й самого виникло

---

¹ Лян Жень-гун (Лян Ці-чао, 1873—1929)— політичний діяч та літератор, один із керівників ліберально-реформаторського руху в Китаї наприкінці XIX ст.

бажання піти на військову службу. Та «рух 4 травня» ввів його у зовсім одмінний світ. Після того як доктрини Лян Жень-гуна були розбиті вщент, Цзюе-хой з незвичайною жадібністю почав сприймати нові, куди передовіші ідеї. Він знову став, як жартома казав старший брат, «гуманістом». До такого глузування спричинилася відмова Цзюе-хой їздити в паланкіні. Прочитавши «Істинний сенс людського життя», «Вихідні тези проблем людського життя» та ще кілька статей в цьому розрізі, Цзюе-хой уперше по-справжньому замислився над людським життям. Щоправда, попервах думки його були дуже плутані. Проте життєвий досвід, якого він набував з часом, особливо короткочасне домашнє ув'язнення, гостра душевна боротьба та ретельне студювання нових книг розширювали його світогляд. Він починав розуміти, що собою являє людське існування і якою має бути сама людина. Йому стало боляче від того, що його молодість минає марно. Та чим дужче він ненавидів таке життя, тим більше відчував, що його зусебіч тримають невидимі пута й не дають йому звільнитися від усього старого.

Від таких думок йому стало ще прикріше.

— Та пропади воно, це трикляте життя!— вигукнув він і одразу ж завважив, як здивовано глянув на нього Цзюе-сінь. Цзюе-хой перевів погляд на Цзянь-юня; засмучене обличчя того виражало терплячість, а Цзюемінь сидів, схилившись над книжкою. В кімнаті запала мертва тиша. Цзюе-хой відчув, як нудьга все більше бере його за серце.

— Чого ви мовчите?.. Ви, будьте ви прокляті!— не витримав він.

Юнаки непорозуміло витріщились на нього.

— Чого це ти нас клянеш?— спокійно запитав Цзюемінь, закриваючи книжку.— Наше, як і твоє, життя в цій великій родині теж не солодке.

— От якраз за це!— так само сердито огризнувся Цзюе-хой.— Ви все ладні терпіти, хоч слова проти сказати ніхто з вас не наважується. І доки ж ви, зрештою, терпітимете? На словах ви проти старої сім'ї, а насправді— захищаєте її. Думки у вас ніби нові, а вчинки все ті ж, старі. Боягузи!— Він забув, що й сам не безгрішний.

— Заспокойся, брате. Яка користь від твого крику? За діло треба братись без зайвого поспіху,— озвався

Цзюе-мінґ.— Що ти один зробиш? Час би зрозуміти, що існування старого родинного укладу має свої економічні та соціальні передумови.— Останнє речення він шойно вичитав у журналі, але воно прозвучало в нього досить природно. І додав:— Навряд чи ми страждаємо менше, ніж ти.

Цзюе-хой знову зустрівся поглядом з Цзюе-сінем. Засмучені очі того ніби дорікали найменшому братові. Цзюе-хой опустил голову і розгорнув книжку. За хвилину його голос залунав знову:

— «Хай їм! Недарма мені говорив батько: ми з тобою, брат, не сибарити, не аристократи, не улюбленці долі й природи, ми навіть не мученики — ми трудівники, трудівники і трудівники. Надягай же свій шкіряний фартух, трудівнику, та ставай за свій робочий верстат у своїй темній майстерні! А сонце нехай іншим сяє! І в нашому глухому житті є свої гордощі і своє щастя!»

«Не інакше, як у цьому уривку йдеться про мене. Але де ж мої гордощі? Де мое щастя?» — думав Цзянь-юнь.

— Щастя? Що таке щастя? Чи є воно насправді? — зітхнув Цзюе-сінґ.

Цзюе-хой зміряв його поглядом, потім перегорнув кілька сторінок назад, дійшов до закладеного місця й, ніби відповідаючи старшому братові, голосно прочитав:

— «Ми молоді, не потвори, не дурні: ми здобудемо собі щастя».

— Досить уже, Цзюе-хой,— з болем у голосі заблагав Цзюе-сінґ.

— Чому? — спитав Цзюе-хой.

— Ти не уявляєш, як у мене тяжко на душі. Я уже в літах, молодості в мене, власне, й не було. Не зазнав я щастя і вже не зазнаю, мабуть.

Хтось інший, можливо, вклав би в ці слова своє обурення, а Цзюе-сінґ промовив їх сумно.

— Невже тобі, що так і не зазнав щастя, страшно й слухати про необхідність боротися за нього? — нецеремонно спитав у старшого брата Цзюе-хой. Йому був огидний спосіб братового життя, бо той завжди йшов на якісь поступки.

— Ех, брате, не розумієш ти мене, бо в тебе зовсім інше становище,— відклав рахівницю Цзюе-сінґ.— Правда твоя, я таки боюсь слухати розмови про щастя, бо я вже втратив надію мати його. І так буде до кінця мого життя. Я не обурююсь, не протестую, бо не хочу; свідо-

мо йду на жертви... І я, як і ви, бачив колись чудові сни. Та люди розвіяли їх. Мої мрії та сподівання не здійснились, а щастям моїм розпорядилися інші. Я нікого не звинувачую, бо сам, своєю охотою взяв тягар з батькових плечей. Не зрозуміти вам моїх страждань... Я й досі пам'ятаю останні батькові слова. За день до його смерті померда найменшенька сестричка, й мачуха пішла готуватись до похорону. Батька прикро вразила ця звістка. Він узяв мою руку й мовив крізь сльози: «Синку, твоя мати перед смертю вас шістьох заповідала мені. А я вже одну дитину втратив, як мені тепер виправдатись перед нею? — Батько заплакав і додав:— Мені вже не видужати, тож залишаю на тебе названу матір та молодших братів і сестер. Піклуйся про них. Твою вдачу я добре знаю, ти не підведеш». Я не витримав і собі зарідав. В цей час під вікнами проходив дід, він подумав, що батько вже помер, і злякано вбіг до кімнати. Але, побачивши батька живого, вилаяв мене, що я його хвилюю, а тоді почав заспокоювати батька. Потім дід покликав мене до себе і почав розпитувати, чого я плакав. Я розповів йому все. Дід теж захлипав, а мені махнув рукою, щоб я йшов. Пізно вночі батько покликав мене писати духівницю. Мати тримала свічку, сестра — тушницю. Батько скаже речення, я запишу його, а сам плачу. Наступного дня батька не стало. І весь тягар перейшов на мене. Відтоді щоразу, як згадую його слова, на очі навертаються сльози. У мене єдиний шлях — не шкодувати себе, і я свідомо йду на це. І все ж батькового довір'я я не виправдав, бо і я втратив сестру...

Чим далі Цзюе-сінь говорив, тим тяжче ставало у нього на душі; на очах його блищали сльози. Останні слова він промовив схлипуючи, потім схилив голову на стіл і вже не підводив її.

Цзюе-хой відчував, що ось-ось заплаче, і пасилу стримував себе. Озираючись він побачив, що Цзянь-юнь приклав до очей носовичка, а Цзюе-мінь затулився журналом.

Цзюе-сінь трохи заспокоївся, витер сльози і продовжував:

— І ще багато чого ви не знаєте. Зараз я розповім вам дещо з минулого. Якось батька послали в повіт Дацзу наглядачем в'язниць. Мені тоді було п'ять років, а вас ще взагалі не було на світі. Приїхали ми туди

з батьком, матір'ю та сестрою. А там було неспокійно. Батько шовечора ходив охороняти місто, додому повертався пізно вночі. Ми чекали, поки він прийде, і аж тоді лягали спати. Мене тоді ще прозвали розумником, бо я допізна лузав насіння та розмовляв з матір'ю. Мама хотіла, щоб я добре вчився і хоча б цим тішив її. Ледве стримуючи сльози, вона, бувало, розповідала, що їй довелося зазнати, коли вийшла заміж та стала невісткою в нашій сім'ї. Я тоді або плакав разом з нею, або намагався якось розважити її. Я обіцяв старанно вчитися, у майбутньому стати інспектором восьмої палати, що вона буде пишатися мною, і ревно брався за книжки. Мама поволі заспокоювалась. Через кілька місяців на бітькове місце прислали іншого. Ми почали готуватись до від'їзду, а мама тоді крізь сльози казала, як болісно батько переживає свою вимушену відставку. Вона була на сьомому чи восьмому місяці вагітності. Батько побоювався, що під час переїзду з нею може щось трапитись. І все ж довелося вирушати в дорогу. А через два місяці народився ти, Цзюе-мін. Наступного року батько поїхав до столиці добиватися, щоб його призначили повітовим начальником. Чекаючи його, мати не знаходила собі місця. А тут саме народився Цзюе-хой. Батько, домагаючись виправдання, мусив бути в столиці, доки розслідувалась його справа. Коли від нього приходила звістка, дід сердився, рідня зловтішалась, а мати переживала. Тільки я та сестра намагалися розрадити її. Після звістки від батька вона кілька днів ходила заплакана. Нарешті прийшов лист, де батько повідомляв, що був на прийомі і після Середини осені¹ повернеться додому. Мати трохи заспокоїлась, але скільки їй довелося пережити. Одне слово, мати в нашій сім'ї від заміжжя й до смерті не знала й крихти щастя. Як вона любила мене, які надії покладала, а чим я міг виправдати їх?.. Заради її світлої пам'яті я жертвую всім, навіть майбутнім, і роблю це залюбки. Якщо всі молодші в нашій сім'ї повиростають і стануть гідними своїх батьків людьми, я вважаю, що свій обов'язок виконав...

Цзюе-сін вийняв з кишені хустинку і витер заплакане обличчя.

Свято Середини осені—відзначається п'ятнадцятого дня восьмого місяця за місячним календарем, коли місяць ніби сяє яскравіше, ніж будь-якої іншої пори року.

— Не роз'ятрюй себе, брате,— обізв'явся Цзюе-мінґ.— Ми тебе розуміємо.

І на очах Цзюе-хой заблищали сльози, але він одразу ж узяв себе в руки. «Те все минулося, навіщо ж розкопувати старі могили?» — подумав він і все-таки жалів покійного батька.

— Усе, що ти, Цзюе-хой, щойно читав, вірне. І я не сибарит, не улюбленець долі й природи. Я лише трудівник. На мені мій фартух, у своїй темній майстерні я роблю своє діло.— Цзюе-сінґ трохи заспокоївся, сумно всміхнувся до Цзюе-хой і додав:— Але я трудівник, якому не поталанило в житті, я...— За вікном раптом почувся кашель, Цзюе-сінґ занепокоївся і збентежено мовив:— Дід іде, що робити?

Цзюе-хой теж трохи злякався, але одразу ж оговтався і спокійно відповів:

— То й що? Не повісить же він нас!

Старий Гао відхилив занавіску на дверях і зайшов. Від нього не відставав слуга. Четверо юнаків підвелися й привіталися. Цзюе-мінґ запропонував дідові свій стілець.

— Ви всі тут! — Землисто-жовте обличчя старого порушила усмішка, він, певно, був у доброму настрої.— Час додому,— додав він лагідно.— Сьогодні новорічна вечеря, приходьте раніше.

Дід підвівся з плетеного крісла і звернувся до Цзюе-сіня:

— Сінґ, любий, мені треба дещо купити, ходімо разом.

Цзюе-сінґ погодився. Дід, високо піднімаючи ноги в теплих матер'яних черевиках, переступив через поріг. Цзюе-сінґ та слуга рушили за ним.

— От бачиш, він уже й забув про тебе!

— Якби я так слухав, як старший брат, то, мабуть, сидів би під замком довіку,— відповів Цзюе-хой.— А взагалі, я утнув тоді дурницю. Гнів у діда недовгий, він одразу ж про все забуває. Звідки йому пам'ятати, що я відлюдьком маю сидіти вдома та мучитись? Ну, ходімо. Цзюе-сіня не варто чекати, він все одно візьме паланкін. Пішли скоріше, а то ще раз зустрінемось із дідом.

— Гаразд,— погодився Цзюе-мінґ і повернувся до Цзянь-юня:— А ти?

— І я з вами.

Всі троє вийшли з контори.

Дорогою Цзюе-хой весело сміявся, бо твердо вирішив собі не ворушити минулого.

«Я молодий, не потвора, не дурень: я здобуду собі щастя!» — думав він і втішався, що він усе-таки не старший брат.

13

Смеркало. В головній вітальні, окрім стоватової електролампочки, вкрученої недавно, горіли ще підвішений аж під стелею на середньому сволоці великий світильник, каганець та чотири ліхтарі з намальованими на них людськими постатями. Яскраве світло дозволяло виразно бачити не тільки візерунки на тканині, що завішувала стіни, та портрети предків родини Гао в офіційному вбранні маньчжурської династії Цінь, а й щілини між квадратними кам'яними плитками паркету.

Наближалася святкова вечеря. Посеред вітальні стояло два великих круглих столи, а на них лежали палички з слонової кістки, стояли тарілки, срібні чарки та ложечки. Під кожною тарілкою — червоний папірець з іменем учасника вечері, як-от: «Старий пан», «Наложниця Чень» тощо. Кожен стіл обслуговували троє слуг: двоє наповнюватимуть чарки, третій подаватиме страви. Тут же клопоталися й служниці. Страви з кухні підносили до лівої вітальні, там ставили на квадратний стіл, освітлений бра, потім старші служниці заносили їх до зали й передавали слугам, а ті вже подавали їх на стіл.

Коли вісім підносів з холодними закусками і дві тарілки з мигдалем та соняхами розставили на столах, запросили господарів. У залі зібралася вся сім'я на чолі з старим паном Гао. Кожен досить швидко відшукав своє місце.

За першим столом розташувалося старше покоління — старий пан, наложниця Чень, найстарша невістка пані Чжоу, третій, четвертий та п'ятий дядьки з дружинами; була й гостя — тітка, пані Чжан, — усього десять чоловік. За другим столом сиділи Цзюе-сін з братами та сестрою, його дружина та двоюрідна сестра — всього дванадцять чоловік. Серед чоловіків були й три сини найстаршого дідового сина, син третього дядька й два

сини четвертого дядька. Серед жінок: дочка найстаршого сина, дочка третього дядька, дочка четвертого дядька та дочка п'ятого дядька. Найстаршій Шу-ін було п'ятнадцять років, Шу-чжень — дванадцять, а Шу-фень лише сім.

Малолітні сини третього і четвертого дядьків ще не могли сидіти за столом, тому із найменших був лише Хай-чень, син Цзюе-сіня, оскільки дідові хотілось, щоб за новорічним столом були всі чотири покоління їхньої сім'ї. Він звелів Цзюе-сіню та його дружині взяти з собою й Хай-ченя, нехай малюк сидить у матері на руках, скільки зможе, і їсть, що заманеться.

Дід підніс чарку, озирнувся довкола: скрізь веселі, всміхнені обличчя; ой скільки у нього нащадків, його бажання «зібрати під одним дахом усі чотири коліна» здійснилося. Він задоволено всміхнувся й одлив трохи вина. Потім перевів погляд на другий стіл, де жваво розмовляли, сміялися, пили та закушували численні внуки та внучки. Слуги з невеликими чайниками, наповненими вином, метушилися біля столу.

— Менше пийте та більше їжте, а то сп'янієте!— весело гукнув їм дід.

Почувши у відповідь голос Цзюе-сіня, він підняв чарку і зробив іще ковток. Усі підняли й свої чарки, а потім так само разом поставили їх на стіл. За першим столом, окрім діда, всі сидять тихо, поважно. Коли дід бере палички для їди в руки, беруть їх і інші, він кладе палички, те ж саме робить і решта. Часом дехто перемовиться з сусідом кількома словами, і знову западає тиша. Дід, уже трохи захмелілий, помічає це.

— Не сидіть, як німі, смійтеся, розмовляйте!— захооче він. — Гляньте, як весело за тим столом! А в нас? Ми ж усі свої, чого нам соромитись?— Він підняв чарку і осушив її.— Он як у нас сьогодні весело! — каже він, потім звертається до Ке-діна:— Ти ж іще молодий, не бійся на новорічній вечері випити чарку чи другу.— Потім наказав служникам:— Більше наливайте старшим панам та їхнім дружинам.

Радісний настрій старого пана Гао передається всім присутнім. Ке-ань та Ке-дін, а також пані Ван та наложниця Чень вихиляють вино, починають вправно діяти паличками.

Дід бачить перед собою веселі, розчервонілі обличчя, чує безтурботний сміх і ще радісніше бере щойно напов-

нену чарку, одпиває ковток. Перед очима постають картини минулого.

Пригадує, як було тяжко, поки вивчився, вибився в люди, завоював собі ім'я. Довго служив, поки власними зусиллями збив такі статки: прикупив землі, звів будинок, а головне, дав життя стільком дітям, внукам та правнукам. Все йде — краще нікуди. Коли щастя не одвернеться від їхньої родини, то вона так розквітне та виросте через якихось два покоління... Старий несамохить усміхнувся, одпив ще вина, поставив чарку на стіл і сказав:

— Годі, а то й після двох чарок уже захмелів. Але ви на мене не дивіться.— І звернувся до слуг:— Підливайте ще старшим.

За столом, де сиділа молодь, справді панувало пожвавлення. Тарілки швидко порожніли. Наймолодші — Цзюецюнь та Цзюе-ші — не вправлялися брати страву паличками, тому поставали на стільці навколішки і взялися за ложки.

— Та хіба ж так можна хапати страву? Нам, жінкам, за вами не поспіти. Ви погляньте, як поважно їдять за дідовим столом, а ви куди поспішаєте? Хто ж так їсть новорічні страви?— сміється Жуй-цзюе. Дитину вона вже віддала служниці і звеліла йти з нею до іншої кімнати.

Слуга приніс тарілку тушкованої риби. Тринадцятирічний Цзюе-ін взяв паличками шматочок і поклав у рот, а тоді поклав палички:

— Жуй-цзюе, мені стало шкода тебе. Хлопці, давайте більше не їсти. Хоч трошки та залишмо їй.

За столом засміялися і стали класти палички. Цзюе-хой, що сидів навкося від невістки, підхопився й підсунув до неї тарілку з рибою:

— Прошу, невістонько, це все тобі.

Всі погляди звертаються до неї, і Жуй-цзюе шаріється і зніяковіло одсуває тарілку до Цзюе-хой:

— Дякую, але я не люблю риби. Їжте вже ви.

— Ні, ні, мусиш з'їсти сама. Якщо відмовишся — оштрафуюмо,— знову підвівся Цзюе-хой.

— Таки доведеться Жуй-цзюе випити штрафну!— підтримали його всі.

Почекавши, поки вляжеться гамір, Жуй-цзюе починає відмовлятися:

— А чого це я маю пити штрафну? Якщо вам хочеться випити, знайдіть якийсь інший привід. Давайте краще пограємо.

— Гаразд, я згоден,— першим підтримує її Цзюе-сінь.

— А в що?— запитала Цінь.

— У моїй кімнаті є карточки з загадками. Нехай Мін-фен принесе,— пропонує Жуй-цзюе.

— А може, не треба загадок? Давайте щось простіше,— пропонує Цзюе-мінь.

— Давайте у «летючий цвіт»,— каже Цінь.— Тоді почну я. Цзюе-хой, ти перший п'єш вино,— посміхнулася Цінь.

— Чого це? Ти ж іще нічого не сказала,— Цзюе-хой накрив чарку рукою.

— Ти просто не почув, бо в тебе на думці лише чарка. Тож слухай: «Виходжу за ворота, люди скрізь милуються цвітом»¹. От бачиш, тобі випало.

Всі весело загукали:

— Тобі пити!

— Дурите ви мене. Не буду!— відмагається Цзюе-хой.

— Так не годиться, Цзюе-хой, мусиш випити. Це все одно що військовий наказ, порушувати його не можна,— переконує його Жуй-цзюе.

Цзюе-хой відпиває ковток. Та раптом очі його спалахують:

— А тепер твоя черга, Цінь. Ось: «Вітер весняний повіяв, укрилися цвітом слива та персик».

Справді, слово «цвітом» випадає на Цінь. Вона мовчки бере чарку і п'є, потім каже:

— «Цвіт з персика летить, неначе дощ рожевий».

Слово «цвіт» припадає на Шу-ін, що сидить поруч. Та декламує свій рядок:

— «Цвіт опадає, а я знову зустрічаю коханого»,— і пити доводиться її сусідці — Шу-хуа. Та трохи подумала, а потім проказала:

— «Цвіт землю в лісі вкрив безкраїм килимом».

Цього разу пити випадає Цзюе-міню. Зробивши ковток, він каже:

— «Персика цвіт у вирі глибокім кружляє».

Вино п'є Цзюе-сінь і пригадує рядок:

---

¹ Тут і далі наводяться окремі рядки з класичних віршів відомих поетів Танської епохи (VII—IX ст.) Бо Цзюй-і, Лі Бо, Ду Фу, Ду Му, Лі Шан-іня, Вей Ін-у та інших.

— «Милувався цвітом, додому вернувся, і пахнуть, здається, навіть кінські копита».

До чарки прикладається Жуй-цзюе. Вона й собі каже:

— «Торік серед цвіту прощалась я з милим».

Продовжила Шу-ін:

— «От знову цвіт розцвів, ще рік один минув».

Черга дійшла до Шу-чжень. Дівчина сором'язко пригубила чарку і ледь спромоглася сказати:

— «Вівчарик здаля показав на село Абрикосовий Цвіт».

Пити знову мала Жуй-цзюе. Вона всміхнулася:

— «Східний вітер зовсім ущух, і зів'яв той цвіт».

Цзюе-ін піднімає чарку, допиває рештки вина й випалює рядок:

— «Коли сумую, цвіт сльозами плаче».

— Ні, ні! Рядки з п'яти слів не годяться! Придумай щось інше!— заперечує Жуй-цзюе. Її підтримує Шу-хуа. Але Цзюе-іну не хочеться думати.

— Досить уже,— нетерпляче втручається Цзюе-хой. — Усі чомусь вибирають тільки рядки. Послухаєш — і на душі тоскно. Давайте краще грати в скоромовки-медомовки. Буде цікавіше.

— Я згоден,— заплескав у долоні Цзюе-ін, радий нагоді виплутатись із скрутного становища.

Починається нова гра. Юнаки та дівчата, забувши про все, весело сміялися, жартували, аж поки дорослі не почали вставати з-за столу. Дехто вже сп'янів і квапився спати. Цінь та її мати одразу ж подалися додому. Цзюе-мін, Цзюе-хой, Шу-ін та Шу-хуа умовляли пані Чжан залишити дочку на Новий рік у них, але та, пославшись на домашні справи, забрала Цінь з собою. Жуй-цзюе пішла глянути, як там малий. Цзюе-сін, Цзюе-мін та Шу-хуа теж випили чимало й собі подалися до своїх кімнат. Святкове піднесення спало, люди порозходилися. Величезний особняк знову опустів, затих. У залі сновигали тільки слуги та служниці, прибирали столи та підмітали підлогу.

Цзюе-хой теж дещо сп'янів. Обличчя його пашіло, на серці пекло. Спати не хотілось. На вулиці ніби хтось ганяв табуни коней — так тріскотіли хлопавки. Він вийшов з кімнати. У передпокої стояло кілька паланкінів, носії сиділи на порозі і неголосно перемовлялися. Ляскання хлопавок на сусідніх подвір'ях чимраз частішало. Цзюе-хой постояв у передпокої, потім попростував на

вулицю. Та коли підійшов до брами, все стихло. Лише смерділо сіркою та валявся обсмалений папір. Над брамою, як завжди, горіло два ліхтарі, обклеєні червоним папером. Свічки в них кидали на землю тьмяні червонуваті та розпливчаті тіні.

Тишу, що запала, порушував чийсь приглушений плач.

«Хто це? Невже такої радісної пори хтось може плакати?»— здивувався Цзюе-хой, захмеління відразу почало проходити. Він уважно озирнувся і біля великого кам'яного басейну помітив чорну тінь. Зацікавлено підійшов ближче.

Плакав хлопчик-жебрак у брудному драному одязі. Голова його була схилена на край басейну, що волосся діставало води. Зачувши кроки, хлопчик підвів голову і глянув на Цзюе-хой. Розгледіти обличчя того Цзюе-хой не міг. Вони мовчки дивились один на одного. Цзюе-хой тільки чув своє швидке дихання та схлипування хлопця.

Цзюе-хой здалося, ніби його обдали холодною водою. В кишені дзенькнули срібні юані. Його охопило дивне, досі не знане почуття. Намацавши дві монети по пів-юаня, він поклав їх хлопцеві на мокру долоню і схвильовано мовив:

— Візьми. Та пошукай собі тепле місце, адже тут холодно... дуже холодно. Ти ж увесь тремтиш. Купи собі чого-небудь гарячого випити та попоїсти.

Цзюе-хой повернувся й пішов назад у двір, наче він зараз учинив щось негідне і оце спішив утекти. З темряви перед ним немов зринуло братове обличчя, а на ньому глузлива посмішка. «Гуманіст!»— вчувся йому голос брата. Коли він зайшов до вітальні, йому здалося, ніби хтось біля самого вуха голосно сказав: «Сподіваєшся у такий спосіб перебудувати світ? Гадаєш, що зробив добре діло, врятував хлопчика від голоду й холоду?.. Святенник ти, а не гуманіст!»

Цзюе-хой злякано затулив вуха, кинувся до своєї кімнати і там знесилено впав на ліжку.

— Я п'яний, зовсім п'яний!

Наступний день був останнім днем старого року за місячним календарем. Цзюе-хой прокинувся пізно, коли вже сонячне проміння

щедро затопило кімнату. Біля його ліжка стояв Цзюе-мін' і глузливо дивився на нього.

— Подивись, як ти лежиш.

Цзюе-хой скинув з себе ватяну ковдру й побачив, що спав не роздягнений. Він ніяково посміхнувся до брата і сів. Сонце сліпило очі, він потер їх рукою. Служниця Хуан-ма принесла таз для вмивання.

— Ти вчора так сп'янів, що ліг спати вдягнений,— пробурчала вона, але її зморшкуюче обличчя було добре. Вона часто добродушно сварила юнаків, немов власних дітей. Вони знали її вдачу і те, що вона щиро любить їх, тому не ображались.— На вулиці холодно, можна й простудитися. Зайшла, а ти спиш невикритий, в одязі. Укрила, щоб не змерз.

Цзюе-мін' усміхнувся. Цзюе-хой теж не втримав посмішки:

— Хуан-ма, щось ти сьогодні балакуча. За святковим столом усі веселяться. Що ж такого, коли трошки випив? Пригадую, ти вчора весь час стояла коло мене і пильнувала, коли б я часом не перебрав. Такого дня можна і подобришати. А то така вреднюща, гірша, ніж сама пані. Ту не дуже ми обходимо,— жартома пожалівся Цзюе-хой.

— От я і мусила сама дивитися за вами,— озвалася Хуан-ма, що саме застирала ліжку.— Мені за п'ятдесят, і вже понад десять років служу у панському домі. Ви обидва росли на моїх очах, я вас сама доглядала. Не скажу, що ви ставитеся до мене погано, не чула від вас ні лайки, ні поганого слова. Давно мені додому кортить, а піти не можу. Всього набачилася в панському домі, але такого, як тепер, ще не доводилось. Все думаю, чи не краще піти, поки не пізно, бо чиста вода вже скаламутилась. А таке не по мені. Та от ніяк не можу розлучитися з вами. Піду, а хто ж за вами догляне? Ви справді обидва гарні, як і покійна пані була. Як би вона втішилась, коли б побачила вас зараз. А ще наша панночка, всі її тут люблять, і вам не слід забувати про неї. Гадаю, що пані там, на небі, заступиться за вас. Повиростаєте, станете поважними людьми. Тоді і я, стара служниця, пишатимусь вами.

— Якщо ми справді станемо поважними людьми, то коли б про все не забули. Де вже нам тоді пам'ятати про тебе, стару!— засміявся Цзюе-хой.

— Ні, ви так не зробите. Я не хочу чогось особливого

від вас, тільки б вивчилися та здобули собі шану. З мене й того досить,— Хуан-ма лагідно поглянула на братів.

— Хуан-ма, ми ніколи не забудемо тебе.— Цзюе-мінґ підійшов до служниці і погладив її по плечах. Вона всміхнулась, потім забрала таз і рушила до дверей. Та біля порога озирнулась:

— Сьогодні вже не пийте!

— Трішечки,— засміявся Цзюе-хой, але служниця вже вийшла і не чула його слів.

— Яка вона добра! Таких чудових людей, як Хуан-ма, рідко зустрінеш серед слуг! — вихопилось і в Цзюе-мінґа.

— Ото зробив відкриття: то і слуги, як і пани, мають душу й почуття,— глузливо докинув Цзюе-хой.

Цзюе-мінґ промовчав. Він рушив до дверей.

— Знову до тітоньки?— гукнув йому навздогін Цзюе-хой.

Цзюе-мінґ зупинився, докірливо глянув на брата, проте лагідно відповів:

— Ні, в парк погуляти. А ти не хочеш?

Цзюе-хой кивнув і рушив слідом за братом. Коли вони проходили повз кімнату Цзюе-сінґа, почувся голос служниці четвертого дядька, що гукала старшого брата. Хлопці не звернули на це уваги й попростували в парк.

— Звернімо праворуч, бо я певен, що в сливовому саду зараз дід,— мовив Цзюе-мінґ, коли вони проминули круглі ворота. Праворуч, уздовж побіленого муру, прикрашеного великим різьбленим панно з полірованого каменю, тяглася звивиста галерея. В кінці муру виділися вікна кімнати для гостей. З іншого боку галерею огороджували кам'яні поручні, за якими починалася штучна гірка, а ще далі — продовгуватий внутрішній дворик, звичайно засіяний травою та квітами. На клумбі й досі стирчали зів'ялі стебла півонії, байдужі до холоду; верхівки були обгорнуті ватою.

— Ось яким треба бути. Хоч і пов'яли але не тремтять на холодному вітрі. Ось на кого треба рівнятися, а не на траву, яка після першого ж морозу в'яне! — не витримав Цзюе-хой.

— Знову не по тобі,— засміявся Цзюе-мінґ.— Хоч півонія і витримає зиму, а навесні зазеленіє, зацвіте, та їй усе одно не минути дідових ножиць.

— То й що? Наступного року вона знову розквітне! — запально заперечив Цзюе-хой.

Проминувши галерею, юнаки кам'яними східцями спустились на подвір'я, посеред якого громадилося химерне каміння. Деяке формою нагадувало згорбленого німецького діда, інше — рикаючого лева, третє — довгошийого лелеку. Хлопці обійшли їх і вже іншими східцями піднялися вгору. Тут їм шлях перетнула бамбукова огорожа з маленькою хвірткою, через яку можна було пройти лише поодиноці. Поки вони стояли перед огорожею, їм здавалося, що по той бік суцільна стіна бамбука і далі шляху нема. Проте виявилось, що в заростях в'юниться вузьенька стежечка. Невдовзі, вже за заростями бамбука, почулося дзюрчання: тут протікав струмок. Вода в ньому була така чиста й прозора, що на дні було видно каміння та листя.

Дерев'яний місток привів братів на протилежний берег струмка до ще одного подвір'я з вкритою очеретом альтанкою. Перед входом до неї росло кілька коричневих дерев та чайних кущів. Юнаки проминули альтанку й вийшли до білого муру з маленькою хвірткою. Вони завернули туди, й одразу почувся плюскіт хвиль.

Вони довго йшли вздовж звивистої балюстради, схожої на чарівний паркан, звертаючи то в один, то в інший бік. Нарешті попереду завидніла велика гребля, на якій росли високі товсті сосни. У верховітті дерев шумів вітер. На греблі хлопці помітили, що дерева праворуч розступилися, стало видно червоні вікна двоповерхового будинку. Із соснового гаю брати вийшли до сліпучо-білого озера, схожого на серп молодика, кінці якого охоплювали протилежний берег. Посередині озера була альтанка та зигзагоподібний місток.

Цзюе-мін і Цзюе-хой постояли трохи на березі, дивлячись на озеро, що ледь брижилось хвилями. Цзюе-хой за дитячою звичкою назбирав камінців і почав жбурляти їх: йому хотілося докинути до протилежного берега. Та камінці долітали тільки до середини озера. Цзюе-мін і собі кинув кілька камінців, але теж не докинув. Хоч озеро в цьому місці й було досить вузьке.

— Годі вже кидати. Ходімо краще на тому березі виберемо затишну місцинку та посидимо,— зупинив брата Цзюе-мін.

Вузьким дугастим містком вони перейшли на той берег, потім кам'яні східці вивели їх ще на один досить просторий двір, де росло кілька магнолій; поміж них

пролягла всипана жорствою доріжка, обабіч стояло вісім зелених лав. Брати піднялися східцями ще і опинилися біля свіжопофарбованого двоповерхового будинку, що увесь, окрім черепичного даху, був яскраво-червоним і напрочуд гарним. Під карнизом даху на дошці чорніли три великі ієрогліфи: «Павільйон вечірніх пахощів».

Цзюе-мін сів на лаву й уважно розглядав напис, зроблений самим дідом, а Цзюе-хой тим часом походжав перед будинком.

— Давай вернемось і зійдемо на гору,— глянув він на брата.

— Відпочиньмо трохи, а там побачимо,— ухильно відповів Цзюе-мін, бо йому не хотілося вставати.

— Що ж, гаразд. Тоді я зайду в павільйон, погляну, як там,— і Цзюе-хой штовхнув двері.

На зразки каліграфії та на інші рідкісні речі, розставлені на нижньому поверсі, він ніколи не звертав уваги. Та й зараз тільки ковзнув по них поглядом і подався на другий поверх.

Виявилось, там уже був Цзюе-сін. Він лежав на кашані, заплющивши очі; його, здавалося, щось засмучувало.

— Що з тобою, Цзюе-сін? Чого це ти тут? Один, нишком! — здивовано вигукнув Цзюе-хой.

Цзюе-сін розплющив очі, подивився на брата й силувано всміхнувся:

— Я вирішив сховатися тут і відпочити, бо за останні дні вкрай стомився. В моїй кімнаті турбують через усяку дрібницю. Сьогодні знову доведеться ніч не спати. То краще подрімати заздалегідь, щоб потім не звалитись від втоми.

— Нещодавно тебе шукала Цянь-ер.

— Ти не сказав їй, що я тут? — сполошився Цзюе-сін.

— Ні, я навіть не бачив її, тільки чув її голос у твоїй кімнаті.

— От і добре,— одлягло у Цзюе-сіня від серця.— Четвертий дядько, мабуть, знайшов мені якусь роботу. Вчасно я тут сховався.

«Старший брат змінив тактику»,— подумав Цзюе-хой, але відразу ж подумав, що це не що інше, як те ж пристосування до обставин, і ще невідомо, до чого це призведе.

— Ти вчора перебрав. І взагалі останнім часом щось приохотився до вина. Здоров'ям похвалитися не можеш, навіщо ж отак пити? Користі ж ніякої,— дорікнув братові Цзюе-хой, який звик казати те, що думає.

— Ти завжди глузуєш з мене, от я і вдався до цієї хитрості.— Цзюе-сінь невесело підвівся.— Життя затисло мене так, що далі нікуди. А вип'єш, хміль ударить в голову і здається, що дні минають непомітно.— Цзюе-сінь помовчав; потім повів далі: — Я знаю, що я боягуз, не наслідуюсь дивитися життю в вічі, бракує сміливості. От і дуриш себе, живеш як у забутті.

Цзюе-хой прикро всміхнувся: що ж тут поробиш, коли людина сама визнає, що вона боягуз. Йому хотілося сказати кілька втішних слів, але побоявся, що брат поведе ще сумнішу розмову, тож помовчав і зібрався йти вниз.

— Почекай,— зупинив його старший брат.— Хочу дещо спитати тебе.

Цзюе-хой повернувся до нього.

— Ти бачив сестру Мей?

— Мей? А хто тобі сказав, що вона повернулась? — здивувався Цзюе-хой. Він не сподівався такого запитання.— Сам не бачив, але Цінь зустрічалася з нею.

Цзюе-сінь закивав головою:

— Атож, атож. Кілька днів тому я теж бачив її у торгових рядах, біля входу до крамниці Сінфасян,— він умовк, піби пригадуючи. Цзюе-хой мовчки стояв перед ним і дивився на брата, намагаючись збагнути, які почуття зараз хвилюють Цзюе-сіня, про що він думає в цю мить.

— Вона прийшла разом з матір'ю. Мати саме розмовляла в крамниці, а Мей стояла біля дверей, перебирала тканини. Я мало не скрикнув, коли побачив її. Вона теж помітила мене, кивнула головою, чи то підкликала мене, чи то застерігала, щоб не підходив. Потім кинула погляд всередину крамниці, я теж глянув туди й угледів тітку. Підійти до Мей я не посмів, тільки стежив за нею здаля. А вона, мало не плачучи, дивилась на мене своїми великими очима, губи у неї тремтіли, здавалося, вона хоче щось сказати. Та раптом одвернулась і рушила в крамницю, навіть не озирнувшись.

Знадвору почувся дитячий сміх, потім затих. Цзюе-сінь заговорив знову:

— Ця зустріч нагадала мені минуле. Я, власне, вже почав забувати про Мей. Жуї-цзюе ставиться до мене краще й не придумати, та і я її люблю. Але повернулася Мей, і ожило все, що колись було між нами. От ти скажи, хіба можу я не думати про неї?.. Що тепер хвилює її? Може, вона ненавидить мене за те, що я її зрадив. Я знаю, вона була замужем, потім овдовіла, повернулася до матері й тепер живе з нею...— Йому перехопило в горлі, обличчя болісно скривилося, Цзює-сінь тихо зітхнув.

— Не може вона ненавидіти тебе. Адже минуло стільки часу, стільки всього перемінилось, тут що завгодно забудеш. Не розумію, навіщо катувати себе спогадами. Минуле слід поховати, думати треба лише про теперішнє та майбутнє. І Мей, певно, давно забула про тебе,— Цзює-хой відчував, що каже неправду.

— Тобі важко це зрозуміти,— похитав головою Цзює-сінь.— Як вона може забути? Жінки взагалі не забувають минулого. За інших обставин, коли б, скажімо, у неї був чоловік, якого б вона шанувала, то, певно, дещо й забула б, і мені було б спокійніше. Але доля, ніби вмисне, познущалась над нею, молоду залишила вдовою і прирекла довіку жити, як черниці, вкупі з тупоголовою матір'ю. То як мені забути про неї? Та чим більше я думаю про Мей, тим більше відчуваю себе винним перед Жуї-цзюе. Вона мене так любить, а я думаю про іншу. Якщо так триватиме, то я занাপашу їх обох. Ти гадаєш, я можу вибачити собі все це?.. Життя — складна річ, от іноді й хочеться забути про все. Тому й запив останнім часом. А вип'ю, то, сам знаєш, нищечком, щоб ніхто не бачив, поплачу. Та захмеління швидко минає, а тоді настає болісне каяття. Я розумію, що не можна бути таким безпорадним, і ненавиджу себе за це!

Спочатку Цзює-хой хотілося дорікнути братові: мовляв, сам винен, чому відразу не постояв за себе, а тепер розплачуйся. Але, побачивши, як переживає Цзює-сінь,— без слів, куди важче, ніж той, хто плаче,— відчув, що зараз недоречно лаяти брата. Він спробував заспокоїти його:

— Ще не все втрачено. Якщо Мей покохає когось іншого і знову вийде заміж, все владнається.

Цзює-сінь заперечливо похитав головою.

— Це неможливо. Ти просто начитався тих нових книжок і дивишся на світ, заплющивши очі. Невже ти вважаєш, що її родина пристане на це? Я вже не кажу про її матір. Та й сама Мей і не подумає про таке.

Цзюе-хою важко було заперечувати. Він розумів, що вони по-різному дивляться на життя, але сперечатися не хотілося. Він не розумів брата. «Чому не зробити так, як підказує здоровий глузд? — думав він. — Навіщо жертвувати щастям через обставини, на які можна не зважати? Ця жертва нікому не потрібна, вона тільки данина старим сімейним звичаям. Чому б Мей справді не вийти заміж вдруге? Адже старший брат любив її, а одружився з іншою. І тепер, маючи дружину, все ще думає про Мей». Ніби все й просто, та водночас і дуже складно. В їхній великій патріархальній сім'ї все так сплелось, що юнакові з запальним простим серцем годі розплутати той вузол. Він дивився на братове страдницьке обличчя, і раптом страшна думка промайнула в голові. Ось вона, жорстока правда: таким людям годі сподіватись на порятунок. Знайомство з новими ідеями, прозріння і бачення справжнього обличчя світу лише посилює їхні страждання. Це все одно, що оживити труп, аби він побачив своє власне гниття.

Серце його защеміло. Цзюе-хой ніби осягнув усе відразу, і страшне майбутнє уявилося йому. Перед Цзюе-сінем і перед такими, як він, бездонна прірва, та вони не помічають її і спокійнісінько ступають до неї.

А може, воно й краще, адже їх все одно не врятуєш. Та й у нього самого становище не дуже завидне: бачить, що людина над прірвою, а зарадити не може. Тяжко усвідомлювати це! Він відчув себе так, ніби зайшов у тісний провулок і ніяк не вибереться з нього. За вікнами тим часом лунав веселий сміх. Може, над ним сміються?

«Та чи не забагато клопоту для мене? Тут хоча б собі дати раду»,— подумав Цзюе-хой і, ніби знайшовши вихід із скрутного становища, рішуче підійшов до вікна. Перед східцями двоюрідні брати та сестри грали у волан. Цзюе-мінг теж приєднався до гурту.

— Чого це ви сюди поприходили? — засміявся Цзюе-хой. — Хіба не час обідати?

Шу-хуа, яка саме підкидала ногою волан, на його голос підвела голову, і волан упав на землю, вона підкинула його лише сто сорок п'ять разів.

Цзюе-мін та інші гравці радісно загомоніли, бо давно нетерпляче чекали, коли вона зіб'ється. Дівчина спересердя тупнула ногою, вимагаючи, щоб Цзюе-хой вибачився перед нею.

— Хіба я винен? Я ж не до тебе звертався,— засміявся Цзюе-хой і відійшов від вікна.

Цзюе-сіня в кімнаті вже не було. Спустившись униз, Цзюе-хой побачив його серед гравців.

— Скоро обід, а ви все граєте. Слуги, певно, з ніг позбивались, розшукуючи вас,— жартував Цзюе-хой.

— Ще рано! Дідусь звелів подавати обід пізніше: вчора засиділись, тому пізно повставали,— відповіла Шу-хуа і почала стежити за грою Цзюе-сіня.

— А ти б не хотів пограти?— ущипливо спитав Цзюе-хой Цзюе-ін.

— Він не вміє,— докинула Шу-хуа.— І десяти разів не вдарить.— Вона немов хотіла віддячити йому за те, що збилась. Її повновиде напудрене обличчя сяяло втіхою.

Цзюе-сін тим часом збився, і настала черга Шу-ін, яку вважали мастаком у цій грі. Притримуючи рукою косу за спиною, дівчина спокійно підкидала волан і рахувала вслух. Її тіло рухалося мірно, а волан то підскакував угору, то опускався, наче нога дівчини притягувала його. Шу-ін підкидала вже довго, а від місця, де починала гру, майже не відійшла.

Присутні заздрісно стежили за нею, рахуючи й собі кожен удар. Всім хотілося, щоб вона скоріше схибила, але волан не падав на землю. Здавалось, дівчина взагалі не дозволить йому впасти. Дехто вже дратувався, а найбільш нетерплячі почали навіть вигукувати, щоб збити дівчину.

Цзюе-хой самотньо сидів на лаві і мовчки стежив за змаганням. Він не приєднався до загальних розваг, та позирав на гравців не без заздрості, чи не вперше жалкуючи, що не навчився цій грі.

Але невдовзі почуття самотності розвіялось, і він уже спокійно, навіть зацікавлено спостерігав за грою.

Нарешті Шу-ін помилилась, і настала черга Шу-чжень. Дванадцятирічна дівчинка незграбно тупцяла маленькими ніжками в черевичках з червоного атласу. Дивної форми ступні були маленькі й тендітні. Цзюе-хой, як і інші, колись придивлявся до цих знаменитих

у їхньому домі ніжок, але вони не викликали в нього захвату, тільки нагадували, як плакала Шу-чжень, коли їй бинтували ноги.

І ось вона знову стоїть перед ним — ніжки такі ж маленькі, що так подобаються декому і які коштували їй тяжких страждань та кривавих сліз. Але тепер Шу-чжень весело сміється, страшні муки не залишили на її радісному наївному личку ніяких слідів.

«Можливо, вона ще мала і не розуміє»,— подумав Цзюе-хой і перевів погляд на Цзюе-сіня, намагаючись помітити якісь зміни на його обличчі.

Старший брат саме розмовляв з Шу-ін. Дівчина чогось сердилась, хотіла виципнути Цзюе-сіня, але той кинувся східцями вниз; Шу-ін погналася за ним. Цзюе-сінь двічі оббіг магнолію, а дівчина не могла його спіймати. Тоді вона схопила грудку землі і кинула в нього, та Цзюе-сінь уже був на лузі біля містка.

— Не тікай, я далі не побіжу за тобою! Можеш вертатись,— крикнула йому навздогін Шу-ін.

Старший брат зупинився, перевів подих і весело подивився на свою переслідувачку.

— Годі, повертайся вже, твоя черга грати,— покликala його Шу-ін. Але Цзюе-сінь не зрушив з місця.— Не хочеш, не треба, без тебе обійдемося.— Дівчина вдала, що сердиться, й пішла східцями вгору.

Цзюе-сінь рушив слідом за нею. Він ступав обережно, тамуючи сміх. Шу-ін стояла спиною до нього. Він тихенько взяв її за косу, але його помітила Шу-фень і гукнула:

— Сестрице, а хто в тебе за спиною?

Шу-ін озирнулась, та Цзюе-сінь уже встиг застромити їй у косу гіллячку. Дівчина почала виймати її, а всі довкола весело сміялись.

Цзюе-хой, що мовчки дивився на цю розвагу, теж не втримався від посмішки. А в голові тим часом снувалася інша думка. «Люди, виявляється, швидко про все забувають, за мить людина може стати зовсім іншою. Певно, саме тому вона й справляється з своїм горем», Він розумів старшого брата, який ще зовсім недавно ворушив минуле, а тепер немов забув про свої злигодні.

Як тільки стемніло, по всій вулиці затріщали хлопавки. Звичайно тиха вулиця сповнилася гамором. Гуркіт і тріскотнява чулися скрізь, важко було визначити, звідки, зрештою, лінуть всі ці звуки, такі гучні й дзвінкі, немов то гасали табуни коней або шаленіли морські хвилі.

Сім'я Гао, від найстарших до наймолодших, святково вбрані, зібралися в головній вітальні. Старші жінки були в спідницях. На церемонії поклоніння духам чоловіки, як годиться, стояли гуртом ліворуч, а жінки праворуч. В залі горіло багато свічок, і було видно, як удень. Учора до зали заходили через бічні двері, а сьогодні були розчинені павстіж двостулкові парадні двері¹. Біля священиї ніші стояв прямокутний жертвний стіл, загнутий низу червоним оксамитом. Перед столом у жаровні на підставці сліпило очі полум'я, яке здіймалося над купками деревного вугілля, утворюючи яскраво-червону кулю.

На вогонь поклали кілька кипарисових гілочок, і вони, потріскуючи, густо диміли. Кипарисові гілки² були розкидані й на широкому темно-жовтому килимі, розісланому на підлозі. Перед жаровнею лежала велика підстилка, а на ній зверху — червоний килимок.

На жертвному столі стояло два великих підсвічники та курильниця, а по краях столу та під стіною — маленькі чарочки. Скільки їх там було — про те знало лише кілька чоловік у родині. Керував приготуваннями Ке-мін, бо дід вважав, що сам він для цього застарий, і перекинув усе на сина. Тільки коли все було підготовлено, він появився в залі, щоб ушанувати предків та прийняти поздоровлення від синів та внуків.

Ке-мін у довгому халаті і в куртці поверх нього та Ке-ань неквапливо наливали з чайників у чарки шаосінське вино. Потім поставили в курильницю запашні палички, а тоді Ке-мін пішов кликати старого Гао на обряд поклоніння предкам.

¹ За давнім звичаєм останньої ночі перед Новим роком у китайських родинях при розчинених дверях відбувалася церемонія поклоніння небу, землі та духам і жертвоприношення предкам, зображення яких вивішували на стіні. Під час церемонії стріляли, пускали ракети, фейерверки, щоб відігнати злих духів.

² Кипарис, за уявленнями китайців, символізує безсмертя.

Щойно старий Гао зайшов, у залі запала урочиста тиша. Ке-мін дав знак запалити фейерверк, слуга Вень-де кинувся до розчинених дверей і гукнув: «Вогонь!» Блиснуло полум'я, гримнуло кілька рушничних пострілів, заляскотіли хлопавки та ракети. Жінки кинулися через бічні двері назовні, а чоловіки підійшли до жертвового стола й стали до нього спиною. Першим низько вклонився небові та землі старий Гао, слідом за ним зробили те ж саме Ке-мін та його брати. Тим часом Цзюе-сін з курильною свічкою в руці вніс ізнадвору нове зображення Бога вогнища¹, попрямував з ним на кухню і невдовзі повернувся назад. Шестеро очолюваних ним представників третього покоління родини, ставши в ряд, також виконали обряд поклоніння. Потім чоловіки повернулися обличчям до священної ніші і до зали знову зайшли жінки, які досі стежили за діями чоловіків із-за дверей.

Тепер, починаючи з діда, всі мали вклонитись зображенням предків. Старий Гао, скінчивши церемонію, подався до своєї кімнати. За ним почала класти поклони пані Чжоу, потім Ке-мін, третя пані Чжан і далі за старшинством, після п'ятої пані Шень — дідова наложниця Чень. Всі вони кланялися статечно, повагом, і церемонія зайняла у них трохи більше півгодини. Потім настала черга Цзюе-сіня та його покоління. Спочатку вийшли хлопці. Їм належало кланятись найбільше — дев'ять разів, а що така церемонія відбувалася раз на рік, то юнаки з незвички губились: їм ніяк не вдавалось одночасно стати на коліна і так само одночасно підвестись. Поки вайлуваті Цзюе-цюнь та Цзюе-ші трічі кланялись, решта вже зводилась на ноги, а коли вони підводились, інші вже знову стояли навколішках. Дорослі почали сміятися, а мати підлітків, четверта пані Ван, стала підганяти синів. Нарешті, під загальний сміх, церемонія дев'яти поклонів закінчилась. Після хлопців до червоного килимка підійшли Жуй-цзюе і чотири сестри: Шу-ін, Шу-хуа,

---

¹ За тиждень до Нового року Бог вогнища (Цзао-ван, або Цзао-шень), за повір'ям, вирушав на небо доповісти Яшмовому володареві про родинні справи. Щоб бог не розповів на небі всієї правди, його обдаровують різними ласощами, після чого зображення бога, яке звичайно висить на кухні, спалювали разом з жертвними паперовими грішми. В останній день старого року, коли відбувалася церемонія поклоніння духам, на кухні вивішували нове зображення. Це означало, що Бог вогнища вернувся з неба. В цій церемонії брали участь тільки чоловіки.

Шу-чжень та Шу-фень. У них рухи були трохи повільніші і більш злагоджені. Насамкінець Жуї-цзюе підвела до червоного килимка Хай-ченя, щоб вклонився їй він.

Потім слуги забрали підстилку, а на підлозі залишився тільки червоний килимок. Ке-мін знову запросив старшого пана. Спочатку всі старші — Ке-мін та його братів з дружинами — вряд стали перед дідом і, вклонившись, побажали йому здоров'я та щастя. Те ж саме зробили й онуки. Задоволено посміхаючись, дід прийняв поздоровлення і знову пішов до себе.

В залі одразу ж стало веселіше. Дорослі на чолі з пані Чжоу, ставши півколом, виходили на червоний килимок і вітали одне одного. Їхні сини та дочки розбрелися по вітальні, вклонялися своїм батькам, дядькам та тіткам, бажаючи їм щастя й здоров'я. І, нарешті, на пропозицію пані Чжоу всі стали колом і почали вклонятися, вітаючи одне одного, вже жартома. Після церемонії молодь розійшлася, а Цзюе-сін з дружиною залишилися з дорослими приймати поздоровлення слуг.

Цзюе-мін та Цзюе-хой заквапилися через бічні двері до своєї кімнати, боячись, що їх почнуть вітати з Новим роком. Але їх перехопили. Першою шанобливо поздоровила братів Хуан-ма, побажала всього найкращого і сказала ще кілька теплих слів. Зворушені юнаки вклонилися їй. Потім підійшли служниці та слуги, серед них і Мін-фен з трохи припудреним обличчям і вичесаною до блиску косою. Поверх ватяної куртки вона накинула нову, з тонкого полотна. З щирою посмішкою дівчина спочатку привітала Цзюе-міню, а потім Цзюе-хой. Вона назвала Цзюе-хой «третьім паничем» і низько вклонилась, але відразу випросталась і всміхнулася знову, ніби ще раз бажаючи йому щастя. Цзюе-хой відповів їй поклоном і собі доброзичливо всміхнувся. Зараз він забув про все, що було досі, і світ йому здавався прекрасним. Ще б пак, адже в домі Гао повсюди лунали веселі голоси, люди сміялись, вітали один одного, бажали щастя. А про величезний світ за мурами їхньої садиби молодий панич в ту хвилину не думав, навіть учорашню зустріч з безпритульним хлопчиком він забув.

— Пускайте фейерверк! — закричав слуга Вень-де, вибігаючи з вітальні. Хтось у глибині двору відгукнувся, і за головною брамою одразу ж спалахнув вогонь. Кольорові ракети снопами здійнялися в небо, переливаючись,

виблискуючи золотом, донизу посипалися дрібні іскри, а назустріч їм дедалі вище злітали все нові й нові вогні. На темному подвір'ї раптом виростало кілька вогняних дерев і зацвіли безліччю срібних квіток. Коли перший фейерверк догорів, запалили інший, а потім ще і ще. Всі ці чудові вогні прислала тітонька Чжан. Дідусь теж вийшов подивитись. Його всадили на стільці перед входом до зали, поруч вишикувалися всі сини та невістки, а старий час від часу ділився з ними своїми враженнями. Цзюе-хой та інші брати зібралися в передпокої: звідси було краще видно.

Коли всі фейерверки вже згоріли і дивитись не було на що, двір спорожнів. Чулися лише вигуки: «Подати паланкіни!» То Цзюе-сін та трое дядьків вирушали з візитами з нагоди проводів старого року.

В кімнаті старого Гао поставили картярський столик, довкола нього вместилися дід, пані Чжоу, третя та четверта невістки. Розчепурена наложниця Чень сиділа поруч з дідом, зазираючи в його карти. За спинами гравців стояли служниці, ладні будь-якої миті набити тютюном люльку чи подати чаю. В кімнаті Цзюе-сіня теж поставили стіл, за який сіли Жуй-цзюе, Шу-ін, Шу-хуа та п'ята тітка пані Шень. Жуй-цзюе запропонувала до компанії і Цзюе-міня, але той послався на якісь пильні справи й відмовився; постояв трохи за спиною невістки, поки вона виграла, а тоді пішов.

У передпокої він зупинився. Цзюе-хой саме пускав з молодшими братами «святого листа з стрілами». Він почув вибух, щось сліпучо-яскраве шугнуло в небо і зникло.

Молодші брати просили Цзюе-хоя, щоб той іще пустив фейерверк, але Цзюе-мін зупинив їх. Він підійшов до Цзюе-хоя і шепнув на вухо:

— Ходімо до тітки.

Цзюе-хой кивнув головою й мовчки рушив за братом, не звертаючи уваги на Цзюе-ші, який щось кричав йому навздогін.

Над брамою, похитуючись на вітрі, червонуватим світлом блимали ліхтарі. Біля брами на старому кріслі сидів сторож і розмовляв з посієм паланкіна, який вмовстився на ослоні навпроти. Побачивши юнаків, обоє підвелися.

Брати переступили обкований залізом поріг і біля кам'яного лева помітили темну, худу постать. Хлопці не

звернули на неї уваги, а якби придивилися пильніше, то впізнали б колишнього слугу Гао-шену.

Гао-шен прослужив у Гао десять років, а потім, привичайвшись до опію, вкрав у старого пана кілька картин та зразків каліграфії і продав їх. Крадіжку розкрили, Гао-шену спровадили в поліцію, там його потримали трохи і випустили. Відтоді старий став жебраком. На Новий рік він приходив до садиби колишніх господарів, сподіваючись мати якусь монету. Одяг на ньому був саме лахміття, тому зайти у двір він не наважувався, а стояв біля брами й чекав, поки вийде хтось із знайомих слуг, щоб через нього передати господарям своє прохання. Просив він небагато, та й господарі саме бували в доброму настрої, тож Гао-шену завжди щось давали. До його відвідин усі вже звикли. І цього разу йому подали милостиню, але він не поспішав їти, а причаївся біля кам'яного лева, погладжував його. Статуя хоч і була холодна, проте не відштовхувала відразливо старечої руки, і він уявляв, що зараз діється в панській садибі. У двох темних постатях, що вийшли з брами, він одразу впізнав молодих паничів, у першу чергу Цзюехою, який малим, бувало, лежав на його ліжку біля опійної лампи і слухав його різні розповіді. Відчуваючи приязнь до юнаків, він хотів вийти їм назустріч, але, згадавши про свій злидений вигляд, тільки прикипав до свого сховку, навіть присів, боячись, що його помітять.

Коли юнаки відійшли, старий випростався і провів їх поглядом. Очі його ніби затягло туманом, він розгублено стояв посеред вулиці, холодний вітер шарпав його немичне, виснажене тіло, прикрите лише драпою сорочкою. Він витер сльози, глянув на кам'яних левів і поплівся геть, стискаючи в одній руці милостиню, а другою рукою тримаючись за груди.

А брати бадьоро крокували вулицею, переступали через недогарки ракет та хлопавок, а на душі було легко й весело. Позаду залишалися гамірні вулиці з роздрібними крамничками, перед якими горіло по дві величезних свічки. Ось і будинок тітоньки Чжан. Дорогою юнаки згадували різні кумедні історії, а про злидаря на ім'я Гао-шен так і не згадали.

У будинку Чжанів було тихо. В передпокої горів гасовий каганець. У цьому невеликому особняку мешкало три сім'ї. Дві господині овдовіли, а в третій родині було лише двоє дорослих чоловіків, тому тут завжди було

тихо, навіть у передноворічну ніч не помічалось пожвавлення.

Найспокійнішою тут, звичайно, була сім'я тітоньки Чжан: їх було всього двоє — мати та дочка. Бабуся Цінь вже давно перебралася в монастир і лише зрідка навідувалася сюди. Окрім них, були ще слуга та покоївка, які працювали у них понад десять років і вважалися майже своїми.

У дворі хлопців чемно привітав слуга Чжан-шен. Наблизившись до кімнати пані Чжан, брати покликали її. Тітонька вийшла їм назустріч до вітальні.

— З Новим роком, тітонько!— промовили юнаки, опускаючись на коліна та вклоняючись.

Повторюючи: «Та що ви, що ви...»— пані Чжан спробувала зупинити юнаків, а тоді й сама відповіла їм поклоном. Ввійшла Цінь, брати вклонилися і їй. Пані Чжан запросила гостей до себе, покоївка зігріла чаю.

За розмовою з'ясувалося, що Ке-мін та Цзюе-сінь уже побували тут, але довго не затримались. Хлопці запросили тітоньку до себе, погостювати кілька днів. Вона пообіцяла завітати на другий день нового року, оскільки завтра вона з дочкою хотіла провідати бабусю в монастирі. Тітонька все повторювала, що над усе вона любить спокій, тому, певно, довго в них не пробуде, але дочка може погостювати довше. Ця обіцянка втішила братів.

Потім Цінь запросила братів до себе. Ні Цзюе-мін, ні Цзюе-хой не сподівалися зустріти тут ще когось, а тим часом в кімнаті на краю ліжка сиділа молода жінка у теплій світло-синій куртці з хучжоуського шовку, з безрукавкою темно-фіолетового атласу поверх неї. Зачувши кроки, вона відклала книжку, яку саме читала, і підвелася.

Брати збентежено зупинились, прикипівши очима до жінки, і мовчали.

— Ви не знайомі?— ніби здивувалась Цінь.

Хлопці не встигли відповісти, як жінка всміхнулася їм, але то була стримана посмішка. Чоло жінки прорізала якась дивна зморшка, яка хоч і була сумовитою, проте робила обличчя ще гарнішим.

— Знайомі,— ледь всміхнувся Цзюе-хой.

— Сестриця Мей,— зітхнув Цзюе-мін.

Мей ще досить виразно пам'ятали брати. І ось вона знову перед ними: та ж сама струнка постать, гарне, але

засмучене обличчя, густе чорне волосся, великі ясні очі. Коса укладена тугим вузлом, обличчя ледь припудрене. Тільки зморшки на чолі стали ніби глибші. Хлопці зовсім не сподівалися зустріти тут Мей.

— Цзюе-мін, Цзюе-хой... Як ви поживаєте?.. Останні роки...— почала вона. Прості, здавалося б, буденні слова вона промовляла з зусиллям.

— Ми непогано. А як ти, сестрице Мей?— спитав Цзюе-мін.

— Та все так само. Тільки останнім часом стала надто вразлива, часто нервую, а чому, й сама не знаю.— Вона насупилась і додала:— У мене, щиро кажучи, зроду вразлива вдача.

— На мою думку, сестрице Мей, все залежить від життєвих умов,— пояснив Цзюе-хой.— А виглядаєш ти такою ж, як і була.

— Та сідайте, чого ви стоїте? Не бачились стільки років, а так соромитесь,— втрутилася Цін.

Брати сіли. Цін та Мей вмостились на краю ліжка, пригорнувшись одна до одної.

— Після розлуки я часто згадувала вас... Ці роки пройшли, мов тяжкий сон. Зараз уже прокинулась, але минуле лишилося позаду, й на душі порожньо.— Мей одразу ж уточнила:— Насправді ж я ще й досі остаточно не прокинулась. Ні за чим я не жалкую. От тільки мамі через мене зайвий клопіт.

— А тітонька як відчуває себе?— турботливо спитав Цзюе-мін.

— Дякую, мама здорова. А як ваша матінка? Давно вже не бачила її.

— Добре, часто згадує тебе,— відповів Цзюе-хой.

— Велике їй спасибі. Мабуть, мені вже не доведеться з нею побачитись,— скрушно мовила Мей і похнюпилась.

— Не будь такою песимісткою, Мей. Ти зовсім молода, ще знайдеш своє щастя. Хіба можна все наперед знати?— Цін поплескала Мей по плечу.— Тепер настали інші часи, і, цілком можливо, тобі пощастить у житті...— Цін щось зашепотіла Мей на вухо.

Мей звела брови, обличчя проясніло. Вона глянула на Цін, поправила зачіску, підбрала пасмо з чола і знову спохмурніла.

— Мабуть, таки,— почала вона,— Цзюе-хой слушно казав, що все залежить від життєвих умов. А ми з тобою живемо в різних умовах, тому я не можу, як ти, йти в

ногу з часом. Ніколи я не була хазяйкою своєї долі, навпаки, доля увесь час крутила мною. Тож звідки взятися тому щастю?— Мей стиснула руку Цінь, потім знову глянула на неї:— А тобі, сестро, я заздрю! І розумна, і мужності тобі не бракує, тож, гадаю, життя твоє складеться не так, як моє.

Цінь спершу ніби зраділа словам Мей, але наступної миті її радість немов розвіяв порив легкого вітру і на обличчі залишилася тільки сумна посмішка, якою жінки часто приховують свою неспроможність вирішити якусь проблему. Хоч Цінь і хвалили за розум та мужність, проте й вона іноді вдавалася до такої посмішки.

— Послухай, Мей. Життєві умови, безперечно, впливають на людські долі, але ж умови залежать від самих людей. Невже вони не можуть змінити їх? За щастя треба боротись. Якщо люди зуміють вплинути на життя, то здобудуть і щастя,— Цзюе-хой говорив впевнено, запально, але відчував, що не зумів так висловити всього, що хотів.

У Цзюе-міню поведінка Мей викликала суперечливі почуття: і прикрість, і втіху, і страх, і жалість. Але, глянувши на Цінь, заспокоївся і навіть почав утішати Мей:

— Обставини для тебе склалися несприятливо, от ти й занепала духом. Та через якийсь час усе переміниться, владнається. Становище Цінь, по суті, ненабагато краще, якщо не брати до уваги твого заміжжя, яке було для тебе, мов жахливий сон. Ми живемо на одному світі, але ти дивнися на все надто зневірено, тому така вразлива. Що ж до Цінь, то вона дивиться на все з надією і, певен, їй усе під силу.

— Мей, якщо матимеш час, більше читай нових книжок, на щастя, у Цінь їх вистачає,— порадив Цзюе-хой, бо вважав, що книжки допоможуть вирішити будь-яку проблему.

Мей ледь усміхнулась, але відповіла не одразу. Її ясні очі дивилися на братів, проте важко було вгадати, що крилося за цим поглядом. Вона хотіла щось сказати, але, певно, не знайшла потрібних слів і тільки зітхнула, прикусивши губу. Потім кивнула головою:

— Широ вдячна, ваші думки хороші, та мені вони не підходять. Для таких, як я, від нових книг користі мало.— Вона трохи помовчала і додала:— Не в них вихід із становища. Як би часи не мінялися, мою долю вже не зміниш.

Цзюе-мінґ відчував, що правда на її боці. Чим їй допоможеш? Адже вона побувала замужем, а у Цзюе-сіня є дружина. Нехай часи міняються, але чи ж це звезде їх до купи? Та і їхні матері майже смертельні вороги. Цзюе-хой теж зрозумів, що новими книжками тут не зарадиш.

Запала мовчанка. Першою її порушила Мей:

— Я щойно передивилася кілька номерів «Нової молоді»,— вона поглянула на довгастий стіл біля ліжка, де лежало кілька журналів у жовтих обкладинках.— Я дечого не зрозуміла, але трапляються місця цілком доступні для мене. Окремі міркування правильні, я кажу це тому, що сама пережила таке. І все ж ті книжки тільки додають мені прикрощів. Читаєш їх і думаєш, що то зовсім інший світ, усе в ньому не схоже на моє становище. Можливо, я заздрю тому, про що там ідеться, але доходжу висновку, що мені самій не під силу зробити щось. Коли я читаю, то відчуваю себе ніби жебраком, що стоїть під муром, яким огорожено багату садибу, і дослухається до веселих голосів по той бік, або ж, проходячи повз кухню, принюхується до запахів, що лунуть з неї. Чи знає хто, як іноді тяжко буває на душі!— Зморшка у неї на чолі поглибшала. Мей вийняла посовичка, приклала до рота й кашлянула, потім з гіркою усмішкою продовжила:— Останнім часом я часто кашляю, а вночі не можу заснути: серце болить.

— Сестрице Мей, заспокойся. Не муч себе спогадами про минуле. Бережи себе, а то нам аж боляче дивитись на тебе,— притулившись до Мей, жалібно мовила Цінґ.

Мей вдячно глянула на неї.

— Сестрице Цінґ, ти знаєш мою вдачу,— промовила вона сумно.— Як мені забути минуле, коли воно ніби закарбувалося в душі. Та й життя моє ти не зовсім розумієш. У нашій сім'ї, як і у вашій, теж дві жінки та менший брат, який просиджує за книжками, готується до екзаменів у коледж. А мати якщо не грає в кості, то їздить по гостях. Тож дома я сама, можу тільки читати вірші, а перемовитися словом нема з ким. Дивлюсь, як опадають квіти,— хочеться плакати, побачу щербатий місяць на небі — стає сумно. Все викликає тільки тяжкі спогади. Коли я пішла з сім'ї Чжао, ми з матір'ю прожили в Ібіні близько року. Там у мене під вікном ріс платан. В перші дні дерево тільки розпукувалось, потім

листя що не день більшало, і поступово воно злилося в суцільну зелену крону. І гадки не було, що восени листя почне жовтіти й опадати. А коли поверталися до міста, стирчали тільки голі віти. Щось схоже й у мене. Минувся час, коли зелене листя утворювало густу крону, настав листопад... Позавчора цілу ніч лив дощ, я переверталася з боку на бік і ніяк не могла заснути. Краплі тарабанили по черепиці, стукотіли у вікна. Тьмяно блимав каганець, і мені пригадалися два рядки з якогось вірша: «Минуле, невиразне, затуманене, мов сон, з дощами й бурями в серці моїм...» То невже ж від такого життя буде легко на серці!.. У вас є завтрашній день, майбутнє, а в мене що? Тільки вчорашнє. Воно завдає мені болю, та водночас може і розрадити мене.— Мей несподівано звернулася до хлопців:— А як поживає старший двоюрідний брат?

Юнаки уважно слухали її і були дуже зворушені, тому це запитання застало їх зненацька.

— Непогано. Казав, що вже бачив тебе,— першим оговтався Цзюе-хой. Його слова здивували Цінь та Цзюе-мінґя.

— Так, ми вже зустрічалися. Я відразу впізнала його. Трохи постарів. Певно, образився, що я не підійшла до нього. Хотілося поговорити з ним, але я боялася порушити минуле, та й себе не хотілося бентежити. І мати ж була неподалік... Нещодавно він був тут. Я чула його голос, але не намілилась навіть прочинити дверей, тільки коли він виходив, нішком подивилася йому вслід.

— Ні, не міг він образитись,— запевнив Цзюе-хой.

Помітивши, що ця розмова додає Мей прикрощів, Цінь втрутилась:

— Досить про це. Ти прийшла до мене розважитись. Я не хотіла, щоб на новорічне свято ти сумувала, тому й запросила тебе до нас. А тут вийшло навпаки. Знала б, не вела б сюди хлопців.

— Нічого, порозмовляли, і мені на душі полегшало,— Мей ще супилась, але сумний вираз уже зникав з обличчя, вона навіть усміхнулась.— Адже мені дома ні з ким говорити. А що й минуле зачепили, то навіть і краще.— І вона почала розпитувати братів про Цзюе-сіня та його дружину.

Цзюе-мінґ та Цзюе-хой вийшли од тітоньки Чжан десь після одинадцятої ночі, але на вулицях ще панувало пожвавлення. Брати крокували серединою бруківки, позираючи на освітлені свічками та ліхтарями крамнички та пивнички обабіч вулиці; вони відчували полегкість, ніби недавня розмова була тільки сном. Цього разу вони йшли мовчки, але поспішали, щоб скоріше дістатися додому.

На перехресті, неподалік від їхнього особняка, їм зустрівся якийсь перехожий; з похнюпленою головою він чорною тінню пройшов повз них.

— Чи не Цзянь-юнь, бува?— здивовано промовив Цзюе-хой і, озирнувшись, гукнув:— Цзянь-юнь!

Перехожий зупинився і підвів голову.

— Це ви?— розгублено запитав він.

— Куди це ти розігнався?— поцікавився Цзюе-хой.

Цзянь-юнь силувало всміхнувся:

— Вийшов прогулятись. Дома скучно сидіти. Хотів зайти до вас, та якось не наважився...— Він замовк.

Таке зізнання в день чудового свята здавалося дивним, але потім брати зрозуміли: хіба міг Цзянь-юнь коли-небудь почувати себе затишно в дядьковій сім'ї?

Цзюе-хой взяв Цзянь-юня за рукав:

— А чому б тобі не зайти до нас? Побудеш кілька днів. А післязавтра і Цінґ приїде.

На згадку про Цінґ худорляве, довгобразе обличчя Цзянь-юня проясніло, і він без вагань пішов з братами.

Нарешті хлопці опинились на своїй тихій вулиці. Ступаючи по рештках хлопавок, що валялися на бруківці, вони звернули до брами, яку охороняли кам'яні леви, а зверху червоноувато блимали ліхтарі.

Двері в кімнаті сторожа були відчинені. В ній круг столу сиділи слуги та носії паланкінів і стукали гральними кісточками. Юнаки пройшли в глиб двору. Головні двері вітальні теж були розчинені; в кості грали і там. Чоловіки та жінки купчилися довкола столу, лунали вигуки, суперечка. Але тут світло горіло набагато яскравіше. В залі зібралися чи не всі дядьки з дружинами, проте найдужче галасували п'ятий дядько Ке-дін та дружина четвертого дядька пані Ван.

Хлопці попростували до залу. Дзенькіт срібних монет та стук гральних кісточок, коли їх мішали, часом пере-

ривався голосним сміхом та вигуками гравців і болільників.

Вже на кам'яних східцях, що вели у вітальню, назустріч їм вискочив Ке-дін. Він голосно привітався з Цзяньюнем і поцікавився його самопочуттям. Той і собі побажав йому щастя та здоров'я, а потім, зайшовши до вітальні, привітався з присутніми. Ке-дін запросив юнака до столу, той спершу відмовлявся, але потім здався. Знову застукотіли кісточки, задзвеніли срібні монети.

Цзюе-мінь подався до себе, а Цзюе-хой переконавав Цзянь-юня кинути гру, але того вже охопив азарт. Та й при старших родичах незручно було наполягати, і Цзюе-хой, скрушно подумавши: от, мовляв, ще одного гравця їм привів,— пішов геть.

У кімнаті Цзюе-сіня теж чувся стукіт кісточок: тут грали в мацзян. Цзюе-хой зазирнув до кімнати, постояв трохи, дивлячись за грою Жуй-цзюе та молодших сестер, а тоді рушив до себе.

Цзюе-мінь сидів біля столу й щось писав. Побачивши брата, він поклав пензлика, закрив щоденник і всміхнувся.

— Що там у тебе за секрети?— насмішкувато спитав Цзюе-хой, потім узяв зі столу англійську книжку і ліг на постіль.

— Новорічна ніч, а він надумав англійську вчити! Невже ще не набридло?— невдоволено буркнув Цзюе-мінь: Цзюе-хой заважав йому зосередитись.

— Гарзд, пиши собі.— Цзюе-хой сердито кинув книжку на стіл і вийшов.

За дверима відразу почувся стукіт кісточок, дзенькіт срібних монет, регіт та гучні розмови. На східцях він зупинився і почав дивитися, ніби то була театральна вистава, як гравці розмахують руками, сміються, щось вигукують.

Цзюе-хой відчув, як йому стає сумно. Все перед очима ніби відсунулося в далечінь, а його зусібіч оточила холоднеча та невимовна нудьга. Ніхто йому не поспівчував, ніхто не потурбується про нього. Він зовсім самотній. І що далі, то все менше розуміє дивні обставини, в яких опинився. Згадалися колишні новорічні свята: тоді він веселився, з братами та сестрами грав у карти, кості чи інші ігри і ніколи не сумував. А тепер? Стоїть у темряві і спостерігає, як розважаються інші, а сам ніби чужий.

Що ж усе-таки сталося? Він сам змінився чи змінилася умови життя,— запитував він сам себе і не знаходив відповіді. Відчував тільки, що все далі відходить від цієї великої сім'ї. Згадав слова Хуан-ма про чисту та каламутну воду, і згадка та боляче шпигнула в серце.

Щоб трохи заспокоїтись, він спустився східцями і побрів шукати затишної місцини. Проминув коридор. Сміх та голоси поступово стихали. Він зупинився: над ним була кімната Шу-хуа, а навпроти яскраво світилися вікна четвертого дядька. Обидва будинки розділяв невеликий дворик, затінений виткими гліциніями. Цзюе-хой присів на стільці під вікном. Навкіс виднілася кухня, на ній поралися служниці.

В кімнаті Шу-хуа чулася тиха розмова. Голоси здалися йому знайомими.

— Кажуть, виберуть когось із нас двох...— То говорила Вань-ер, служниці третього дядька, вродлива дівчина з довгастим обличчям, на рік старша від Мін-фен. Говорила вона збуджено, і саме це привернуло увагу Цзюе-хой. Відчуваючи, що почує щось цікаве, він затамував подих і прислухався.

— Я певна, що виберуть тебе, адже ти старша,— сказала Мін-фен і пирхнула від сміху.

— Я тобі серйозно кажу, а тобі смішки,— розсердилася Вань-ер.

— Бачили таку? Я їй щастя бажаю, а вона ще й сердиться,— не вгавала Мін-фен.

— Ото щастя — бути наложницею,— розпалилася Вань-ер, проте в голосі її вчувалася тривога.

— Бути наложницею не так і погано. Глянь, як живе стара Чень, друга дружина старого пана,— вела своєї Мін-фен.

— Досить уже торочити одне й те ж. Ще невідомо, кого з нас виберуть. Може, не мене, а якраз тебе. Навряд, щоб ти уникла цієї долі,— ущипливо мовила Вань-ер.

Цзюе-хой ледь не скрикнув від подиву, але вчасно отямився і почав дослухатись уважніше — йому хотілося почути, що скаже Мін-фен.

Але та мовчала, наче аж тепер зрозуміла, що це не жарти. Тишу в кімнаті порушувало тільки розмірене цокання годинника. Цзюе-хой вже не сиділося, але і йти звідси не хотілось.

— Що ж робити, коли й справді виберуть мене?— розпачливо спитала Мін-фен.

— Підеш, а потім усе життя проклинатимеш свою долю.

— Ні, ні. Я не можу. Не піду! Краще вмерти, ніж стати наложницею того дідугана!— Голос Мін-фен тремтів.

— Не хвилюйся, порадимося і щось придумемо. Може, звернутися до пані за допомогою? А взагалі, не віриться мені, що це правда. Певно, хтось пустив плітку, щоб полякати нас,— уже спокійно проказала Вань-ер. Вона втішала подругу, але її саму не полишала тривога.

Цзюе-хой немов прикипів до стільця. Він забув про те, що зараз новорічна ніч, не помічав служниць, які на кухні жартували з кухарем і носили посуд попід вікнами четвертого дядька. Та й вони не звертали на нього уваги.

— Мені здається, ти закохалась. Так?— тихо запитала Вань-ер. Тепер вона говорила співчутливо, повільніше, ніж звичайно.

Мін-фен не відповіла.

— Ти закохалась?— допитувалась Вань-ер.— Помічаю я, ти якась дивна стала. Признайся, я нікому не скажу. Я ж ніби твоя старша сестра, отож навіщо втаювати?

Мін-фен щось неголосно проказала Вань-ер. Як Цзюе-хой не напружував слух, але нічого не розібрав.

— Хто він? Ну скажи!— промовляла крізь сміх Вань-ер.

Цзюе-хой злякався. Він напружено чекав відповіді Мін-фен.

— Не скажу.

— Другий пан Гао?— не відступалась Вань-ер.

Цзюе-хой здогадався, що вона має на увазі Гао-чжуна, молодого слугу п'ятого дядька, і полегшено зітхнув.

— Його? Тьху! Хто ж такого полюбить? Та й, здається мені, він тобою цікавиться, хоч ти й не признаєшся і на іншу валиш,— засміялася Мін-фен.

— Тебе по-доброму питають, а ти! Хіба так можна?— ображено промовила Вань-ер.— А може, він і до тебе придивлявся?

— Сестрице, не треба сваритись. Давай поговоримо як слід,— Мін-фен стишила голос і додала:— Сама ти не вгадаєш, а я нізащо не скажу. Тільки я знаю, хто він.— У слові «він» дівчина ніби знайшла собі підмогу. Тепер вона нічого не боїться, бо у своєму чистому коханні здохнула і радість, і самозречення.

Дівчата говорили дедалі тихше, а потім і зовсім перейшли на шепіт, який час від часу переривався сміхом. Як Цзюе-хой не дослухався, але розібрати нічого не міг. Вань-ер, мабуть, ділилася з подружкою своїми сердечними таємницями.

— Вань-ер!— почулося з будинку навпроти. То гукала стара служниця.

Дівчина не озвалась: нехай собі кричать, а їй цікавіше розмовляти з Мін-фен. Голос пролунав уже ближче.

— Тільки ї знають, що смикати, навіть на свято нема спокою,— сердито пробурчала Вань-ер і вийшла.

Мін-фен сиділа, не подаючи ні звуку.

Цзюе-хой підвівся, став навколішки на стілець, прорав у заклеєному папером вікні дірочку й зазирнув усередину. Мін-фен сиділа в кріслі, спершись ліктями на письмовий стіл, підперши голову долонями, і задумливо покушувала мізинець.

Її очі бездумно дивились на кипарисову гілочку, прив'язану до підставки світильника, та на олов'яну мисочку з арахісовою олією і гнотом.

— Що ж воно буде?— раптом зітхнула вона і опустила голову на стіл.

Цзюе-хой, забувши про обережність, постукав у маленьку шибочку посередині рами. Дівчина не озивалась. Він стукнув ще двічі, голосніше, і тихо покликав:

— Мін-фен! Мін-фен!

Дівчина стрепенулась, злякано озирнулася, але нічого не помітила.

— Ти ба, не встигла задрімати, а вже приснилося щось.— Вона неохоче підвелася.

Цзюе-хой постукав рішуче і ще гукнув її.

Зрозумівши, що їй не вчулося, Мін-фен підійшла до вікна, стала коліньми на стілець і спитала:

— Хто там?

— Це я,— тихо відповів Цзюе-хой.— Підними штору, я хочу дещо спитати тебе.

— Це ви, паничу?— здивувалася Мін-фен, впізнавши його голос. Вона одсунула розмальовану квітами паперову штору і побачила схвильоване обличчя Цзюе-хой.

— Що трапилось?— злякано спитала вона.

— Я чув вашу розмову...

— Чули?— дівчина збентежилась, але відразу дода-ла:— Та ми просто теревенили про всяку всячину.

— Теревенили? Не обдурюй мене. А коли тебе справді хто-небудь вибере, тоді що?— стривожено запитав Цзюе-хой.

Мін-фен помовчала, жадібно дивлячись на нього, і раптом заплакала. Крізь сльози вона рішуче мовила:

— А я нікуди не піду! Ні за кого не піду заміж. Присягаю вам!

Він притис долоню до шибки, ніби хотів затулити дівчині рота:

— Не присягайся, я і так вірю тобі.

Раптом, немов отямившись, вона застукала в шибку і заблагала:

— Паничу, мерщій ідіть звідси, бо будуть неприємності, якщо вас тут побачать.

— Скажи мені, що сталося, і я одразу піду.

— Гаразд, скажу, любий паничу, але не затримуйтесь,— злякано мовила дівчина.

Він згідливо кивнув головою.

— Ходять чутки, ніби пан Фен, приятель нашого старого господаря, хоче взяти собі наложницю. Пані Фен приходила до нас і казала, що молоді покоївки в нашому домі нівроку, і вона не від того, щоб узяти одну з них у наложниці до свого чоловіка. Кажуть, що найбільше їй припали до вподоби Вань-ер та я. Вань-ер довідалася про це від третьої пані і оце розповіла мені. Якщо у нас питатимуть згоди, то мою відповідь ви вже чули... А тепер, паничу, йдіть, а то ще побачить хтось.— Дівчина опустила шторку. Мін-фен більше не озвалася, хоч Цзюе-хой і стукав, і гукав її.

Цзюе-хой зліз із стільця, трохи розгублено постояв, а в голові роїлися всілякі думки.

Мін-фен все стояла на стільці. Коли за вікном стало тихо, вона вирішила, що Цзюе-хой пішов, і потай відхилила шторку. Але той усе ще стояв. Зраділа, вона опустила шторку і витерла очі.

Коли Цзюе-хой повернувся до своєї кімнати, стукоту кісточок уже не було чути, хоч у залі ще юрмилися люди і розмови не стихали. У кімнаті Цзюе-сіня гра тривала, проте без того гамору, що був спочатку. Почало сіріти. Старий рік закінчувався, і разом з ним у нічній пітьмі зникало все старе,

поступаючись новому, яке народжувалося зі світлом наступного дня.

Невдовзі до кімнати вбіг і Цзянь-юнь. Він мовчки пройшов до вікна і сів на стілець.

— Програв? — поцікавився Цзюе-хой.

— Умгу,— буркнув Цзянь-юнь і одвернувся.

— І багато? — допитувався Цзюе-хой.

— Шість юанів,— пригнічено відповів Цзянь-юнь.

— Півмісячний заробіток,— підвів голову від стола Цзюе-мін, який усе щось писав.

— Саме так! — досадливо промовив Цзянь-юнь.— А я ж збирався купити кілька англійських книжок.

— Тоді навіщо було сідати? Я хотів зупинити тебе, але побоявся, що ти знову розсердишся,— поспівчував йому Цзюе-хой.

Цзянь-юнь вдячно глянув на нього й почав дорікати самому собі:

— Я і сам розумію, що грати на гроші — безглуздо, і завжди після програшу гірко розкаююсь. Скільки вже зарікався, а як почнуть запрошувати, не можу відмовитися.

Десь далеко заляскали хлопавки, і відразу залунали вибухи в сусідніх садибах. Під вікнами почувалася метушня, потім Ке-ден із вітальні голосно покликав слугу.

— Скоро вітатимуть духів! — одразу споважнівши, Цзюе-мін закрив щоденник, поклав його до шухляди письмового столу і замкнув. Крізь вікно вже пробивалось ранкове світло. Світло від електричної лампочки, яка сьогодні горіла цілу ніч, почало блякнути.

Цзюе-мін вийшов з кімнати і поглянув на темно-голубе небо. Від подиху холодного повітря він зіщулився й хутко попрямував до вітальні. Проходячи повз кімнату ліворуч, він побачив на квадратному столику багато чайних чашок, розмальованих червоними квітами. Слуги наповнювали їх чаєм, ставили по шість штук на тачу й несли до зали, де Ке-мін та Ке-ань ставили їх на жертвовному столі.

Невдовзі чай стояв на столі, проте всі ще чекали, коли з кухні принесуть новорічне печиво. Стомлені й невиспані, вони знічев'я розповідали один одному, як хто грав у кості чи в карти, дехто грівся біля жаровні. Старий пан Гао, що трохи встиг відпочити, голосно кашляв у своїй кімнаті.

Цзюе-хой та Цзянь-юнь зупинились біля порога і, дивлячись на те, що відбувається в залі, зрідка перемовлялися.

Небо дедалі світлішало, наставала пора пожертвування духам. Цзюе-хой, залишивши Цзянь-юня, зайшов до зали.

У дворі загупали петарди, потім одну за одною підпалили три гірлянди хлопавок, які вибухали й після того, як церемонія в залі вже закінчилась і надворі стало зовсім видно.

Цзюе-сінь та трое його дядьків посідали в паланкіні і вирушили в гості, а жінки з радісним сміхом вийшли через браму на вулицю й попростували в бік Бога радості¹, розігруючи сценку «виходу в путь». Оскільки жінки тільки раз на рік могли так вільно вийти на вулицю, то вони зацікавлено розглядали тиху, порожню вулицю, оповиту ранковими сутінками. Їм хотілося довше побути на ній, але боячись зустріти когось із чужих чоловіків, повернули назад. Вибухи ракет та хлопавок вщухли, стихли розмови та сміх, на вулиці знову запанувала тиша.

Головні події відбулися. Після безсонної ночі всі ледве трималися на ногах, тож одразу пішли спати. Лише Ке-міну, Цзюе-сіню та ще кільком довелося братися за господарські справи. Зате молодь, серед них Цзюе-мінь та Цзюе-хой, спала аж до вечірнього поклоніння духам.

Новорічні свята проходили сіро й буденно. Все було визначено заздалегідь — як і в минулі роки, без якихось змін. Чільне місце в такі дні, як водиться, займали азартні ігри; стукіт гральних кісточок не стихав з ранку до вечора. Цзянь-юнь хоч і зарікався грати на гроші, неодмінно сідав до столу разом з усіма. Він не дуже опинався, коли його запрошували, хоч і вдавав, ніби робить це неохоче. У грі він знаходив і втіху і деяке розчарування, але гроші, які програв напередодні, відіграв.

Цінь і її мати приїхали з поздоровленнями наступного дня. Пані Чжан погостювала лише три дні, але дочці дозволила залишитися до шістнадцятого числа. З появою Цінь у домі стало набагато веселіше. Молодь цілі дні або розмовляла, або гуляла в парку, ніхто їм не

---

¹ Напрямок, в якому слід було вклонятися Богові радості, щороку мінявся, його заздалегідь визначав ворожбит.

заважав. Часом прихоплювали з собою яку-небудь гру, забиралися в двоповерховий червоний павільйон за озером і починали грати. Особливо всім подобалися «лев'ячі фішки». Переможець посилав когось із слуг купити на виграні гроші вина та закусок. Біля підніжжя гори за павільйоном встановили невелику плиту, на якій вони готували собі все, що заманеться. Особливо відзначались Жуй-цзюе, Шу-ін та Цінь; вони й куховарили по черзі, а решта допомагала їм. Готову страву несли в павільйон або ставили на стіл де-небудь у затишному місці й весело їли.

До їхнього гурту часом приєднувався ще один гість: Цінь запрошувала свою подругу по училищу Сюй Цянь-жу, яка жила неподалік. Це була повна дівчина років вісімнадцяти, трималася вона вільно, певимушено. Вона, як і Цінь, мріяла про те, щоб коледж, де вчилися Цзюе-мінґ та Цзюе-хой, шабрав дівчат, тому й хотіла познайомитися з братами. Її батько колись був членом товариства Тунменхой¹, змолоду вчився в Японії і був одним із організаторів спрямованої проти маньчжурів газети, потім вивчав хімію в Німеччині, а тепер служив у дипломатичному відомстві. На відміну від інших своїх ровесників, він дотримувався більш передових поглядів. Мати Сюй Цянь-жу також училась в Японії, але п'ять років тому померла. Батько не побажав одружуватися вдруге, і в домі, окрім Цянь-жу, жили ще її одинока вихователька та стара нянька, яка доглядала дівчину з самого малку. Оскільки Сюй Цянь-жу виросла в такому оточенні, то і вдачею вона помітно відрізнялась від Цінь.

І Цзянь-юнь все ще гостював у сім'ї Гао, місце йому знайшлося в кімнаті Цзюе-іна. Він помітно повеселішав. Хоча Цзюе-мінґ ставився до нього не зовсім привітно, але з рештою братів він добре ладнав.

Восьмого вечером, після дводенних приготувань, молодь запросила старших у парк подивитися фейерверк. Старші прийняли запрошення і прийшли всі, окрім діда, котрий побоювся нічного холоду.

---

¹ Тунменхой — буржуазна революційна організація, створена 1905 р. Сун Ят-сенем; ставила метою вигнання чужоземних поневоловачів (маньчжурів), відродження Китаю, встановлення республіки, зрівняння в правах на землю. Повстання в Учані (10 жовтня) під керівництвом цієї організації поклало початок революції 1911 р.

На звивистій галереї в парку горіла електрика, а в бамбуковому та сосновому гаїх, де електрики не було, порозвішували на гілках безліч ліхтарів — майже всіх кольорів райдуги. На поручнях обабіч кам'яного містка також сяяли електролампочки, і їхнє світло, відбиваючись у воді, нагадувало ясне коло повного місяця. Глядачі зібралися в червоному павільйоні за озером, під дахом якого висіло кілька червоних палацових ліхтарів з зеленими торочками. Їхнє тьмяне червонувате світло забарвлювало все довкола у таємничі химерні кольори, і присутнім здавалося, що вони опинилися в якомусь чарівному світі.

Запрошені розмістилися біля вікон на другому поверсі, за ними купчилося понад десяток слуг та покоївок, ладних будь-якої миті налити чаю, набити тютюном люльку. Крізь розчинені вікна можна було розгледіти лише те, що освітлювали розвішені під дахом ліхтарі, а далі все тонуло в чорному мороці, тільки подекуди виднілися якісь кольорові цятки та невизначні плями.

— Де ж ваш фейєрверк? Знову обдурили! — засміялася пані Чжоу, звертаючись до Цінь та Жуй-цзюе.

— Заждїть трохи, все буде. Невже я посмію дурити титоньку? — відповіла Цінь. Вона озирнулася: Цзюе-сіня та інших уже не було в кімнаті, тільки Цзянь-юнь розмовляв про щось з дядьками. Дружини синів старого Гао тим часом засипали питаннями Сюй Цянь-жу, а та охоче відповідала, хоч деякі запитання здавались їй безглуздими.

Раптом у парку щось ляснуло, і цівка яскраво-червоного полум'я, розпанахавши морок, звилася вгору, розсипалась каскадом тонких золотавих ниток, які, спадаючи вниз, поступово згасали. А в небо натомість здійнялося щось сліпучо-біле, пролунав оглушливий вибух, куля розірвалася і замерехтіла численними срібними зірками, що розліталася на всі боки. Потім угору шугонув струмінь синього вогню, в небі він запалав іншими кольорами, сиплючи на землю то червоний, то зелений дощ, від чого в очах глядачів деякий час залишалася суцільна темно-зелена пляма. Шу-фень притискалась до своєї матері, пані Ван, радісно сміялась і вигукувала:

— Чудово, чудово!

— Справді чудово! — Не витримала й пані Чжоу і нахилилась до Цінь: — Де це ви роздобули такі фейєрверки?

Цінь показала на Сюй Цянь-жу:

— Це ви в неї спитайте, тітонько!

— Попросили батька, він і роздобув,— пояснила Цянь-жу.

А темряву тим часом розітнуло зелене проміння, воно піднялося в небо, але не падало, а кружляло у височині, мінячись кольорами, а тоді несподівано зникло. Та за мить вгору злетіло ще кілька сліпучо-білих куль, пролунав вибух, блискотливі срібні іскри закружляли над сосновим гаєм, над озером, освітивши кілька човнів біля протилежного берега.

— То це вони пускають з човнів. Тепер зрозуміло, чому вогні злітають в різних місцях,— здогадалася пані Ван.

Ке-ань ствердно кивнув головою й засміявся. Запала тиша. Глядачі витягували шиї, вдивляючись у темінь. Цянь-жу підійшла до Цінь і щось шепнула їй на вухо.

— Все? — розчаровано спитав Ке-дінь. Він хотів уже вставати, як над озером знову спалахнуло світло.

З тріском, розсипаючи дрібні золотаві квіти, над водою зненацька постали срібно-білі дерева, могутні стовбури поступово тоншали, світло тьмяніло, поки й зовсім погасло.

Нараз повітря сповнилося дивними звуками: від озера долинув звук флейти. У супроводі хуціня¹ хтось награвав мелодію «Цвіт зимової сливи». Флейта майже заглушувала хуцінь, передаючи в дзвінких переливах легенду про чарівну казкову країну. Дивні звуки, долинувши до павільйону, викликали в присутніх піжні почуття, змушували забувати про життєві злигодні, буденні клопоти, будили прекрасні мрії, і люди вмовкали, поринувши у глибокі спогади, відчуваючи невимовну насолоду від ніжної мелодії.

— Хто це так гарно грає? — вражено спитала пані Чжоу у Цінь, коли мелодія стихла.

— Наша друга панночка,— квапливо відповіла Вань-ер, що саме набивала люльку пані Чжан. Вона була рада чути, як хвалять панночку.

— А на хуціні — Цзюе-сінь,— додала Цінь.

Коли музика затихла, внизу заплескали в долоні, почувся веселий сміх, але ці звуки хутко розсіялися над

---

¹ Хуцінь — смичковий музичний інструмент на зразок скрипки, але з двома струнами.

спокійним озером, тонули в ньому, а в червоному павільйоні довго витав чарівний мотив.

Невдовзі флейта заграла знову, цього разу веселу мелодію. Чоловічий голос підспівував їй, заповнюючи нічну темінь і розганяючи відлуння попередньої мелодії. Голос той вивів усіх із задуми, відірвав від спогадів про минуле. Усі здогадалися, що співав Цзюе-мін.

Пісня тривала недовго і розтанула в темряві разом із звуками флейти. Але голос Цзюе-міня незабаром залунав знову, юнак заспівав досить популярну пісню, яку підхопили ще кілька чоловік. Жіночі й чоловічі голоси сплелися в складну мелодію, в якій, проте, було виразно чути кожного. Навіть дзвінкий голос Шу-ін не розтанув у голосному співі Цзюе-міня. Мелодія долинула до павільйона, і присутні відчували, як вона з силою вдаряє в обличчя, вривається у вуха, розтікається по приміщенню, від неї ніби здригається вся будівля.

Пісня несподівано обірвалася, й одразу залунав гучний регіт, його вибухи злітали в повітря, стикалися там, розбивалися на друзки і, розсипавшись, уже не могли злитися в одне ціле; а знизу навздогін їм здіймався новий сміх, він наздоганяв попередній, безжально трошив його. Ті, хто сидів у червоному павільйоні, здавалося, виразно бачили, як переливи сміху стикаються в повітрі, ганяються один за одним в темряві ночі.

Тим часом на поверхні води почали з'являтися поодинокі червоні та зелені ліхтарики. Невдовзі на тій частині озера, яку було видно з павільйона, їх стало досить багато. Вони повільно рухалися в цілковитій тиші, а їхні гойдливі відображення переливалися у воді найхімернішими барвами. Нараз в одному місці ліхтарики попливли швидше, збираючись до одного краю і утворюючи посередині вільну доріжку. Знову почувся сміх, але вже не такий голосний. Він лунав із човна, що повільно рухався доріжкою. Біля містка човен зупинився, сміх почувся виразніше. Було видно, як з човна на берег вийшов Цзюе-сін та його брати, а човен, проминувши арку моста, тихо поплив далі. На загальний подив з'явився ще один човен, він причалив біля мосту, і на берег вийшли Шу-ін, Шу-хуа, Шу-чжень та служниця Мін-фен. В руках у них були ліхтарики.

Учасники видовища піднялися на другий поверх павільйону, і там одразу стало гамірніше.

— То як, сподобалося? — поцікавився Цзюе-сінь, підходячи до дорослих.

— Непогано,— закивав головою Ке-мін.

— Чудово,— похвалив Ке-дін.— А завтра увечері прошую всіх подивитися вогняного дракона. Я сам робитиму хуапао¹.

Цзюе-ін, що стояв за ним, радісно заплескав у долоні. До нього приєдналася й молодь.

Фейерверки справді принесли всім чимало радості, вони, мов різнобарвна райдуга, прикрашали життя навіть літніх людей. Та невдовзі все минулося, павільйон обезлюднів. Величезний парк знову залишився на всю ніч самотою.

18

Дев'ятий день нового року завдав найбільшого клопоту Цзюе-іну, Цзюе-цюню та Цзюе-ші. Майже цілий день просиділи хлопці в челядницькій, спостерігаючи, як носії паланкінів виготовляють хуапао, та слухали розповіді про вогняного дракона.

Двоє носіїв збігали вранці в парк, зрубали дві товсті бамбучини, розшлякли їх на короткі трубки й поприносили до кімнати, де вже зібралися інші носії допомагати їм. Одні обстругували трубки, другі припасовували до них запали, треті набивали їх порохом й закладали в них дрібні мідні монети, щоб, коли хуапао горітиме, іскри прилипали до людського тіла і відразу не падали. Працювали носії досить завзято, наперед тішачись враженням від фейерверка. Коли попал десять ракет було готово, носії виставили їх на загальний суд. Хуапао гордовито вишикувались на довгій лаві, байдуже очікуючи своїх бранців.

Час у стомливому чеканні збігав повільно, та ось почало сутеніти. Після церемонії поклоніння духам Ке-дін наказав слугам підготуватися до зустрічі вогняного дракона. За внутрішньою брамою зсунули кілька столів, на них поставили стільці, вийшов майданчик для глядачів. Винагороду Ке-дін запакував задалегідь і тепер час від

---

¹ Ху а п а о — в даному випадку ракета, яка горить повільно й довго. Її можна тримати в руці, спрямовуючи вогонь у потрібний бік.

часу підходив до головної брами та посилав когось із слуг узнати, чи не йде вже вогняний дракон.

Ке-дін вважав, що він підготував усе якнайкраще; та й записку від тих, що водили дракона, він одержав ще вдець, тому спокійно стояв у дворі та жартував з родичами.

Пробило вісім годин, дракона не було, пів на дев'яту — те ж саме, не чути навіть барабанів та гонгів.

— Дядечку, де ж вогняний дракон? — нетерпляче допитувалися малі Цзюе-цюнь та Цзюе-ші.

— Скоро буде, — ніби незворушно відповідав він, хоч сам вже починав непокоїтись. Шу-ін та її сестри, що сиділи в залі, нишком підсміювалися над ним. А Шу-фень навіть підбігла, схопила його за рукав і почала доскіпуватись:

— То буде дракон чи ні?

Пробило дев'ять, але кругом було тихо, як і досі. Присутні вже потомилися чекати. Цзянь-юнь раптом згадав, що завтра йому треба давати уроки у Ванів, одразу ж попросився й пішов. Ке-дін побачив, що люди розходяться, і йому стало прикро.

— Ніякого дракона не буде! — заявила Шу-хуа, звертаючись до Шу-ін. Вона кепкувала над дядьком, який нервово походжав по двору, щохвилини позираючи на годинник. Він пішов до брами, та невдовзі повернувся, і знову ні з чим.

О чверть на десяту десь далеко загримотіли барабани та гонги.

— Вогняний дракон! — радісно вигукнув Ке-дін.

В цей час до двору зайшов слуга Гао-чжун. Побачивши його, Ке-дін напустився на нього:

— Ах ти ж негідник! Тебе взнати послали, а ти кудись повівся. Де тебе носило?

Гао-чжун, виструнчившись, мовчки стояв перед ним, а коли господар висловив усе, що хотів, тихо відповів:

— Ваш слуга довго чекав на перехресті, але жодного вогняного дракона не побачив. Пройшов іще кілька вулиць, і там нічого немає. Потім зустрів тих, що нам прислали записку. Як не намагався затягнути їх до нас, але вони вже обгоріли, й від їхнього дракона залишився тільки каркас, тому йти до нас відмовилися. Кажуть, що їм треба додому відпочити. От я і повернувся, щоб повідомити вам про це.

Ке-дін розгнівався ще дужче:

— Ах ти ж негідник, тобі б тільки запихатися, а вогняного дракона привести не здатен. Щоб зараз привів його сюди, інакше я вижену тебе геть!

Хоча Гао-чжун прослужив у домі Гао лише кілька років, але вдачу свого господаря він знав добре, знав, що, коли той сердиться, краще промовчати. Слуга, якщо він хоче мати миску рису, мусить тільки коритись. Тому Гао-чжун похнюплено стояв і шанобливо кивав головою, а коли хазяїн наказав йому йти, він мовчки подався з двору.

Наближалася десята година, а про дракона не надходило ніякої звістки. Цзюе-ін, Цзюе-цюнь, Цзюе-ші та Шу-фень урвався терпець, і вони збиралися йти спати. Прощалась і пішла додому й гостя Сюй Цянь-жу.

Ке-дін знервовано міряв кроками подвір'я, на душі в нього було кепсько; він не знав, що йому діяти.

Та ось, коли пробило десяту, у двір вбіг захеканий Гао-чжун і, заїкаючись, доповів:

— Дракон... вогняний дракон іде.

І справді, Ке-дін почув гуркотіння барабанів та гонгів, яке щоразу дужчало. Ке-дін одразу повеселів і вже охоче слухав Гао-чжуна, який хвальковито розповідав:

— Вони уже завертали в інший бік, і ваш недостойний слуга доклав чимало зусиль, щоб привести їх.

— Молодець, добре зробив. Мерщій веди сюди, — похвалив слугу Ке-дін, а сам кинувся запрошувати братів та невісток дивитися на вогняного дракона. Та діти вже рознесли прийому новину.

Невдовзі в будинку знову запанувало пошвавлення. Вся родина, окрім старого пана Гао, зібралася на тимчасовому помості. Нарешті вогняний дракон у супроводі барабанів та гонгів з'явився на просторому подвір'ї. Головну браму зачинили, щоб до садиби не приплівся хтось із вулиці.

Гримотіли гонги та барабани, і ось дракон розпочав свій танок. Дракон складався з дев'яти ланок, зроблених з бамбукових прутиків, всередині стояли свічки, а зовні каркас був обклеєний папером з намальованою на ньому лускою. Люди, які приводили в рух дракона, підтримували його знизу бамбуковими тичками, на кожного припадало по одній ланці. Ще один чоловік ніс попереду круглу перлину. Дракон рухався слідом за нею, він то звивався, то помахував хвостом, то крутив головою, то кружляв на місці, нагадуючи справжнього живо-

го дракона, що танцює в повітрі. Удари гонгів та барабанів ніби ще більше підкресливали його могутність.

Зненацька пролунав ніби постріл, в небо злетів сніп іскор, дракон затанцював, немов розгніваний на когось. На нього з усіх боків посипалися вогні. Наче злякавшись, він підстрибував у повітрі, ухиляючись від них. Барабани та гонги заgrimіли ще дужче; здавалося, це реве поранений дракон.

Слуга Гао-чжун прив'язав до тички низку хлопавок. став віддалік на східцях біля муру і, підпаливши одну хлопавку, підніс низку до тулуба дракона. Кілька носіїв паланкінів вже стояли наготові, по черзі підпалювали хуапао і спрямовували вогняні струмені на голі постаті тих, хто водив дракона. Дракон почав біситись і прожогом ринувся назустріч золотим іскрам, що сипались з ракет. Видно було, як звивається його довгий тулуб. Несамовито grimотіли барабани та гонги, лементували люди. Носії паланкінів реготали, сміялися й глядачі на майданчику за внутрішньою брамою, але сміх у них був стриманий, не такий голосний.

Потім носії паланкінів підпалили ще кілька хуапао і спрямовували їх на людей, які водили дракона, не даючи їм ухилитись. Такий метод виявився ефективним. Хоча дракон усе ще відчайдушно вертівся, але снопи іскор летіли на голі тіла людей, прилипали до них і пекли. Потерпілі голосно кричали, потім попускали руки й зупинились; вони стояли, спираючись на бамбукові тички, а носії тим часом осипали їх іскрами, а ті шалено тряслися, щоб вогонь не приставав до тіла. Від вогню тіла у людей почервоніли; щойно сніп вогню обдавав кого-небудь, чувся тихий зойк, але трястися він не переставав. Глядачі задоволено сміялись, а носії підносили хуапао все ближче й ближче до людей, що водили дракона; вони хотіли, щоб ті не витримали опіків і попросили милосердя.

Але тіла в тих, хто водив дракона, були міцні, а м'язи дужі. Їх могли палити як завгодно, а вони навіть не захищалися і, хоч їм було боляче, тільки горланили щосили, показуючи, що вони сміливі і не бояться болю. Де-хто навіть вигукував: «Коли ще є ракети, палить скільки заманеться!»

Проте така розвага не могла тривати довго, бо людські тіла, зрештою, з плоті й крові, тому людям важко витримати нестерпний біль, і кінець кінцем ті, хто водив

дракона, кинулися врозтіч. Дракон, який ще недавно так велично й грізно плив у повітрі, розпався на дев'ять кусків. Луска з дракона облізла, і весь він від голови до хвоста обгорів.

Дехто з учасників процесії, зваливши свою частину дракона на плечі, кипувся до головного виходу, але брама була замкнена. Довелося зупинитись. Носії за вказівкою Ке-діна з палаючими хуапао кинулися навздогін. На рівному подвір'ї, без єдиного деревця, нікуди було сховатись. Дехто подався до іншої брами, але там з'юрмилися глядачі. Тут же їх дожидався і Ке-дін з хуапао в руці. Побачивши, що до них відступають учасники процесії, він підпалив її і почав нею розмахувати. Юнак, який ніс перлину, з розгону трапив на його вогонь, іскри обпалили йому тіло, і, пропизливо зойкнувши, юнак кинувся в інший бік, та хуапао одного з носіїв примусила його відступити. Хлопець оскаженіло трусився всім тілом, лоб спітнів. Тим часом Ке-дін спрямував вогняний струмінь на іншого,— того, який керував хвостом дракона, але невдовзі знову повернувся до юнака й засміявся:

— Змерз, труснися від холоду? Піддати вогнику? — і знову повернув хуапао на нього. Хлопець спробував захиститися перлиною. Вона була зроблена майстерно, але одразу ж спалахнула і вмить згоріла дотла. Слуги та носії оточили учасників процесії, немилосердно смалили їх, і ось-ось ті мали попросити пощади. Але тут виявилось, що хуапао вичерпалися. Відчинили головну браму, і ті, хто водив дракона, накинули на плечі свій одяг, стали один за одним і з обгорілим остовом дракона над головами під нестихаючий гуркіт гонгів та барабанів стомлено рушили з двору. На позі у юнака, який ніс перлину, червонів опік, він накульгував і щось сердито бубонів під ніс.

Ке-дін віддав їм винагороду і скрушно промовив:

— Шкода, що мало зробили хуапао. Інакше б ми піддали їм ще більшого жару. Вам сподобалося? Запрошую всіх і завтра.

— Досить, більше не треба,— суворо мовив Цзіое-хой, що стояв за спиною Ке-діна. Той озирнувся і здивовано подивився на нього. Решта чемно повторювала: «Та не варто, не варто». Діти, які галасували найдужче, вже розбіглися, а дорослі, задоволені видовищем, неквапливо

розходились. Слуги тим часом розбирали тимчасовий поміст.

Цзюе-мін та Цзюе-хой ішли позаду всіх. Цзюе-хой підійшов до Цінь і спитав:

— Цінь, тобі цікаво було?

— Зовсім ні,— байдуже відповіла дівчина.

— А певже ніякого враження? — допитувався Цзюе-хой.

— Ніякого,— так само коротко відповіла дівчина.

— Надто все посередньо, таке цікаво дивитися в дитинстві, а не зараз,— втрутився в їхню розмову Цзюе-мін.

— Вас це справді анітрохи не схвилювало? — суворо спитав Цзюе-хой.

Цзюе-мін не зрозумів брата. Він здивовано зиркнув на нього і заперечив:

— Дешевенька розвага! Хіба таке може схвилювати?

— Невже в людей немає й краплини співчуття? — розсердився Цзюе-хой.

— Даремно гарячкуєш. До чого тут співчуття? Наша рідня патішилася, а ті, що водили дракона, отримали свою винагороду. Кожен має те, чого прагнув. Хіба це погано? — висловила свою думку Цінь.

— Панянці, звичайно, нічого соромитись,— холодно всміхнувся Цзюе-хой.— Навіть такі, як ти, розумні люди нічого не бачать, а ти ще кажеш, що це добре. Потвоєму, людину мають розважати страждання інших. Ти вважаєш, що досить заплатити гроші і можна палити людину вогнем? Якщо так, то ти не зовсім прозріла.

Цінь не відповіла. Така вже в неї була вдача: якщо вона не могла відповісти на якесь питання одразу, то деякий час мовчки розмірковувала і не поспішала затівати суперечку. Але зараз вона не знала, що її дівоче серце ще неспроможне вирішити це питання.

На свято Юаньсяо¹ видалася на диво гарна погода. Була чудова місячна ніч, в небі мерехтіли яскраві зорі, плили хмарки, а повний місяць був схожий на яшмовий диск, вправлений у сине

---

¹ Юаньсяо — свято першої новорічної ночі, або Свято ліхтарів; відзначається 15 числа першого місяця за місячним календарем.

шатро неба. Повільно пливучи, він посилав своє чисте сяйво людям.

Увечері родина, як завжди, вітала духів; церемонія закінчилася досить швидко. Оскільки Цінь наступного дня збиралася додому, то у Жуй-цзюе, а також у Шу-ін та її сестер зіпсувався настрій — вони не хотіли розлучатися з нею. Хоч їхні родини й мешкали в одному місті і не дуже далеко одна від одної, проте дівчатам рідко випадало провести з Цінь день чи два. Свято Юаньсяо означало, що новорічні свята закінчилися. Відтепер кожному з них доведеться братись до свого діла, і вони не зможуть розважатися так весело, як у ці дні. Зібравшись у кімнаті Цзюе-сіня, молодь обговорювала, як краще провести останній вечір. Всі пристали на пропозицію Цзюе-сіня піти в парк і покататися на човнах.

Жуй-цзюе теж збиралася йти разом з усіма, але тут завередував Хай-чень, котрий хотів, щоб мама погралася з ним. Довелося їй залишитися дома. А решта семеро — Цзюе-сін, Цзюе-мін, Цзюе-хой, Шу-ін, Шу-хуа, Шу-чжень та Цінь — пішли в парк. Вони взяли з собою і Мін-фен; служниця несла невелику корзину з вином та закусками.

Шу-чжень виявилася такою боягузкою, що відразу вчепилася в Мін-фен. В парку було тихо, тьмаво й самотньо світили електричні ліхтарі. Довгасте подвір'я заливало яскраве місячне світло. Йшли неквапом, неголосно перемовляючись. А коли порівнялись з клумбою, щось раптом зашелестіло, якась темна тінь майнула в бік штучної гори, а звідти на черепичний дах галереї. Шу-чжень притиснулася до Мін-фен.

— Що це? — здивовано спитала Шу-хуа.

Вони зупинились: довкола було тихо. Цзюе-хой потупав ногою, але це не допомогло. Тоді він заліз на клумбу, назбирав камінців і кинув їх на дах. Камінці заторохтіли по черепиці, і всі почули, як занявкав кіт і кинувся навтьоки.

— Он що це за тварюка, — вилаявся Цзюе-хой і засміявся.

Він повернувся на галерею і, помітивши, як Шу-чжень злякано тулиться до служниці, всміхнувся.

— І не соромно тобі так боятись?

— Мама каже, що в парку водяться чорти, — тремтячим голосом виправдовувалась Шу-чжень, не відпускаючи руки Мін-фен.

— Чорти, кажеш? А хто тут їх бачив? — глузливо допитувався у дівчини Цзюе-хой.— П'ята тітонька дурить тобі голову, а ти й повірила. От дивачка!

Всі засміялись.

— Якщо ти, сестричко, боїшся чортів, не треба було йти з нами,— озирнувся Цзюе-сінь, що йшов попереду всіх.

Шу-чжень одпустила руку Мін-фен, боязко подивилася на своїх супутників і жалібно сказала:

— З вами весело, тому й не хочеться від вас відставати.

— От і чудово, люба сестричко. Дозволь мені бути твоїх охоронцем. Зі мною тобі нічого боятись. Чорти не посміють нас чіпати,— засміялася Цінь і взяла Шу-чжень за руку.

Вони зайшли в бамбуковий гай, де зовсім не було ліхтарів. Проте бамбук ріс не густо, поміж нього вилася вузька стежина. З гори соталося місячне світло. Якщо задерти голову, можна було бачити чисте синє небо. Верхівки бамбука погойдувались, ледь чутно шамотіло листя. Десь плюскотіла вода, але ніхто не знав, де саме, і аж коли гай зостався позаду, дорогу перетнув невеличкий струмок.

Цзюе-хой, щоб показати, який він сміливий, умісне йшов позаду. Раптом він кинувся вбік і зник у бамбукових заростях. Усі озирнулись.

— Цзюе-хой, що таке? — гукнув Цзюе-мінь.

Цзюе-хой не відповідав. Він вибрав тоненьке стебло і щосили смикнув, але вирвати не зміг. Тоді зламав його біля самої землі, обчистив верх і дубцем кілька разів вдарив по землі.

— Чудовий дубець вийшов! — задоволено промовив він і вернувся до гурту.

Присутні, які стежили за ним, засміялись, а Цзюе-мінь сказав:

— А я вже думав, що ти збожеволів або кинувся шукати скарб. А воно он що.

— Скарб? У тебе тільки й думки про це. Не встигли показати «Острів скарбів», а ти вже через них глузду позбувся,— огризнувся Цзюе-хой.

Зі сміхом та жартами гурт рушив далі, в сосновий гай. Густе гілля заступало місячне світло, і воно тільки де-не-де сіялося вниз. Подекуди сосни росли так густо, що навіть стежки під ногами не було видно. Але ліс був

знайомий, не раз тут ходили, що могли йти із заплющеними очима. Цзюе-хой став попереду і намацував стежку дрючком. Незнайомі звуки, що звідкись долинали час від часу, викликали острах. То був острах перед загадковістю темряви і грізним шумом сосен, і всі йшли якісь напружені. Цінь міцно тримала Шу-чжень за руку.

Попереду стало видніше, вони вийшли прямо до озера, що широко розкинулось перед ними. Залите місячним світлом озеро мерехтіло блискітками. Кругловидий місяць тихо плів по воді, а коли часом здіймалися дрібні хвилі, він витягувався, набираючи довгастої форми. Інколи було чути, як скидається риба. Праворуч виднів місток з аркою під ним, а на середній озера вимальовувались обриси альтанки та зигзагоподібного моста.

Юнаки та дівчата зупинилися на березі й мовчки дивились на озеро, почувуючи себе легко й вільно. Раптом у воду плюхнув камінець, відображення місяця розсипалося. І хоч незабаром воно знову почало устоюватись, але на поверхні ще довго розходились кола, усе ширшаючи, поки зникли зовсім.

Цзюе-мінь озирнувся й побачив усміхненого Цзюе-хоя.

— Знову ти!

— А чого ви тут поставали й стоїте, як укопані? Хіба човен не там? — він показав на протилежний берег, де під вербою, неподалік від мосту, виднівся човен.

— А ми тільки чекали, коли ти підкажеш, — відрубала Шу-хуа, граючись косою, потім підвела голову і, дивлячись на місяць, заспівала «Пісню про шум води» Су Дун-по¹.

Після перших рядків пісню підхопив Цзюе-мінь, потім до них приєдналися Цінь та Шу-ін. Цзюе-сінь заграв мелодію на сопілці, яку прихопив з собою.

— Сопілка надто піжна для такої пісні, дай мені флейту, — звернулася Шу-ін до Цзюе-міня. Виразливий голос флейти одразу ж заглушив піжні звуки сопілки, тужний плач якої ще плів у повітрі.

Цзюе-хой рушив понад берегом до мосту, покликавши з собою і Мін-фен. Пробивав заговорити з нею, але дівчина відповідала коротко, а потім взагалі вмовкла й повернулася до дівчат. Цзюе-хой аж біля мосту помітив, що залишився один, і був змушений також повернутися

---

¹ Су Дун-по (Су Ші, 1036—1101) — поет і прозаїк Сунської доби.

до гурту. На лоні чудової природи йому чомусь ставало сумно, він відчував, що чимось не схожий на братів та сестер. Зринала й думка, що цей зовнішній спокій родинного життя схожий на вулкан перед виверженням.

Пісня скінчилася, та Шу-ін тримала флейту наготові, ладна грати далі, але Цзюе-хой зупинив її:

— Сядемо в човен, тоді заграеш. Куди нам поспішати?

Гурт рушив уздовж берега до мосту. За мостом Цзюе-сінь одв'язав човна, посадовив усіх, а сам уместився на кормі й почав гребти.

Човен повільно проминув круглу арку й поплив до середини озера. Мін-фен вийняла з корзинки квашені овочі, сопяхи, арахіс, пляшку вина та кілька маленьких чарочок і передала все Шу-ін та Шу-хуа, а ті вже розставляли на круглому столику посеред човна. Цзюе-мінь відкрюкував пляшку, поналивав у чарки. Місяць зазирав у човен і бенкетував разом з молоддю.

Арочний міст залишився позаду. Він, ніби вкритий легким серпанком, купався в місячному промінні, електричні лампи на ньому сяяли. Човен тихо повернув, але ніхто не помітив цього, бо всі милувалися повним місяцем. А коли раптом опустили голови, то побачили, що все довкола змінилося — з одного боку здіймався високий кам'яний мур, а з іншого до води підступав якійсь павільйон. Добре вже було видно й альтанку на озері, освітлену і місяцем, і електричними вогнями.

Цзюе-хой спідів, дивився на всі боки і відчував потребу висловити все, що зібралось на душі, але замість цього він тільки голосно вигукнув. Його голос покотився луною до кам'яного муру, відбився від нього й розсипався над водою.

— Голос у тебе справді могутній! — усміхнувся Цзюе-сінь і заспівав арію з пекінської опери¹. Човен тим часом обігнув кам'яний мур і наблизився до тераси для вудіння риби. Павільйон, що був з іншого боку, зник за густими невисокими деревами.

— Цзюе-сінь, досить веслувати, краще випий вина, а човен нехай сам пливе, — покликала Шу-ін.

— Мені й тут добре. Я сам, ніхто не заважає, — відповів Цзюе-сінь і опустив весла. Потім одпив вина і

---

¹ Пекінська (столична опера — різновид китайського класичного театру; чоловічі й жіночі ролі в ньому виконували тільки чоловіки.

кинув у рот кілька арахісових горішків. Човен тихо плив. Цзюе-сінь, ніби звертаючись сам до себе, промовив:

— А може, причалимо до тераси, і я там зійду.

Не чекаючи відповіді, він наліг на весла і підвів човна до кам'яних східців. Цзюе-сінь збіг ними вгору, і за хвилину його голова вигулькнула над кам'яними поручнями тераси.

Шу-ін кинула в нього жменю соняшникового насіння, але Цзюе-сінь встиг ухилитись. Знову залунала арія з пекинської опери, але голос поступово стихав, ніби віддалявся, аж поки й завмер.

— Шкода, що сьогодні з нами немає ще однієї людини,— промовила Цінь так, ніби була чимсь невдоволена.

— Жуй-цзюе?— кинула, лузаючи насіння, Шу-хуа.

Цінь заперечливо похитала головою.

— Я знаю, ти маєш на увазі Мей...— сказав Цзюе-хой.

— Тихше,— сердито глянув на брата Цзюе-мінь.— Розбазікався. А коли Цзюе-сінь почує?

— То й що? Він усе одно вже бачив її,— заперечив Цзюе-хой.

— Вже бачив?— здивувалася Шу-хуа.

— Молодий пан!— вигукнула Мін-фен і засміялась. Всі повернули голови до тераси: Цзюе-сінь перехилився через поручні й прислухався до їхньої розмови. Потім, не поспішаючи, спустився східцями вниз і знову сів на кормі човна.

— Чого це ви одразу принишкли? Певно, мої кісточки перемивали?— спитав він.

— Вже й забули, про що розмовляли. В усякому разі не про тебе,— спробував збрехати Цзюе-мінь.

— Я все чув, про мене та про Мей,— сумно посміхнувся Цзюе-сінь. Він відштовхнув човна і спрямував його на середину озера.

— Так. Цінь хотіла сказати, що з Мей було б іще веселіше,— признався Цзюе-хой.

Човен тим часом досяг середини озера і ледь помітно посувався вперед.

— Мей уже ніколи не прийде сюди,— зітхнув Цзюе-сінь.

Небо затягували сірі хмари, невдовзі вони затулили й місяць. Але ніхто цього не помітив, бо всі дивилися на Цзюе-сіня.

— Бракує не тільки Мей, а й двоюрідних сестер Хой та Юнь з сім'ї Чжоу. Раніше, коли вони приходили до нас, та й старша сестра ще була жива, у нас бувало так весело. Потім старша сестра померла, а двоюрідні вже три роки, як поїхали з міста. Так швидко плине час,— замріяно мовила Шу-ін, звертаючись до Цзюе-сіня.

— Не сумуй. Мама казала, що бабуся Чжоу недавно прислала листа. Вона пише, що через рік-два Хой та Юнь знову будуть тут,— втрутилася Шу-хуа.

— Справді? А не обманюєш? — Шу-ін нахилилась до Цінь:— Завтра й ти залишиш нас. Тепер, якщо вечором підемо кататись, буде ще сумніше. Розходяться хто куди. Таки справді, що «не буває в Піднебесній бенкету, з якого б не розходились».

— Якщо розходитесь, то чим раніше, тим краще. Від ваших зітхань та тривоги тоскно стає. Не хочеться, але розлучатись доведеться!— сердито озвався Цзюе-хой.

— Тобі б не зайве знати, що «мавпи розбігаються, коли дерево падає», а воно ще не впало,— стримано докинув Цзюе-мін.

— Все одно настане день, коли воно впаде. Тож краще розбігтися задалегідь, щоб устигнуть вибрати свій шлях у житті,— Цзюе-хой, здавалося, висловлював уже давно стримуване невдоволення.

— Цінь, а мені не хочеться розлучатись!— схвильовано мовила Шу-чжень і глянула на Цінь, ніби шукала в неї підтримки. Її дзвінкий дитячий голос був невеселий. Цзюе-хой уявив собі її маленькі ніжки в гаптованих черевичках з червоного атласу, і знов у вухах залунав гіркий, страдницький плач. Лихо, яке переслідуватиме дівчину все життя, гнітюче діяло на інших і викликало співчуття. Проте співчуття те було скороминущим, бо перед кожним лежало своє незнане майбутнє, теж, певно, нелегке, кожен думав про своє заповітне і відчував страх перед тим, що його чекає.

Вода на озері потемніла, все довкола набуло темно-сірої барви. Місячне світло вже не могло пробитися крізь хмари. Озеро завмерло, лише розмірене плюскотіння весел порушувало німоту ночі.

— Гребі повільніше,— наказав Цзюе-сін служниці.

Шу-чжень пригорнулася до Цінь, а та обняла її. Небо знову посвітлішало, з-за хмар визирнув місяць, а потім вплив на просторинь неба. Попереду знову завидніла

альтанка та зигзагоподібний кам'яний міст; тіні від них лежали на воді, мов намальовані. Ліворуч у сливнику цвіт уже опав, але голе гілля ще зберігало його пахощі, воно гордовито здіймалося вгору під холодним місячним світлом і кидало на воду чорні тіні. Праворуч, аж до схилу з поодинокими вербами, тяглася невисока гребля. Прохід у греблі, схожий на прогін моста, з'єднував озеро з ставком.

— Не бійся, сиди спокійно. Краще поглянь, як світить місяць, як гарно кругом! — Цінь поплескала Шу-чжень по плечу.

Та випросталася, озирнулася навкруги, а тоді перевела погляд на Цінь і нерішуче спитала:

— Цінь, а навіщо розлучатись? Хіба не можна завжди бути вкупі?

Всі засміялись. Цінь ніжно погладила дівчину:

— Дурненька, у кожного свого клопоту повно, то як же можна бути щодня вкупі?

— Прийде час — усі розлучимось. І ти теж. Виростеш, переїдеш до свого чоловіка, забудеш нас, — напівжартома мовив Цзюе-сінь.

«Чому жінка має залишати батьків, залишати тих, кого любила, і жити з чужими людьми?» — не раз питала Шу-чжень у матері, але переконливої відповіді так і не чула. Проте зараз, коли заговорили про заміжжя, вона зашарілася, а чого — й сама не знала.

— Я не піду заміж, нізащо не піду, — рішуче заявила вона.

— Сидітимеш удома старою дівкою? — засміявся Цзюе-мінь.

— Якщо вже ти вирішила не виходити заміж, чого ж дозволяєш бинтувати собі ноги? — додав Цзюе-хой.

Шу-чжень падула губенята, похнюпилася, помацала рукою маленькі ніжки, що завжди трохи нили, і раптом пригадала, як мати розповідала колись, що, коли Жуй-цзюе вперше привели в їхній дім, над нею потай сміялися, бо в неї були завеликі ноги. А коли після заміжжя вона переїхала до чоловіка, хтось підійшов і вмисне підняв спідницю, щоб усі побачили її ноги. Відтоді Шу-чжень твердо затирила, що великі ноги — лихо для жінки, а маленькі — велике щастя. Дівчину часто били, вона настраждалася і наплакалась, поки ноги набули дивовижної форми. І чого ж вона домоглася? Мати пишчалась її ніжками, а старші брати й сестри глузували.

Слави й шани, обіцяних матір'ю, не було. Зате насмішок та співчуття, про які мати й не заїкалась, вистачало. Їй нещодавно виповнилось тринадцять років, але навіть у такому віці вона стала мученицею. Покалічені ноги нили, вона ніколи не могла поспіти за іншими. До того ж людина з фізичними вадами стає ніжною, боязливою. Єдиною втіхою було сподівання вийти заміж. І зараз, коли вона гладила ніжки в рубцях, хіба могла вона сказати, що не піде заміж? Майбутнє надто оманливе й невиразне. Тепер, здається, все стало іншим, у цьому човні є чотири пари нормальних дівочих ніг. Чи ж може вона сказати, що її сподівання колись здійсняться? Думка ця засмутила її, вона схилилась на плече Цінь і тихо заплакала.

Всі вирішили, що Шу-чжень не хоче розлучатися з Цінь, і почали її втішати. Але дівчинка ховала обличчя і плакала все дужче. Вмовляння не допомагало, і їй дали спокій. А Цзюе-мінг навіть дорікнув:

— Глянь, як ти забруднила Цінь плаття.

Але й тоді Шу-чжень не підвела голови. Шу-ін взяла флейту й почала награвати «Сумну осінь». Флейта наче жалілася на гірке минуле, її звуки линули над водою, то поринаючи, то виринаючи знову, розбігаючись навсебіч і знову збігаючись.

Раптом почулося голосне зітхання, що від нього, здавалося, здригнулась і вода. Всі озирнулися на Цзюе-сіня; той сидів, обхопивши руками коліна, й дивився на небо. Човен стиха погойдувався, альтанка посеред озера вже здавалася великою і загадковою, ніби вона поховала в собі якусь таємницю.

— Що це? Стільки часу пливемо, а все на одному місці,— здивувався Цзюе-хой.

Ніхто не відповів йому. Цзюе-сінь взявся за весло і спрямував човен до мосту. Арка проплила в них над головою, дехто навіть пригнувся. Нарешті всі заспокоїлись, їхні обличчя купалися в чистому світлі, що затопило все довкола. Міст лишився позаду.

— Що трапилось?— злякано випросталась Шу-чжень. Цінь не відповіла, а Шу-хуа пирснула сміхом.

Гладінь озера в цьому місці ширшала. Повільно струмила сліпуче блискотлива вода, не побрижена навіть найменшими хвилями, при місячному сяйві вона здавалась на диво гладенькою. Човен легко ковзав по її дзеркальній поверхні, майже не залишаючи сліду.

— Вода сьогодні, мов атлас!— вихопилося в Цзює-міна.

— А місяць який! Жаль тільки, що зараз не осінь, трохи холоднувато,— озвалася й Цінь.

— Людям ніколи не догодиш, то їм подай те, то інше. У зими теж є свої принади. А он туман стелиться,— відповів їй Цзює-сінь і звелів служниці:— Мін-фен, греби скоріше, а то вже пізно.

На повороті озеро дещо повужчало, на берегах не стало видно ні дерев, ні будівель, височіли лише скелі, створені людськими руками, та праворуч, на маківці гори,— невеличкий будиночок позирав униз своїми віконцями. Течія тут порівняно стрімка. Човен поплив швидше, Цзює-сінь плавно розвернув його, бо далі прохід вужчав. З одного боку тягнувся невисокий мур, а з іншого зводились штучні скелі. Небо тут здавалося на диво високим, а місяць ніби меншим. Над водою розповзалася клоччя сизого туману, затягуючи все довкола. Стало холодно; щоб зігрітись, дехто допивав вино, інші міцніше горнулися одне до одного. Десь за садибою, немов з якогось іншого світу, глухо гупали барабани та гонги. Цзює-сінь та Мін-фен налягали на весла.

— Шу-чжень, а як з твоїм навчанням? Кажуть, завтра до вас прийде вчитель? — поцікавилася Цінь.

Кілька днів тому, після розмови з Цінь, Шу-хуа та Шу-чжень вирішили продовжити навчання і, всупереч сподіванням, їм це дозволили. Завтра дівчата мали сісти за книжки разом з Цзює-іном та молодшими братами.

— Вирішилось,— відповіла Шу-чжень.

— Не думала, що ви так легко все владнаєте,— зраділа Цінь.

— Що ж дивного?— втрутився Цзює-хой.— Адже платити за навчання не доведеться. Та й чим тут хвалитися, коли чужі дівчатка вчать, а своя дочка неграмотна? П'ятому дядькові байдуже, чи вчиться його дочка, чи ні, а дідові тільки одне на думці — як би не заплямувати честі. Проти домашніх занять він не заперечуватиме. А підручником у них буде «Книга про мудреців та святих». — Назву книги Цзює-хой вимовив зневажливо й навіть засміявся глузливо.

Туман над озером дедалі густішав, і вже ледве було видно арковий міст, укриті білим серпанком електричні ліхтарі на ньому перетворилися на розпливчасті червонуваті плями. Та й сам місяць ледь яснів угорі. Поки

човен підпливав до червоного павільйону, юнаки та дівчата з цікавістю позирали довкола, Цзюе-сінь запитав їх, чи не хочуть вони зупинитися тут.

— Пізно вже, краще вернімося додому та поїмо піржків,— запропонував Цзюе-хой.

Ніхто не заперечував, і Цзюе-сінь спрямував човен до берега. Коли всі зійшли, він прив'язав човен і собі попростував до містка.

Дорогою Цзюе-мінь захоплено казав:

— Ще ніколи мені не було так приємно, як сьогодні!

Більшість була згодна з ним, лише Цзюе-сінь думав своєї: «Як жаль, що з нами не було Мей».

І Цінь думала про Мей: «Хоча б коли-небудь прийшла відпочити з нами».

Як тільки група вийшла з парку, назустріч їм кинулися захекані Цзюе-ін та Цзюе-цюнь. Цзюе-ін одразу ж схвилювано спитав старшого брата:

— Ти читав терміновий випуск? Почалися бої!

— Що за випуск? Які бої?— сторонів Цзюе-сінь.

— Ось, читай,— хлопець подав йому газету.

То справді був терміновий випуск «Гомін гунбао».

— «...Військовий губернатор віддав наказ про каральний похід проти армії командарма Чжана. На фронті вже почалися бойові дії...» — стривожено читав Цзюе-сінь.

20

— Які новини? — стурбовано запитала Жуй-цзюе, підводячись назустріч чоловікові, коли той зайшов до кімнати.

— Кепські,— відповів Цзюе-сінь.— Провінційні війська зазнають тяжкої поразки; ходять чутки, що армія командуючого Чжана вже біля Північної брами міста.— Цзюе-сінь підійшов до вікна й умостився в плетеному кріслі.

— Тільки б не дійшло до вуличних боїв,— злякано мовила Жуй-цзюе.

— Де певність? Все залежить від того, чи погодиться губернатор подати у відставку,— сумно проказав Цзюе-сінь, а тоді спробував заспокоїти дружину:— Я все-таки гадаю, що все вирішиться мирно,— проте він і сам не вірив у те, що казав.

Жуй-цзюе мовчки пішла до дальньої кімнати. Засмучена, вона присіла на край ліжка і, дивлячись на всімі-

нене личко Хай-ченя, що спав, ніжно погладила його рожеві щічки. У неї було таке відчуття, ніби хтось хоче відняти сина. Вона боялась навіть відійти від нього, сиділа заціпеніло, оберігаючи його. Надворі було тихо, дім немов вимер. Мірно похитувався маятник годинника, а його цокання віддавалося в самому серці.

Почулися чийсь квапливі, нервові кроки. Жуй-цзюе злякано підхопилася й кинулася до сусідньої кімнати. Вона побачила Цзюе-міня, що стояв біля письмового стола і розмовляв з старшим братом.

— Що таке?— охоплена жахом, спитала вона з порога.

— Я щойно бачив, як у місто несли поранених солдатів. Важко й сказати, скільки їх, але все несли й несли,— схвильовано мовив Цзюе-мінь.— Це справді щось моторошне. Лежать на ношах закривавлені, у того обгоріла рука, у іншого перебита нога; кров капає, а вони стогнуть, зойкають. Один лежав на боці, а біля самої скроні— велика рана, з неї цебенить кров; на обличчя страшно й глянути, біле, як полотно. Я на власні очі бачив. Справді жахливо...— Він помовчав, потім повів далі:— Тепер зрозуміло, що бої точаться під містом. Ще трохи, і дійде до вуличних боїв.

— А як же ми?— вихопилось у Жуй-цзюе, в якій перед очима вже пропливали страшні видива.

— Може, обійдеться, якщо розбите військо не почне, як минулого разу, палити місто,— відповів Цзюе-мінь.

— Ніколи б не подумав, що через якихось три роки все почнеться знову. Ніяк не дадуть спокою. Кляте життя!— Цзюе-сінь сердито підвівся і вийшов з кімнати.

Цзюе-мінь та Жуй-цзюе залишилися удвох, але позабаром до них приєдналися Цзюе-хой та Шу-хуа.

— Знову настає весела вистава!— порушив гнітючу тишу Цзюе-хой.

— А ти не боїшся? Можна подумати, що ти радієш,— сумно докинув Цзюе-мінь.

— А чого боятись? Життя таке нецікаве, тож нехай хоч раз покажуть справжні бойові дії та дадуть нам перцю. Завтра занять у школах, певно, не буде,— незворушно відповів Цзюе-хой.

— Іч який хоробрий!— дивувалась Жуй-цзюе.

— Навіть боягуз після таких баталій стане сміливим. От самі скажіть: скільки вже вони воюють, а на мені це хоч якось позначилось?

Але й це не розвіяло страху. Тим часом Мін-фен покликала всіх на обід.

— Мені щось не хочеться,— ліниво озвалася Жуй-цзюе.

— І мені,— підхопила Шу-хуа.

— От страхополохи! Тільки що, у них і апетит пропадає!— засміявся Цзюе-хой і вийшов.

Десь після п'ятої години трое братів зібралися в кімнаті пані Чжоу, поговорили, потім вирішили піти на вулицю взнати новини. Але виявилось, що головна брама замкнена, ліхтарі над нею не горять. Сторож сказав їм, що на всіх вулицях припинився рух.

Юнаки повернули назад, обговорюючи можливості обох армій.

— Вночі готуйтеся до стрілянини,— повідомив їм Ке-дін, якого вони зустріли біля внутрішньої брами.— Будьте насторожі, пильнуйте один одного!— порадив він.

Увечері в особняку Гао було тихіше, аніж звичайно: люди розмовляли пошепки, навіть ходили павшпиньки. Ледве десь щось гупало, як всі аж здригалися від страху. На кухні рано погасили плиту, бо ніхто не бажав ні їсти на ніч, ні пити чай. Жінки зв'язували у клунки найнеобхідніше, дещо ховали в підвали чи клали в свої ліжка. Дорослі й діти збивались до купи, злякано дивилися одне на одного, не знаючи, як перебутися ніч.

Ке-мін заклопотано ходив з кімнати в кімнату й передавав настанови старого папа: щоб були обережні, щоб лягали спати, не роздягаючись,— так легше тікати в разі чого.

Ці вказівки ще більше посилили страх, всі вже сподівалися чогось жахливого, що мало перевернути світ догори дном. Занепав духом і Цзюе-хой. «Утекти б, а куди?» Він зрозумів, що пахне смаленим і тепер не до жартів. Перед ним одразу постала картина: куля від бруківки рикошетом влучає у слугу, що стояв біля кам'яного басейна, той з голосним зойком падає на землю, деякий час корчиться і, нарешті, затихає. А на землі під ним розливається калюжа крові. Цзюе-хой бачив таке на власні очі. Хоч відтоді минуло понад три роки, але та картина й досі не зітерлася в його пам'яті. Він, як і всі, теж був живою людиною, з плоті й крові, тому, згадуючи про той випадок, відчував, як його охоплює неспокій, навіть страх. Світло лампи різало очі. «Ще цього

бракувало»,— розпачливо подумав він, йому захотілося негайно загасити лампу й сховатися в темряві.

Близько десятої вечора почулися різкі звуки, вони ще довго відлунювали в повітрі.

— Стріляють,— скрушно промовив Цзюе-мін, підводячи мертвотно бліде обличчя.

Знову пролунало кілька пострілів.

— То, мабуть, солдати гарнізону пострілюють, щоб трохи полякати людей,— спробував заспокоїти всіх Цзюе-хой.

Але стрілянина ненадовго затихла, а потім спалахнула з повою силою. Кулі задзижчали частіше, інколи влучаючи в черепичний дах. У кімнаті за стіною заплакав Хай-чень. На вулиці почулися розпачливі крики.

— Кінець, всьому кінець! — заохкала в сусідній кімнаті Жуй-цзюе. Не встиг угомонитися Хай-чень, як забухикав старий пан Гао.

«Бах!» — струсонув повітря оглушливий вибух, і відразу засвистіло, затарабанило по даху, наче хтось синопунув з неба шротом.

— З гармат стріляють! — тихо простогнала Жуй-цзюе.

«Бу-ух!.. Бу-ух! Бу-ух!..» — тричі підряд стрельнула гармата. Десь за садибою розлігся вибух, аж захитався будинок.

— Тепер кінець! З важких гармат б'ють. Піду хоч подивлюся, куди влучило. Здається, мур обвалився. Як там наші третій дядько та інші? — За стіною почулися кроки Цзюе-сіня.— Не виходь, надворі ще небезпечніше. Нічого тобі ходити! — мало не плачучи, зупинила його Жуй-цзюе.

Цзюе-сінь важко зітхнув:

— Ми тут укупі, влучить снаряд — от і по нас буде.

— Ні у рушниць, ні у гармат очей немає. Підеш — смерть, залишишся — теж смерть. Якщо вже помирати, то краще всім разом,— схлипнула Жуй-цзюе. Хай-чень знову розплакався. І знову вдарила гармата.

— Я більше не можу! — розпачливо скрикнув Цзюе-сінь. Цзюе-хой, щоб не слухати далі, міцно затулив вуха долонями.

Жалібні крики лунали в повітрі, ніби навмисне краяли слабкі людські серця. Раптом погасло світло, особняк поринув у п'тьму.

— Запалюйте каганець! — загукали з усіх кімнат. Зчинилася метушня.

Тільки Цзюе-мінґ та Цзюе-хой сиділи мовчки; вони й не думали запалювати світло. Цзюе-хой витягнувся на ліжку, а Цзюе-мінґ застиг біля столу.

Канонада на деякий час вщухла, але рушнична стрілянина тривала. Раптом почулися людські крики, нестямний лемент. Що це, вітальні вигуки чи зойки переляканих людей? Ніхто не знав певно, але уява вже малювала страшні картини: напад, блискучі багнети, що прохромлюють втікачів, кривавляться. Поранені падають на землю і невдовзі перетворюються на понівечені трупи. А ті, що залишилися живими, несамовито ревуть, мов розлючені кровожерні звірі, нишпорять повсюди, шукають нових жертв...

А в цьому будинку тільки п'ятьма, страх і невідомість. За містом, на полях та схилах, безліч людей граються зі смертю, жорстоко б'ються і помирають. Такі думки опосадали юнаків і ще більше бентежили серця. Навіть у темряві хлопці не могли заспокоїтись: перед очима без упину танцювали то червоні, то білі тіні.

— Які страшні часи! — знову сумно зітхнув Цзюе-сінґ.

— Що робити? Треба щось придумати! — розпачливо скрикнула Жуй-цзюе.

— Краще ляж та поспи. Ти, певно, дуже стомилась, — турботливо вмовляв дружину Цзюе-сінґ.

— Хіба тут заснеш? Адже будь-якої хвилини сюди може влучити снаряд, — схлипнула вона.

— Не хвилюйся. Якщо вже судилося загинути, то нічого не вдієш. Кожному на роду написано своє, а поспати тобі треба, — наполягав Цзюе-сінґ.

Цзюе-мінґ тим часом чиркнув сірником і запалив каганець. Вогник ледь мерехтів, освітлюючи частину кімнати. Цзюе-мінґ сторопіло подивився на сплотніле обличчя молодшого брата:

— Що з тобою? Ти так зблід!

Цзюе-хой похмуро відказав:

— А ти хіба не такий самий?

Брати втупилися поглядами один в одного, не знаючи, що казати далі. Дзижчали кулі, ревли й вибухали снаряди, будинок здригався і навіть скрипів. Хай-чень заплакав знову.

— Отак стовбичити — лиху не зарадиш. Краще лягти спати. — Цзюе-хой рішуче підвівся й почав розстібати гудзики.

— Спати — це непогано, а от роздягатись не варто, — спробував зупинити брата Цзюе-мін, але той шаснув у постіль і з головою вкрився ватяною ковдрою. Стрілянина чулася не так виразно.

Другий день видався погожий, сонце, несучи щедре світло, зійшло над обрієм, і одразу стало видно, що будинок Гао цілий, тільки на подвір'ї валялася побита черепиця, осколки та кулі. Дах подекуди був пошкоджений, а в лівому флігелі знесло ріг покрівлі. Артилерійської канонади та рушничної стрілянини мов і не було.

Цзюе-мін та Цзюе-хой рано-вранці пішли провідати мачуху і застали в неї третю пані Чжан та Шу-ін; усі троє були розпатлані, стомлені. На підлозі лежала повсть, посеред кімнати стояло чотири зсунутих столи, кругом валялися розкидані речі. Минулої ночі, як виявилось, вони спали під цими столами, запнувшись з усіх боків ватяними ковдрами, щоб хоч так урятуватись від куль. Мачуха розповіла, що снаряд зруйнував частину муру, тому третя тітонька та Шу-ін перебралися до неї.

— Десь годині о третій над вашим флігелем пролетів снаряд і пошкодив покрівлю. Посипалася черепиця, заплакана Жуй-цзюе з дитиною на руках прибігла до нас. Я злякалась, подумала, що снаряд влучив у вас, почала гукати, а ви не відповідали. Стріляли так, що ми боялись й носа виткнути, не то що збігати до вас. Проте Мін-фен вискочила, але ваша кімната була замкнена, а всередині ніби все гаразд. Тільки тоді я трохи заспокоїлась. Більше не засинайте так міцно, треба пильнуватися. — Пані Чжоу взагалі говорила швидко, а цього разу випалила все одним духом. Слова вилітали в неї, як ті намистинки, що впавши на гладенький камінь, увесь час підстрибують і ніяк не можуть зупинитись.

— Я завжди сплю сторожко, а от цієї ночі й сам не знаю, як воно вийшло, — заснув так міцно, що нічого не чув, хоч на вулиці, певно, діялося щось страшне, — пояснив мачусі Цзюе-мін.

До кімнати зайшли Цзюе-сін та Ке-мін.

— То як? Усе гаразд? — поцікавилась пані Чжоу. У неї відлягло від серця, коли вона побачила їхні спокійні обличчя.

— Інцидент, здається, вичерпано, — відповів Ке-мін з властивою йому впевненістю. — Рух на вулицях відновився, ніде не видно жодного солдата. Скрізь тихо, спокійно, ніякої паніки. Ходять чутки, ніби вороже військо

вночі захопило арсенал, і уряд провінції звернувся до англійського консула з проханням про посередництво на переговорах. Військовий губернатор погодився піти у відставку. Бойових дій, мабуть, більше не буде. Даремно ми вночі так тремтіли.— І звернувся до своєї дружини, пані Чжан: — Іди до себе й відпочинь. За ніч ти добре вимучилась, вигляд у тебе стомлений...— А тоді порадив і пані Чжоу: — Та й вам не завадило б відпочити, адже й ви перехвилювалися.

Поговорили ще трохи, а потім Ке-мін з дружиною та дочкою подалися до себе. Брати ж іще лишилися в ма-чухи.

День минув спокійно. «Військових дій, мабуть, більше не буде»,— такими сподіваннями жила вся родина. Але під вечір становище раптом різко змінилося.

Всі члени родини, окрім старого Гао, саме зібралися на подвір'ї і обговорювали вчорашні події, як прибіг захеканий слуга й розгублено доповів:

— Прибула пані Чжан!

На подвір'я справді зайшла пані Чжан, за нею Цінь і ще одна молода жінка, вдягнуті по-домашньому. З їх зляканих облич можна було здогадатись, що трапилося щось незвичайне.

Господарі підвелися їм назустріч. Поки обмінювались належними в таких випадках привітаннями, з ясного неба зненацька вдарив грім. Люди побачили, як вгору здійнявся стовп вогню, пролунав вибух, потім почулося характерне «хуала, хуала». Всі притьмом кинулися в будинок.

Кілька разів ударила гармата і потім замовкла, зате розгорілася рушнична стрілянина на північно-східній околиці міста. Зацокотів і кулемет. Люди навіть не могли розрізнити, де кулемет, а де рушничні залпи. Стріляли все частіше; здавалося, вулицею шалено мчать табуни коней. Потім загриміли гармати, встановлені у місті. Цього разу стріляли зовсім близько, й одночасно вели вогонь більше ніж десяток гармат. Рами, двері та переборки дрижали, здригалася навіть земля, немов під час землетрусу.

Сім'я ховалася у великій вітальні, й ніхто не наважувався промовити хоч слово; люди лише розгублено перезирались.

Душі сковував непереборний страх, всі усвідомлювали, що перебувають на грані смерті. Чекали тихо, без

зойків, без голосіння, змирившись із долею. Нікого не обходило ні зустріч Цзюе-сіня з Мей, ні те, що вона після кількарічної відсутності знову з'явилася в їхньому домі. Всі почуття заглушив і витіснив страх перед смертю, яка витала в повітрі.

Сутеніло. Гармати на деякий час замовкли, а рушничні постріли не вщухали. «Як пережити цю ніч? — мучила всіх думка. Десь неподалік оглушливо гримнуло, задвигтіли стіни, прокотилося могутнє відлуння і загупали об землю уламки битої черепиці.

— Кінець, все пропало! — пополотніла пані Чжоу й несамохіть підхопилася. Вона зібралася йти до своєї кімнати й хотіла вже одкинути занавіску на дверях, як назустріч, мало не збивши її з ніг, вбігла Мін-фен.

— Що з тобою? Що трапилось? — почулося запитання.

Дівчина була така бліда й задихана, що не могла вимовити й слова.

Із своєї кімнати вийшов старий пан Гао, за ним — наложниця Чень. Всі повставали.

— Що тут таке? — спитав він.

— Я була в кімнаті третьої панночки... Поруч впав снаряд... пробив дах... шибки у вікнах повилітали... скрізь дим. Я прибігла сюди...— Від хвилювання Мін-фен аж затиналась.

— Так не годиться. Всі збилися докупи; досить одного-двох снарядів — і сім'я загине. Треба щось придумати,— злякано промовив старий пан Гао й закашлявся.

— А може, краще розійтись й кожному сховатись у когось із родичів у безпечному районі. Ви, батьку, можете піти до Танів, у них там спокійно,— запропонував Ке-мін.

— До Східної брами зараз не пробратись, хіба що біля Південної та Західної брам не так небезпечно,— озвалась тітонька Чжан, що саме прибігла сюди від Східної брами. Її будинок зайняли солдати, а Мей гостювала в неї; власне, вона вже збиралася додому, але в тому районі було перекрито рух, і їй довелося разом з Цінь тікати в дім Гао.

Пані Чжан ще не договорила, як над дахом почувся дивний свист,— всі зрозуміли, що то пролетів снаряд. Потім розлігся вибух — цього разу трохи далі, певно, у когось із сусідів.

Люди кинулись з будинку, але в передпокої їх зупинили слуги; вони повідомили, що брама замкнена, на вулиці повно патрулів і рух заборонено.

Довелося вернутись. Оскільки іншого порятунку від снарядів не було, на пропозицію Цзюе-сіня всі побігли в парк.

Тут вони потрапили ніби в зовсім інший світ. І хоч все ще свистіли кулі та гуркотіли гармати, але того, що їх тепер оточувало, вистачало, щоб забути про своє жахливе становище. Скрізь зеленіла трава, цвіли червоні та білі квіти, всюди буяло життя. Вечірній присмерк, що оповив парк, надавав усьому якоїсь таємничості. І хоч у стані душевного напруження люди не помічали цього, проте кожна квітка й травинка, кожне дерево та камінь нагадували їм про себе.

Втікачі вийшли з соснового гаю до озера. Заграва, що палала в західній половині неба, забарвлювала голубу воду в рожевий колір, над водою стелилася вечірня імла. Проте ніхто до цього не придивлявся, люди йшли до павільйона над озером уздовж берега, краєм соснового гаю. Ось і павільйон. Сірий черепичний дах ховався в густих заростях бамбука. Перед входом цвіло кілька магнолій, їхні ніжні пахощі сповнювали повітря навколо.

Ке-мін відчинив двері, пропустив уперед старого пана Гао, а вже слідом за ним увійшли й інші. Слуга засвітив підвісну газову лампу. Старий пан стомлено опустився на канапу, інші повсідалися на стільцях та ослонах. У павільйоні було три суміжних кімнати. Тимчасово біженці зупинилися в середній. А слуги й служниці вже прибирали в двох інших. Одна мала бути для чоловіків, друга — для жінок. Робочих рук не бракувало, отож усе приготували досить хутко.

На цей час канонада вщухла, рушничні постріли теж порідшали, а згодом зовсім припинилися. Довкола було так тихо й мирно, що недавні події здавалися лише страшним сном. Повідчинявши вікна, які виходили на озеро, люди дивилися на прозору воду; обличчя обвівав свіжий вітер, ніби хотів розвіяти їхні прикрі думки. Високо в небі висів серп молодика і ронив на воду сріблясте світло, від чого вона здавалася ще чистішою і холоднішою. За озером у сріблястому сяйві самотньо зводився червоний павільйон, перед ним пишно буяли білі

квіти. І гори, і кам'яні мури, і персикові дерева, і верби, здавалося, приховували в собі якісь таємниці.

— Я була тут п'ять років тому,— важко зітхнула Мей.

Вона увесь час переживала за матір та меншого брата, які залишилися дома самі, але зараз її увагу привернув чудовий краєвид. Зіпершись на підвіконня, вона вдивлялася в червоний павільйон на протилежному березі, немов щось шукала там, потім перевела погляд на верби над водою. Слова її адресувались Цінь, яка стояла поруч і дивилась на небо. А там, у вишині, клубочилися хмари, ніби заціпені хвилі. Серед них повільно плив місяць. Цінь опустила голову і поглянула на Мей. Та показувала їй на прибережні верби.

— Ці вербові коси полонили колись і моє серце... От і зараз прийшла всна.

— Слухай, Мей,— Цінь згадала про інше й смикнула подругу за рукав.— Нещодавно ми каталися тут на човні й жалкували, що немає з нами й тебе. І ось приємна несподіванка — ти таки прийшла сюди...

Мей повернула до Цінь голову, але на її обличчі не було радості, навпаки, на очах виблискували сльози. Вона взяла Цінь за руку й сказала:

— Я щиро вдячна тобі, сестрице Цінь, за твою доброту. Але яка користь, що я прийшла сюди? Хіба ти не знаєш мого серця? Краєвид перед нами той самий, що й колись, але серце моє тепер інше. Поглянь — кожна травинка, дерево, кожен камінь чи струмок викликають у мене тільки сумні спогади. Якби моє серце перетворилося навіть на попіл, і тоді мені важко було б забути про минуле.

Цінь здивовано подивилась на неї і крадькома озирнулася на тих, хто сидів у кімнаті. Переконавшись, що ніхто не чує, вона нахилилась до подружки й зашепотіла їй на вухо:

— Навіщо, сестрице, про це говорити? А раптом хтось почує? Минуле справді важко забути, але навіщо самій собі завдавати прикросів?

Цінь почула за спиною кроки й озирнулася: Жуйцзює з малим за руку підходила до них.

— Про що ви тут шепчетесь? — усміхнулася Жуйцзює.

Мей трохи зашарілась і відразу не знайшлася, що відповісти. Першою озвалася Цінь:

— От і добре, що ти нагодилась. А ми саме переми-
вали твої кісточки.

— Не вір їй! — перебила Мей.

— Та чи ж я посмію перечити сестриці Цінь? Вона
у нас вчена, ходить до нової школи, та й гарна, і смі-
лива...

— Отакої! — вдавано обурилася Цінь.

— Сестрице Мей, я давно мріяла зустрітися з то-
бою, — перевела розмову на інше Жуй-цзюе. — Багато
чула про тебе, про те, що ти деякий час жила в повіті,
потім знову повернулася до міста, а от познайомитися
з тобою не щастило. Я так досадувала. Яким же вітром
занесло тебе сюди? Справді несподіванка... Ми піби й
раніше бачились.

— Та певже? Щось не пригадую. — Мей стримано
посміхнулася й одразу ж лагідно додала: — А ти зараз
повіша, ніж на фото. — Не чекаючи відповіді, вона
взяла хлопчика за руку: — Це Хай-чень?

— Так, — всміхнулася Жуй-цзюе й нахилилася до
спна: — Хай-чень, привітайся з тітонькою.

Хлопчик поглянув на Мей і привітався.

Мей лагідно погладила його по щоці.

— Дуже схожий на Цзюе-сіня, особливо очі. А скільки
тобі років?

— Ще й чотирьох немає, — відповіла замість нього
мати.

Мей пригорнула малюка до себе, поцілувала в чоло
й відпустила.

— Щаслива ти, Жуй-цзюе. У тебе такий гарний сп-
нок! — Голос її звучав уже інакше.

Потім до розмови приєдналася Цінь. Жуй-цзюе рап-
том відчула, що їй подобається Мей, хоч це була перша
їхня зустріч.

Спати цього вечора полягали рано. Ке-мін та Цзюе-
сінь повернулися в будинок, щоб доглянути за всім.
Цзюе-хой та Цзюе-мінь також не побажали залишитися
в павільйоні. Спати з дідом в одній кімнаті було незруч-
но, і вони вирішили повернутися до своєї кімнати. За
минулу ніч вони вже набули деякого досвіду й посмі-
ливішали.

У павільйоні всю ніч ніхто не міг заснути. А тільки засіріло, старий пан Гао так розбухикався, що годі було й думати про сон.

Цінь та Шу-ін з сестрами, вмившись та причесавшись, повели Мей у парк. Дорогою вони розповідали Мей про зміни, які сталися в парку, відколи Мей була тут останній раз. Під час обстрілу парк майже не постраждав, тільки в сосновому гаю розірвався снаряд і повалив дві сосни.

Рух на вулицях ще не відновився, але ходити стало вільніше. На перехрестях чергували солдати, ходили патрулі, проте поодинокі перехожі, з дозволу патрулів, вже могли пройти кількома вулицями.

Кухар з будинку Гао подався на ринок за овочами, але нічого не купив: міські брами вже два дні були зачинені, і селяни не приносили продуктів, отож як кухар не старався, сніданок вийшов злидненным.

Снідали в павільйоні на озері, в середній кімнаті поставили два круглих столи: за одним сіли старші, за другим — молодь. Хоч останні дні ніхто не наїдався досхочу, але, оскільки вибір страв був небагатий, за їжу бралися неохоче. Пожували трохи й поставили миски на стіл. Лише Цзюе-мінґ та Цзюе-хой налягали і цим привернули загальну увагу.

Цзюе-сінґ сидів навскіс від Мей і час від часу потай позирав на неї; інколи і Мей поглядала в його бік. Коли випадково їхні погляди зустрічались, Мей шарілась і опускала голову. Серце охоплювало хвилювання, вона й сама не знала, що це — радість чи печаль. На щастя, всі дивилися на Цзюе-мінґа та Цзюе-хой, і її збентеження лишилося непоміченим.

— І апетит у вас! Уже й їсти нема чого, а ви все не розлучитеся з мисками,— усміхнулася Шу-хуа, коли дід вийшов з кімнати.

Після сніданку Цзюе-сінґ з братами вирушив узнати новини, крім того, вони збиралися провідати садибу тітоньки Чжан. Перехожих на вулицях було небагато. Біля брами кожного з будинків юрмилися слуги й позирали на всі боки або ж обговорювали останні події. Майже через кожні десять кроків уздовж дороги стояли озброєні солдати; деякі з них з гвинтівками в руках

повільно походжали попід мурами. Брати проходили повз солдатів, але ті не зупиняли їх.

На перехресті кілька чоловік читали прикріплену до муру об'яву. Брати підійшли до них. То була заява військового губернатора про відставку.

Губернатор скромно повідомляв, що йому «бракує чеснот, аби служити людям, і бракує хисту, щоб захистити їх від заворушень». Саме це й призвело до війни, яка «завдає труднощів нашим генералам та солдатам і лягає важким тягарем на наш народ». Тепер він прийняв рішення передати владу і вийти у відставку, щоб «не затягувати війну і не руйнувати місто».

— Он як заговорив, коли супротивник підступив до самого міста. Чому ж раніше не подавав у відставку?— уципливо озвався Цзюе-хой, прочитавши об'яву.

Цзюе-сінь злякано озирнувся. На щастя, поблизу нікого не було, він заспокоївся, потім смикнув брата за рукав і пошепки застеріг його:

— Обережніше! Чи тобі життя набридло?

Цзюе-хой мовчки рушив за братами вздовж паркана. Біля входу до старого буддійського храму в козлах стояли рушниці, а віддалік — десяток солдатів; обличчя в них були зовсім байдужі. Біля храму стояла роздрібна крамничка з напіввідчиненими дверима, там продавали свіжі газети. Хлопці придбали кілька примірників і дорогою передивлялися їх. Ставлення газет до подій помітно змінилося. Хоч вони все ще висловлювались на користь губернатора, який оголосив про свою відставку, але водночас утримувались від образливих випадів на адресу бунтівної армії; замість «бунтівників» та «зłodіїв» з'явилися «командарм такий-то», «комдив такий-то». Торгова спілка й Товариство послідовників конфуціанського вчення, які ще зовсім недавно вміщували відкриті телеграми з осудом бунтівників та грабіжників, тепер всіляко вітали командарма та схвалювали його вступ у місто.

Понад десяток впливових місцевих чиновників вмістили телеграму «керівництва провінційного управління», в якій квапили командарма Чжана вступати в місто. Першим під телеграмою підписався Фен Ле-шань.

— Знову він,— глузливо всміхнувся Цзюе-хой.

— Судячи з усього, боятися вже нічого,— зраділо мовив Цзюе-сінь і склав газету.

Брати проминули дві вулиці й вийшли на третю. Дорогу їм перегородили штахети, біля яких стояло двоє солдатів з рушницями. Хлопці мусили повернути назад, вони вирішили прослизнути сусіднім завулком. Та тільки вийшли на головну вулицю, як їх окликнув патруль.

— Куди йдете? — гримнув на них солдат зі стомленим обличчям.

— Провідати родичів, вони живуть на вулиці... — чемно відповів Цзюе-сінь.

— Ви туди не пройдете! Заборонено! — Обмежившись двома лаконічними фразами, солдат умовк і значуще подивився на рушницю, затримавши погляд на багнеті. Сповнений самовдоволення, він, здавалося, хотів сказати братам: «Якщо ви зробите хоч крок уперед, багнет з вами не панькатиметься».

Брати мовчки повернули назад. Пройшли тим же провулком, довго шукали дорогу в обхід, але даремно.

Вирішили повернутися додому, але йшли і хвилювалися: а що, коли й зворотний шлях перекрили? Вони наддали ходи, жалкуючи, що не можна відразу опинитися вдома. Перехожі траплялися рідко, брами особняків та двері крамниць були позамикані. На вулиці стало тихіше, і все це наганяло ще більше страху. Коли юнаки проходили повз патруль, серця в них заходилися, вони дуже боялися, що їх затримають, але, на щастя, все обійшлося. Нарешті вони дісталися додому. Більшість домогачдців була в парку. Брати теж поспішили туди, а потім звернули до павільйона на озері; там дід та тітки грали в карти.

«І вам ще не надокучили карти», — подумав Цзюе-сінь. Помітивши, що Цзюе-мінг вислизнув із кімнати, подався й собі за ним, а Цзюе-сінь залишився розповідати дідові, що їм пощастило дізнатись.

Звичайно, новини неабияк втішили діда та інших, але тітонька Чжан розхвилювалась, бо не знала, як там у неї дома. Щоправда, хвилювання її тривало недовго, вона почала виґравати й одразу забула про все на світі.

Цзюе-сінь невдовзі збагнув, що тут усі захоплені грою і їм не до нього. Вийшовши з павільйона, він постояв під магнолією; йому було тоскно, він ніби жадав чогось дуже близького і водночас недосяжного. Він відчував душевну порожнечу, недосконалість людського життя.

Прихилившись до магнолії, він байдуже поглядав на свіжу зелень. Щебетали пташки, перелітали з гілки на гілку, на Цзюе-сіня, мов дощ, сипалися сніжно-білі пелюстки магнолії, та за хвилину пташки полетіли геть, а Цзюе-сінь дивився їм услід і жалкував, що не може разом з ними полетіти у безмежну височінь неба. Він опустив голову, оглянув себе. З голови, з плечей посипалися пелюстки, а одна затрималася на грудях. Цзюе-сінь взяв її пальцями й пустив. Пелюстка, повільно кружляючи, впала на землю.

В цей час із-за гори вийшла жінка. Вона йшла повільно, опустивши голову, і тримала в руці вербову гілку. Потім підвела голову, помітила під деревом Цзюе-сіня і зупинилась. Вона ніби хотіла щось сказати, але так і не наважилася, повернулася й мовчки пішла геть. Поверх блакитного халата із сучжоуського шовку на ній була темно-синя атласна безрукавка. То, безперечно, була Мей.

Ніби морозом обсипало Цзюе-сіня. Він не міг збагнути, чому це Мей уникає його, тож вирішив наздогнати її і все з'ясувати. Обережними кроками він рушив слідом за нею.

Обійшовши гору, Цзюе-сінь побачив квіти, але Мей там не було. Він придивився уважніше і з подивом запримітив темно-синю безрукавку в ущелині гори. Він вийшов на невеличку галявишку, де росло кілька персикових дерев. Під одним із них стояла Мей, низько схиливши голову і щось розглядаючи в лівій руці.

— Мей! — не витримав і гукнув Цзюе-сінь.

Вона підвела голову, проте не кинулася від нього, а тільки збентежено дивилася на нього.

Цзюе-сінь підійшов до неї і схвильовано запитав:

— Мей, чого ти уникаєш мене?

Вона знову похнюпила голову і ніжно погладила напівживого метелика в себе на долоні. Крильця метелика ледь здригалися. Мей нічого не відповіла.

— Ти й досі не можеш пробачити мені? — сумно промовив Цзюе-сінь.

Мей деякий час некліпно дивилася на Цзюе-сіня, а тоді байдуже відповіла:

— Ти ні в чому не винен переді мною.

Вона обмежилася лише цією короткою фразою.

— Ти все-таки не хочеш пробачити?

Мей усміхнулася, але це скоріше була сумна, а не

весела усмішка. Погляд її полагіднішав, очі, здавалося, ніжно пестять Цзюе-сіня. Потім вона притисла праву руку до грудей і тихо мовила:

— Невже ти не знаєш мого серця? Чи я ж коли сердилась на тебе?

— То чому ж ти уникаєш мене? Відколи ми розлучилися, насилу побачились, а ти й поговорити не хочеш зі мною. Ти хоч уявляєш, що в мене в душі? Хіба можу я не думати, що ти все ще сердися на мене?

Мей міцно закусила губу, і зморшки на чолі позначились різкіше. Вона тихо промовила:

— Я не серджусь, але краще нам не бачитися, щоб не нагадувати про минуле.

Цзюе-сінь мовчав. Мей обережно поклала метелика на траву й ніжно додала:

— Бідолаха, хто це тебе довів до такого? — Ці слова були двозначні, але сказала вона їх просто, без злого умислу. — А тепер я піду подивлюся, як там грають у карти.

Цзюе-сінь крізь сльози дивився на її викладені на голові коси, на вплетену в них блакитну стрічку. Коли Мей уже повертала за гору, він знову покликав її:

— Мей!

Вона зупинилась, почекала, поки він підійде. Потім глянула на нього й ніби байдуже запитала:

— Що таке?

— Ти навіть метелика пожаліла, то невже я не заслуговую на твою жалість? — розпачливо промовив він.

Мей не відповіла, вона стояла похнюплена, прихилившись до скелі.

— Завтра ти, певно, поїдеш додому, і більше нам не пощастить зустрітися; і при житті, і після смерті ми житимемо ніби в двох різних світах. Невже ти така жорстока, що розлучишся зі мною мовчки, без жодного слова? — Він скотнув сльози.

Вона знову промовчала, тільки уривчасто дихала.

— Мей, я завинив... підманув тебе... Одружився з іншою... Забув про тебе... Досі я не думав про твої страждання, — казав він тихо, як і раніше, але від хвилювання голос його зривався. Він бгав носовичок у руці, але сліз, що котилися по щоках, не витирав. — Опісля дізнався, чого тобі довелося зазнати. І все через мене. Хіба я можу спокійно жити, знаючи про це? Ти бачиш, я розкаююсь. То невже ти не прости мені?

Мей підвела голову, очі в неї блищали. Нарешті й вона не витримала, заплакала і, затинаючись, проказала:

— Я так збентежена... Навіщо ти вимагаєш, щоб я ще говорила? — Вона притисла руку до грудей і закашлялась.

Цзюе-сінь бачив, як їй тяжко. Докори сумління, співчуття і жаль охопили його. Забувши про все, він підійшов до Мей і почав витирати їй сльози своєю хусточкою.

Спочатку вона не опиралася, але за мить відсторонилася його руку.

— Не підходь до мене. Тобі теж треба думати про свою честь! — Вона зробила вигляд, ніби хоче йти.

— Доки ж мені боятися всього? У мене вже дитина... Мені не треба було так розстроювати тебе. Тобі слід бергти себе. Поглянь, яка ти тепер слабка і хвора.— Він узяв її за руку і не відпускав від себе.— Як же ти підеш така заплакана?— Цієї миті він думав тільки про неї, забувши зовсім про своє горе.

Мей перестала плакати, взяла у Цзюе-сіня хусточку, витерла сльози і, повертаючи її, сумно сказала:

— За ці роки не було дня, щоб я не думала про тебе. Ти навіть не уявляєш, як я зраділа, коли напередодні Нового року побачила тебе у вашої тітки, хоч і мигцем. Коли повернулася в місто, дуже хотіла зустріти тебе, але й боялася зустрічі. Тоді біля крамниці Сінфасян я втекла, а потім каялась. Що ж поробиш: у мене є мати, у тебе — дружина. Вона в тебе гарна, сподобалася мені. Тому не хотіла ворушити минуле, завдавати прикрощів тобі й твоїй дружині. А про мене що говорити; життя мое пропаще, останнім часом усе хворію. Мама про мої сердечні таємниці нічого не знає, вона може тільки здогадуватись. Та й мого горя їй не зрозуміти. Краще вже померти, ніж так жити.— Мей тяжко зітхнула.

Цзюе-сінь відчув біль у серці і мовчки притис до грудей руку. Вони довго дивилися одне на одного, потім він сумно посміхнувся і показав на галявинку:

— Пам'ятаєш, як ми колись тут гралися? Мене за палець укусив жук, а ти висмоктала мені кров із ранки. Ми ловили в траві метеликів, збирали квіти. От і зараз ми на тому ж самому місці... Іншого разу було місячне затемнення, ми казали, що це все через наші гріхи, і ходили по подвір'ю з дерев'яними лавами на плечах, щоб спокутувати ті гріхи... Пам'ятаєш? А скільки було

радості, коли ти вчилася разом з нами у нас дома! Хто міг тоді подумати, що все так скінчиться? — Здавалося, він намагався подумки воскресити минуле.

— Зараз я живу тільки спогадами,— тихо промовила Мей.— Часом вони заглушують усі неприємності. Мені хочеться повернути дитинство з його безтурботністю. Жаль тільки, що час уже не повернути. Бережи себе...

Вона не договорила, почувлися чийсь кроки, потім пролунав голос Шу-хуа:

— Мей, ми давно тебе шукаємо, а ти он де ховаєшся.

Мей рвучко відступила назад від Цзюе-сіня й озирнулася: Цінь, Шу-хуа та Шу-ін підходили до неї. Шу-хуа, помітивши, що в Мей заплакане обличчя, вдавано злякалась:

— Мей, старший брат скривдив тебе? Чого в тебе заплакані очі? — Потім уважно подивилася на брата. Той намагався уникнути її погляду, але не зміг.— Як, і ти плакав? Стільки років не бачились, а зустрілись і, замість того щоб радіти, заховалися і давай плакати.

Мей почервоніла й опустила голову. Цзюе-сінь одвернувся й буркнув:

— Та чогось очі сьогодні болять.

— Дивно,— перебила його Шу-ін,— раніше не боліли, а розболілися саме тоді, коли прийшла Мей.

Цінь смикнула Шу-ін за рукав, щоб та замовкла,— до них із сином за руку наближалася Жуй-цзюе. Але Шу-ін не зрозуміла й одним духом випалила все. А коли здогадалась, то було вже пізно.

Жуй-цзюе чула, що сказала Шу-ін, все бачила, але не надала цьому значення. Посміхнувшись, вона передала малого Цзюе-сіню, а сама підійшла до Мей.

— Не журися, Мей. Пройдімося, тобі треба трохи розважитися.— З цими словами вона взяла Мей за руку і повела за собою.

Шу-ін та Шу-хуа хотіли приєднатися до них, але Цінь зупинила їх:

— Нехай прогуляються вдвох. Їм, певно, є про що поговорити. Мені здається, що Жуй-цзюе непогано ставиться до Мей, навіть любить її.— Вона зверталася до дівчат, але слова ці призначалися Цзюе-сіневі.

Через два дні рух на вулицях відновився. Військо командарма Чжана все ще перебувало за містом. Ходили чутки, ніби цього дня військовий губернатор мав виїхати, а відповідальність за підтримання порядку покладається на новопризначеного начальника гарнізону. Військові дії хоч і припинились, проте ще було тривожно.

Вулицями вешталися солдати розгромлених частин, вигляд у них був жалюгідний: той без кашкета, той без обмоток, одяг порваний, дехто навіть відпоров знаки частин. Зброю, яка чи вже й була їм потрібна, кожен ніс як хотів: хто в руці, хто на плечі, хто за спиною. Але притаманної їм пихатості вони не втратили навіть тепер; все з тим лютим виразом на обличчях вони шастали довкола очима, нагадуючи людям про те, що вони колись витворяли. Атмосфера страху занову згустилася.

Чжан-шен, слуга пані Чжан, прийшов уранці в будинок Гао і доповів, що солдати, розквартировані в її садбі, пішли, залишивши двох вартових, але й ті ніби надовго не затримаються. До кімнат пані Чжан та її дочки солдати не заходили, тому всі речі цілі. Крім того, Чжан-шен повідомив, що приходив слуга і занитував про Мей. Ці новини остаточно заспокоїли пані Чжан та Цінь, і вони більше вже не заводили розмови про повернення додому.

Після полудня прийшов слуга Цянів з візитною картокою своєї господині. Пані Цянь дякувала пані Чжоу за турботу про Мей, яку так гостинно зустріли в родині Гао, і тепер вона у великому боргу перед ними. Отож як тільки все втихомириться, приїде сама, щоб подякувати особисто. За дорученням матері слуга передав Мей, що дома все гаразд, нехай вона не хвилюється і, якщо бажає, може погостювати ще кілька днів.

Спершу Мей хотіла вертатись додому разом із слугою, але пані Чжоу та Жуї-цзюе так просили її, що погодились залишитись.

Хоч на вулицях все ще панував страх, в парку було тихо й спокійно. Час спливав непомітно, ніхто й не зчувся, як підкрався вечір.

Півколо місяця повисло в небі, а ніч ще не наступила, повітря пахло присмерком. Небо темнішало, місяць

дедалі яснішав. Ніч була така ж чудова й тепла, як і попередня.

У будинку Гао зчинилася метушня, спокій було порушено. Почалося з того, що батько четвертої пані, старий Ван, прислав за нею людей і вимагав повернутися додому, оскільки ходили тривожні чутки, ніби вночі сподіваються нальотів та пограбувань, а будинок Гао — найбагатший у районі Північної брами і, звичайно, першим зазнає нападу, тож краще триматися подалі від нього. І от чотири паланкіни забрали пані Ван та її п'ятьох дітей. Потім з таким же дорученням прийшли люди за третьою тіткою та її трьома дітьми. П'ята тітка, пані Шень, злякалася й почала просити, щоб Ке-дін відіслав її з дочкою до батьків. Оскільки батьки пані Чжоу та Жуй-цзюе мешкали в інших містах, а ховатися в інших родичів їм було незручно, вони залишилися. До того ж уже заходив вечір, і на вулиці, окрім солдатів, ніхто не наважувався потикатись.

Старий пан Гао ще зранку подався до молодшого двоюрідного брата Тана, а його наложниця Чень — до своєї старенької матері. Ке-ань повештався трохи вдома, а потім і собі почимчикував до тестя. Ке-мін зачинився в кабінеті і сів писати листа. Будинок спорожнів. Велика патріархальна родина, яка ревно дотримувалась давніх звичаїв, виявила свою внутрішню порожнечу: люди, які доти жили вкупі, за небезпеки дбали не один про одного, а кожен про себе.

Пані Чжан, не маючи змоги повернутися додому, також залишилася разом з сім'єю Цзюе-сіня. Вона завжди прихильно ставилась до своїх небожів і тепер, якби навіть і могла вернутися, все одно не погодилася залишити їх. Вона сказала Цзюе-сіню:

— Я стара, багато чого бачила на своєму віку, але не пригадую, щоб добрим людям відплачувалося злом. Твій батько все життя був хорошою людиною, тож його дітей не може спіткати лихо. Я певна, небо все бачить. А мені боятися нічого!

Проте її запевнення не дуже заспокоїли присутніх. Було ще рано, а вулиці наче вимерли. Завалували собаки, що звичайно траплялося дуже рідко, а цієї ночі гавкіт лунав особливо голосно. Час тягнувся повільно, кожна хвилина здавалася роком. Найменше шарудіння лякало, викликало думку, що то вдираються бродячі солдати, і в пам'яті відразу поставали багнети, шаблі,

крів, вогонь, розхристані жінки, розсипані на підлозі монети, порозкривані чемодани, закривавлені трупи. Все це спливало перед очима, вселяло ще більший страх. Люди відчайдушно боролися з цією невидимою нездоланною силою, але все більше знемагали, а зловісний страх підступав усе ближче, оточував з усіх боків.

Хотілося заплющити очі, нічого не бачити, не відчувати, але заважало навіть тьмяне світло каганця, воно весь час нагадувало про їхнє жалюгідне становище. Люди благали бога, щоб скоріше минула ця ніч, щоб раніше зійшло сонце, хоч і розуміли, що чим швидше спливатиме час, тим ближчати́ме фатальна хвилина. Здавалося, смерть уже винесла свій вирок і не лишилося ніякої надії на порятунок. У кожного з цих чоловіків та жінок, безперечно, були різні вдачі, різні погляди на життя, але смерті всі вони боялися однаково. А страшнішими від смерті були глум та наруга, які чекали жінок.

— Мей, що ти роби́тимеш, якщо сюди вдеруться солдати? — спитала Цінь, коли всі зібралися в кімнаті пані Чжоу і обмірковували, як уникнути лиха. Вимовляючи слова «що ти роби́тимеш», Цінь відчувала, як заходитьсь в неї серце.

— Я не боюся смерті, — байдуже відповіла Мей, але голос її звучав сумно, вона швидко затулила обличчя руками, думки плутались, а перед очима слалася біла спінена вода; хвилі накочувались одна за одною, і не було їм кінця-краю.

— А як же мені бути? — тихо спитала сама себе Жуйцзюс. Вона зрозуміла Мей, усвідомлюючи, що і її чекає така сама доля. Але їй не хотілося розлучатися з тими, кого любить. Дивлячись на Хай-ченя, що весело бавився, вона відчула, як серце її піби крають гострі ножі.

Цінь мовчки підвелася й неквапно заходила по кімнаті. Вона намагалася подолати страх. Подумки вона кричала: «Ні, нізащо!» Досі вона вважала, що в неї є щось важливіше, ніж життя. Але зараз для Цінь не існувало ні нових ідей, ні нових книг і газет, ні Ібсена, ні Йосано Акіко¹. Вона бачила тільки страшну ганьбу, яка, люто вишкірившись, дивилась на неї і знущалася;

---

¹ Йосано Акіко (1878—1941) — відома японська поетеса. Збірка її ліричних віршів «Сплутане волосся» свого часу мала великий успіх у Китаї.

розуміла, що в неї є своя гордість і вона не переживе безчестя. Вона поглянула на Мей: та сиділа на кушетці, затуливши обличчя руками; перевела очі на Жуй-цзюе: та тримала за руку сина й гірко плакала; подивилась на свою матір: пані Чжан сиділа спиною до лампи й зітхала. Дівчина обвела поглядом усіх інших. Вона розуміла, що становище цілковито безнадійне. Тут, серед цих людей, немає жодного, хто б урятував її, і все ж вони їй дуже дорогі, вона не хоче розлучатися з ними. Знесилена, доведена до відчаю, вона аж тепер збагнула, що нічим не відрізняється від Мей, від Жуй-цзюе. У неї, як і в них, вичерпалися всі сили.

Дівчина опустила на стілець, схилила голову на чайний столик і тихо заплакала.

— Цінь, люба, що з тобою? — жалібно покликкала дочку пані Чжан. — Навіщо ти краєш материне серце? — Вона не витримала і теж заплакала.

Цінь не відповіла, навіть не підвела голови, вона ковтала сльози, оплакуючи всі свої сподівання і саму себе. Скільки років вона створювала чудову мрію, поки створила її. Вона боролась, як могла, наполегливо шукала і таки дечого домоглась. А тепер перед лицем страху все здавалося таким нікчемним. Суспільство тиснуло зараз на неї з іншого боку; одна мить могла порушити все те, що наполегливо й завзято створювалося впродовж майже десяти років. «Намагайтеся стати людиною», — каже Ібсен, але яка тепер користь від цих гучних слів? Вона плакала не лише тому, що боялась, а й тому, що побачила своє справжнє обличчя. Адже досі вона хоч трохи вірила в свою мужність, чула, як про неї говорили інші. А тут виявилось, що вона слабке, безпорадне дівчисько. Вона, як і всі, мусить чекати, поки хтось прийде й заріже її, як вівцю чи свиню, а в неї бракує сил боронитися.

Її переживань не розуміли ні мати, ні будь-хто інший. Не розумів їх навіть Цзюе-мін, який вважав, що знає Цінь найкраще. Всі гадали, що дівчина плаче від страху, але ж і їх мучив страх, і вони не могли знайти слів розради. Навпаки, її плач гострим ножем країв їхні серця. Цзюе-мін хотів було пригорнути й утішити дівчину, але і в нього забракло мужності.

Цзюе-хою не сиділося в кімнаті, і він вийшов на подвір'я. На сході він побачив червонувату заграву, вона все розросталася, ширшала, снопи іскор кружляли на її

рожевому тлі. «Пожежа!» — несамохіть вихопилося в нього. Він відчув, як у нього похололо тіло.

— Де пожежа? — почулися злякані голоси в кімнаті. — Що горить? — вибіг Цзюе-мін, за ним Шу-хуа, а ще за мить усі вже були на східцях.

Заграва в небі палала, наче людська кров, і кожен, дивлячись на неї, відчував, як життя залишає його, немов щось невидиме пожирало його.

Місяць сховався за хмари, і ще ширше розкинулося полум'я, вогняна заграва зайняла майже півнеба, червоноясте світло грало на черепиці дахів, на кам'яних плитах, якими було вимощене подвір'я. На тому тлі безладно кружляли іскри. Люди дивилися на те жахливе видовище і вже не сподівались на щось добре.

— Певно, горить ломбард. Пограбували все, а потім підпалили, — зітхнула пані Чжан.

— Що ж робити? — Від хвилювання Жуй-цзюе не знаходила собі місця.

— Давайте перевдягнемось і втечемо, — запропонував Цзюе-мін.

— Куди? На кого покинеш садибу? Якщо нікого не залишиться, солдатня увірветься сюди, і пустить все за димом, — заперечив Цзюе-сін.

Раптом кілька рушничних пострілів розітнули нічну тишу. Несамохіт заваливали собаки, і хтось закричав, але десь далеко.

— От і все, тепер нікуди не втечеш! — хрипко озвався Цзюе-сін, тупнув ногою і відразу крикнув: — Чого нам тут гібити, чекати своєї смерті? Треба придумати, як утекти звідси.

— Тікати, а куди? — розпачливо спитала пані Чжоу. — На вулиці повно бунтівників. Коли вже не минути смерті, то краще сидіти вдома.

— Треба десь знайти надійну схованку. Якщо хтось один врятується, і то добре, рід наш не переведеться, — сумно сказав Цзюе-сін, а тоді вже владно звелів: — Цзюе-мін, Цзюе-хой, беріть з собою матір, тітусю та всіх інших і йдіть у парк. Там можна сховатись, а коли стане зовсім сутужно, є озеро. Жуй-цзюе, ти знаєш, як захистити себе! — Він пильно глянув на дружину, потім на Мей, і з очей у нього бризнули рясні сльози. Хоч він і тримався з усіх сил, вдавав, ніби сповнений рішучості, насправді ж це було не так.

— А ти? — майже одночасно спитали всі.

— Ви йдіть, а я сам знаю, як мені бути,— байдуже промовив він, намагаючись опанувати себе.

— Ні, якщо ти залишишся, то й ми не підемо,— рішуче заявив Цзюе-хой.

Знову пролунало кілька пострілів.

— Цзюе-хой, чому ти хвилюєшся тільки про мене? Значно важливіше вберегти маму, тітоньку Чжан та інших.— Від хвилювання Цзюе-сін аж тупнув ногою.— Якщо вони увірвуться сюди, а господарів не буде вдома, вони насамперед кинуться в парк.

Жуй-цзюе, яка пригортала до себе сина, раптом облишила його, підійшла до Цзюе-сіня і рішуче звеліла молодшим братам:

— Беріть скоріше матір, тітоньку Чжан, сестер і йдіть. Візьміть і мого Хай-сеня. А я залишуся з Цзюе-сінем.

— Ти? Залишишся зі мною? — злякався Цзюе-сін і, відсторонивши дружину, сумно мовив: — Яка користь, що ти тут залишишся? Іди скоріше, а то буде пізно.

Жуй-цзюе схопила його руку і схлипнула:

— Я не піду від тебе. Якщо судилося, то помру разом з тобою.

Хай-чень підбіг до матері, схопив її за полу халата й жалібно попросив:

— Мамочко, я теж не хочу йти.

Цзюе-сін розгубився. Він почав умовляти дружину:

— Подумай про сина. Чого ти доб'єшся, коли помреш разом зі мною? Та й мені хіба обов'язково помирати? Можна все владнати миром, хоч вони й прийдуть. Коли ж побачать тебе — добра не буде. А тобі треба думати про честь свою, про наше...— голос йому перехопило.

Жуй-цзюе розгублено стояла перед чоловіком, а він якусь хвилю жадібно вдивлявся в її обличчя.

— Гарзд, нехай буде по-твоєму,— лагідно і сумно озвалася вона.— Я йду.— Вона звеліла Хай-ченю попрощатися з батьком, а тоді вони обоє пішли.

Цю ніч знов провели в павільйоні на озері. Вікна були відчинені, місяць холодно відбивався на воді. Заграва в небі поступово блякла й згасала. Все було як звичайно, тільки собаки гавкали незвично, і від того ставало ще моторошніше. Люди дивились на озеро, вода в ньому ледь коливалась, освітлена місяцем, але сьогодні всім здалося, ніби озеро стало якимось таємничим, а вода —

більш чистою і холодною. Так і кортіло довідатись, чи глибоко там і чи приємно спати під водою?

Напруження ніби почало спадати. Пані Чжоу помітила, як Цзюе-хой стомився, і звеліла йому йти спати.

Той уместився на ліжку, і, коли почав засинати, несподівано підійшла пані Чжоу, відкинула запону, розбудила юнака і, нахиливши до нього кругле обличчя, зашепотіла над вухом добрим, але стурбованим голосом:

— Знову стріляють, ніби зовсім близько. Не спи міцно, будь насторожі. Коли щось трапиться, я одразу розбуджу тебе.— Йї гарячий подих обдав йому щоку, добре обличчя виражало турботу. Вона накрила його ковдрою, опустила запону і обережно відійшла від ліжка.

Хоч пані Чжоу й принесла тривожну звістку, але Цзюе-хой зрадів, бо відчув, що тепер і в нього є мати.

23

Через кілька днів у будинку Гао знову стало людно й гамірно, один по одному поверталися ті, хто рятувався від напасти у батьків. І хоч у місті ще було неспокойно, але порядок уже було відновлено, і страх потроху влягався. Лише одне викликало підозру — на вулицях все ще було багато солдатів, їх можна було зустріти всюди.

Пополудні Цзюе-мінґ та Цзюе-хой пішли в коледж, де вже відновилися заняття, але частина викладачів узяла відпустку, та й студентів прийшло десь на третину менше. Занять у цей день не було, тож брати, довго не затримуючись, подалися додому. Біля Північної брами вони побачили війська, які вступали в місто. Солдати важко дихали від швидкої ходи. Хоч це йшли переможці, але форма на них була абияка: брудна, пожмакана, за плечима в кожного великі клунки, у деяких по два кашкети або по дві рушниці за спиною, обличчя стомлені.

Невдовзі після того, як хлопці повернулися додому, поповзли чутки, що війська затримуються в місті і розквартируються в приватних будинках в районі Північної брами. Спочатку ніхто цьому не вірив, але незабаром стало відомо, що кілька невеликих будинків на початку вулиці вже удостоїлись честі прийняти солдатів. В садибі Гао зчинилася метушня. Всі зібралися в залі й почали міркувати, як спекатися непроханих гостей.

Саме в цей час до вітальні вбіг переляканий слуга і повідомив, що і в їхньому домі збираються оселитися військові. Жінки розбіглися по кімнатах, ніби солдати вже стояли на порозі. Старий пан Гао ще не повернувся, тому переговори мав вести Ке-мін, якого супроводжували брати та небожі.

На превеликий подив, у передпокої вже стояв паланкін, поруч денщик розмовляв із слугами. Це був середнього зросту чоловік, нетутешній, форма на ньому висіла мішком, але тримався він зухвало. Побагровілий від напруження, він бив себе в груди і щось вигукував, показуючи два неповних ряди брудно-жовтих зубів. Помітивши Ке-міна, він нецеремонно виклав, чого сюди приїшов, і заявив, що дружина його командира роти приїхала в місто і на деякий час хоче зупинитися в цьому будинку. Денщик умовк, навіть жодного разу не всміхнувся, тільки зміряв Ке-міна нахабними очима. Мова його була, як наказ.

Ке-мін спалахнув, обличчя його аж позеленіло від обурення. За все життя, окрім хіба тих двох років, коли вчився в Японії, ніхто з ним не розмовляв так зневажливо. Він прожив уже понад сорок років, займав немалі посади, мав заслуги, у сім'ї й суспільстві зник командувати, а інші корились йому. А тут якийсь нижній чин у нечупарному мундирі розмовляє з ним без належної шаноби та ще й наказує, наче він його підлеглий. Образа була надто тяжка, щоб Ке-мін міг її стерпіти. Він хотів дати ляпаса цьому зухвальцю, та раптом на поясі в того помітив маузер. У нього, аристократа, була не лише гордість, а й обачність, він пам'ятав стародавній заповіт, що мудрий береже себе, тому опустил руку, пильно подивився на солдата, потім, поборовши гнів, пояснив йому, що в будинку немає місця, що дружині командира роти жити тут буде вкрай незручно, і порадив пошукати більш придатне житло десь-інде.

— Немає місця! А кімната для гостей? — денщик утупив на Ке-міна гострий погляд, поплескуючи рукою по маузеру; крізь брудно-жовті зуби він бризкав на Ке-міна слиною.— Ми не шкодували життя за вас, ви ж тут відсиджувались, розкошували, а тепер не хочете тимчасово надати кімнату? Ми житимемо в кімнаті для гостей! — З цими словами він одкинув запону паланкіна.

— Пані, прошу вас. Переконувати таких людей зайве. Не треба звертати на них уваги!

З паланкіна вийшла жінка років за тридцять, з густо нарум'яненим обличчям, у короткому, щільному платті та в широких коротких штанях. Вона нахабним поглядом окинула чоловіків, що стояли в передпокої, потім, задержавши голову, пройшла за денщиком до вітальні.

У Ке-міна від обурення відібрало мову. Він хотів догнати їх, але згадав, що при небожах та слугах йому, шенші¹, негоже бігти за якоюсь повією. Тож він тільки стежив очима, як вони зайшли в кімнату для гостей.

Витончено прикрашена і обставлена вишуканими меблями, де звичайно гостювали високі чиновники та вельможні особи, де вони провадили розмови про важливі політичні події,— та кімната, призначена для відпочинку людей з вищих кіл, не могла стати спальнею для утриманки найнижчого гатунку. Ке-міну не хотілося вірити, що це правда, але в кімнаті для гостей таки перебувала особа з нарум'яненим обличчям, звідти долинали чужі голоси. Нарум'янене обличчя нової мешканки муляло Ке-міну очі, а її брутальна мова різала вуха. Терпіти таке неподобство було понад його сили. Він не дозволить, щоб якісь сторонні люди топтали його законне право власності і право на недоторканість житла. Він мусить стати на захист закону. Крім того, подумав він, якщо ця жінка оселиться у них, то вона не тільки осквернить гідне пошани приміщення, а й поширить отруйний дух розпусти по всьому будинку, й підірве моральні устої їхньої родини. Натхнений високими ідеалами захисту моралі та законності, Ке-мін рішуче попростував до кімнати для гостей, штовхнув двері і обурено звернувся до жінки, мовляв, вона не може залишатися тут і мусить негайно їхати звідси. Тут живе знатний рід, заявив він, відомий усьому містові своєю репутацією. Підбадьорений власною сміливістю, він випалив усю тираду без запинки, анітрохи не боячись і не задумуючись над тим, до чого може призвести його заява. Ке-ань та Ке-дін, що стояли в нього за спиною, аж вкрилися холодним потом від ляку. Полохливий Ке-ань настрахався ще під час сінхайської революції², коли служив начальником у повіті

---

¹ Шенші — дворяни, які перебували на державній службі.

² Сінхайська революція — буржуазно-демократична революція 1911 р., внаслідок якої в Китаї було скинуто імператора.

Січунсянь. Він так тоді тікав додому, що загубив начальницьку печатку. Тепер він смикав Ке-міна за рукав, щоб той замовк, але, переконавшись, що це не впливає, нишком одійшов, давши місце Цзюе-міню та Цзюе-хою.

Поки Ке-мін говорив, денщик уже хотів вдатися до кулаків, але жінка зупинила його. Лагідно всміхаючись, вона спокусливим поглядом окинула Ке-міна, ніби придивляючись до його трохи змарнілої чоловічої вроди, яка ще зберігала сліди молодості. Вона прикладала до губів пальця, вдаючи, ніби уважно слухає його, або ледь усміхалася йому, про те її хитрощі не діяли на Ке-міна. Він, здавалося, нічого не помічав. Але тридцяти-трьохрічний Ке-дін позирав на неї з неабиякою цікавістю. Він жадібно придивлявся до кожного руху жінки, до її кругловидого повного обличчя, вигнутих брів, принадних жвавих очей, до губів, не надто великих, але й не маленьких,— всього того не було в його дружини. Особливо йому сподобалась струнка постать, яка теж вигідно відрізнялася від короткого опасистого тулуба пані Шень. В посмішці цієї жінки, в її погляді була, здавалося, якась сила, проти якої ніхто не встоїть. Погляд її несподівано зупинився на обличчі Ке-діна, і він несамохить почервонів. Та вона повільно одвела очі й ледь посміхнулась. Тим часом Ке-мін скінчив говорити і стояв, киплячи гнівом.

— Ви все сказали? — грайливо спитала жінка без найменшого обурення.

Ке-мін дивився на неї і довго не міг спромогтись хоч на слово.

— Гаразд, не будемо набридати людям,— раптом мовила жінка денщиківі.— Ходімо звідси. Пошукаємо місце там, де нас привітніше зустрінуть.— Вона повільно рушила до дверей, ледь похитуючись, ніби хотіла своїм виглядом прихилити всіх до себе.

Ке-мін та інші чоловіки поспішили дати їй дорогу.

Оскаженілий денщик спочатку не хотів іти, але хазяйка заспокоїла його, і він мусив рушити слідом за нею, хоч його аж розпирала лють.

Носії підняли паланкін і вийшли. Денщик на прощання зміряв Ке-міна недобрим поглядом і прошипів:

— Вам не сподобалося, щоб у вас оселилося двоє. Гаразд, побачимо, якої ви заспіваете, коли я приведу цілу роту. Я вас провчу.

Погроза денщика занепокоїла Ке-міна, він не знав, що робити, якщо денщик справді приведе на постій цілу роту. Стурбований, він пішов у будинок.

В цей час з'явився Ке-ань. Ке-дін почав жалітися йому, що Ке-мін учинив не гаразд, що не треба було гнівити дружину командира роти.

— Якщо до нас справді поселять цілу роту, то будинок перетвориться на казарму. Зрештою, жінка та денщик не стали б на заваді, зате була б певність, що більше нікого не пришлють. А так самі собі нашкодили...— Ке-дін дуже жалкував, що все так сталося.

Вони обидва попростували в будинок, за ними подалися і їхні діти. Цзюе-мін та Цзюе-хой зайшли до залу, де одразу ж побачили оточених жінками Ке-діна та Ке-аня. Юнаки знали, про що йде мова. Ке-дін переповідав усе те, що недавно висловив у передпокої. Хлопцям було нецікаво слухати його, і вони вже зібралися йти, коли саме повернувся з роботи Цзюе-сін. Ке-дін розповів про все і йому, додавши, що Ке-мін своїми діями тільки нашкодив. Всупереч сподіванням, Цзюе-сін сказав, що нічого страшного немає, що він усе владнає. Виявляється, один із його товаришів по навчанню служив секретарем у командарма Чжана, який щойно зі своїми військами вступив до міста. Сьогодні вони зустрілись на ринку, і товариш розповів йому, що солдати будуть розміщені серед місцевого населення, і обіцяв, як тільки повернеться в штаб, одразу ж прислати їм відповідний папірець. Проте новина не заспокоїла, всі вимагали, щоб Цзюе-сін негайно написав товаришеві листа й зажадав охоронної грамоти. Довелося Цзюе-сіню зробити так, як вони хотіли. Але й після цього висловлювались побоювання, що рота може прийти до того, як слуга повернеться з грамотою. Тоді від грамоти вже не буде ніякої користі. Страх знову скував душі, люди потай ремствували на Ке-міна, вважаючи, що він даремно вигнав ту жінку.

Минав час, а слуги все ще не було. Напруження наростало і досягло своєї межі, коли стало відомо, що на їхній брамі вже наклеєно папірець із написом: «Тут розміщено... взвод... роти... батальйону... полку.. бригади... дивізії...» Ке-ань та Ке-дін зовсім розгубились. Нервував і Ке-мін. Проте слуга, на щастя, приніс жаданого папірця раніше, ніж прийшли солдати. Лише тоді в домі запанував спокій. Ке-дін та Ке-ань вийшли до брами

й зірвали папірця, натомість приклеїли охоронну грамоту, в якій писалося: «Командарм Чжан наказав: у цьому будинку солдатів не розміщувати»:

У всіх полегшало на серці, і решта дня минула без хвилювань. Спати полягали рано і спали спокійно. Тільки Ке-діну не спалося, все пригадувалася сьогоднішня подія. Хоч під боком лежала дружина, але йому ввижались принадні очі. Він намагався відігнати те видиво, але очі стояли перед ним, поступово збільшуючись, поки в пам'яті не сплило все її обличчя. Такого з Ке-діном ще не бувало. Досі йому не доводилося бачити такого гарного обличчя, такої чарівної усмішки, тому вони й вразили його так і стали в його уяві непереборною силою. Він розумів, що це огидно, що він не має права думати про іншу жінку, але не міг нічого вдіяти.

«А що тут ганебного? — подумки виправдовувався він.— Хіба в батька немає наложниці? Невже я мушу вікувати з цією мордатою товстухою? — Він з відразою глянув на дружину, яка стиха сопіла поруч.— Нічого. Батько не буде лаяти»,— втішив він себе й задоволено всміхнувся.

24

Наступного ранку за тіткою Чжан і Цінь прийшов їхній слуга. Мей і собі заявила, що хоче повернутися додому, але пані Чжоу вмовила її залишитись. А пополудні несподівано прибула в паланкіні пані Цянь, щоб провідати пані Чжоу. Обидві жінки були не злопам'ятні, до того ж вони доводились одна одній родичками — двоюрідними сестрами по батьку. Вони забули про свою суперечку, що вишикла між ними кілька років тому. Пані Чжоу зустріла пані Цянь щиро й гостинно. Поговорили про все, що сталося в їхньому житті за час розлуки, потім сіли грати в кості. До них приєдналися Мей та Жуй-цзюе. А коли повернувся зі служби Цзюе-сінь, дружина поступилася йому місцем, і він опинився якраз напроти Мей. Вони майже не розмовляли між собою, лише час від часу обмінювалися сумними поглядами. Цзюе-сінь не стежив за грою і часто помилявся. Це помітила навіть Жуй-цзюе, що стояла в нього за спиною, і почала підказувати. І Цзюе-сінь часто повертався до неї. Поводилися вони обоє досить невимушено й були дуже уважні одне до одного.

Коли Мей дивилася на них, у неї стискалося серце. Вона думала, що якби відразу розповіла матері про свої сердечні таємниці, то, певно, не почувала б себе так самотньо, як зараз. Їй знову згадалося своє нещасливе життя, роки сумної самоти. Вона намагалася зосередитися на грі, але це їй не вдавалося. Вона підвелася, попросила Жуй-цзюе сісти замість неї і, пославшись на якісь справи, сказала, що на хвилинку вийде. Жуй-цзюе лагідно поглянула на неї і мовчки сіла до столу. Коли Мей виходила з кімнати, Жуй-цзюе двічі подивилась їй услід.

Мей пішла в кімнату Шу-куа, де вона ночувала ці кілька днів. Тут нікого не було. Вона лягла на ліжко і почала перебирати в пам'яті своє життя, на душі ставало все тяжче, нарешті не витримала, вийняла хусточку і, заплачавши очі, тихо заплакала. Плакала довго, від сліз їй ніби полегшало. Але попереду вона не бачила ніякого просвітку, минуле й теперішнє важким каменем тисло їй серце. Вона відчула, як у неї обм'якло тіло, несилюють руки і ноги. Непомітно вона заснула.

— Сестрице Мей,— покликав її чийсь привітний голос. Мей розплющила очі й побачила Жуй-цзюе; вона стояла біля ліжка.

— Ти вже не хочеш грати в кості? — стомлено всмінулася Мей і спробувала підвестись, але Жуй-цзюе зупинила її і сама примостилася на краю ліжка. Ніжно поглянувши на Мей, вона сказала:

— Я замість себе посадила п'яту тітоньку.— І раптом вражено спитала:— Ти плакала? Що з тобою?

— Ні, не плакала.— Мей спробувала вдати із себе веселу.

— Не приховуй від мене, он які в тебе очі заплакані! Що трапилось? — Вона міцно стисла руку Мей.

— Та, певно, уві сні щось страшно приснилося,— ніби спокійно відповіла Мей, але її рука, яку тримала Жуй-цзюе, дрібно тремтіла.

— Мей, ти таки чимось схвильована. Чому ти приховуєш? Невже ти не віриш мені? Я хочу допомогти тобі.

Мей мовчала, тільки сумно дивилась на привітне обличчя Жуй-цзюе. Зморшки на чолі поглибшали, вона насупилась і заперечливо похитала головою. Раптом очі її зблиснули.

— Нічим ти мені не допоможеш.— Вона відвернулася і, вткнувшись головою в подушку, заплакала.

У Жуй-цзюе стислося серце. Вона гладила тремтячі плечі Мей і сумно казала:

— Мей, я все розумію, знаю, що в тебе на серці.— Вона відчувала, що ось-ось і сама заплаче.— Я знаю, що колись ви кохались... Не слід йому було одружуватись зі мною... Тепер я розумію, чому він так любить цвіт зимової сливи... Чому ти тоді не вийшла за нього?.. І ми обидві, і він — усі троє припустились помилки, а тепер опинились у безвиході... Я гадаю, що мені ще не пізно піти, ви ще зможете жити щасливо. А я відійду.

Мей перестала плакати й підвела голову. Уважно вслухалася, але глянути на Жуй-цзюе не наважувалась. Та зненацька рвучко підвелася й затулила долонею їй рота.

Не можучи говорити далі, Жуй-цзюе схилила голову на плече Мей і тихо схлипувала.

— Ти помиляєшся, Жуй-цзюе,— швидко заговорила вона.— Мені нічого приховувати від тебе... Це правда, що наші матері розлучили нас; певно, так уже судилося. Надто слабкими були зв'язки між нами. Кажеш, що ладна піти від нього, а яка радість від цього? Я все одно тепер не зможу жити з ним... Ти ще молода, а моє серце вже постаріло... Хіба ти не бачиш, скільки в мене зморщок? Вони можуть розповісти тобі, скільки горя та страждань я зазнала... Для мене настала пора в'янути, сохнути, а ти ще квітнеш... Жуй-цзюе, я заздрю тобі... Для мене вже все скінчено. Кожен день, прожитий на цьому світі, лише подовжує мої страждання. А зайва людина тільки заважає іншим.— Вона гірко посміхнулася.— Кажуть, смерть найстрашніша, а моє серце вже давно вмерло. Дуже шкодую, що прийшла сюди і завдала всім стільки клопоту.— Голос у неї дивно змінився, а сама вона, поки говорила, не переставала тремтіти.— Сама подумай, як моє серце може бути спокійним?— Мей на мить умовкла, потім невесело продовжувала:— Якщо справді існує «нешасна жіноча доля», то я одна з тих, кому вона судилася. Дома я зовсім самотня; ніхто не розуміє мене,— мати заклопотана своїми справами, а брат ще надто малий. Кому звірити свою муку?.. Часом стає несила зносити той біль, я ховаюся у своїй кімнаті, падаю на ліжко і вкриваюся ковдрою з головою, щоб ніхто не чув мого плачу... Не смійся над тим, що я так люблю плакати. Ця звичка з'явилась у мене за останні роки, після того як моя мати посварилася з мачухою Цзюе-сіня. Лила сльози й тоді, коли поїхала звідси. Така

вже моя доля. Тепер я думаю, що коли б його мати не померла, то все могло б скластися інакше, бо тій я дуже подобалась. До того ж вона і моя мати — рідні сестри... Кому я пожалуюсь? Нікому слухати мої кривди, нікому поспівчувати, от я мовчки й ковтаю сльози...— Мей приклала до рота хусточку й двічі кашлянула.— Потім вийшла заміж. Не по своїй волі. Але так судилося, я собі не хазяйка. Коли б хто знав, яким тяжким був той рік, що я прожила в сім'ї Чжао. І досі не збагну, як я його пережила. Там я навіть плакати боялась. Якби ще рік чи два, то, боюсь, не розмовляли б ми тут з тобою... Сльози — то єдина розрада для мене. Іншого мені не дозволено, залишається тільки плакати. А зараз і сліз не стає. Певно, скоро очі зовсім висохнуть. Ду Фу в своєму вірші писав: «Повсихали очі, кістки стирчать, а від неба та землі — ніяких жалощів». Але якщо не виплачусь, то як же заспокою серце?.. Останнім часом я плачу рідше, серце болить, ніби всі сльози збираються в ньому. Не тривожся за мене, Жуй-цзюе, я не варта, щоб ти через мене журилась... Я давно було вирішила не зустрічатися з ним, але щось вабить мене до нього і водночас відштовхує. Я добре розумію, що мені нема на що сподіватись, але ці кілька днів я плекала якусь надію. Ти не ображайся на мене... А тепер я надумала відійти. Вважай це неприємним сном і не згадуй про мене більше...— Вона сумно посміхнулася, хоч серце її обливалося кров'ю.

Муки безрадiсного життя, про яке розповіла молода жінка, важким тягарем лягли на добре, чуйне серце Жуй-цзюе. Вона уважно вислухала все, не пропустила жодного слова і тепер спокійно дивилася на засмучене, ледь усміхнене обличчя Мей. Сама вона не всміхалась, легкий шар пудри розмазали сльози, але це не псувало її вроди. Коли Мей скінчила, Жуй-цзюе, мов вередлива дитина, мовчки похитала головою; потім на її щоках поступово позначилися ямочки і вона, забувши про власну біду, всміхнулася сумовитою, зворушливою усмішкою. Поклавши обидві руки на плечі Мей, вона лагідно мовила:

— Сестрице Мей, а я й не знала про твої страждання. Мені аж незручно, що я така жорстока, примусила тебе все розповісти. Надалі ти мусиш бувати у нас частіше. Ти так сподобалася мені, що я, щиро кажу, ладна і душу тобі віддати. У мене колись була старша сестра, але вона померла. Якщо ти не заперечуєш, давай станемо

сестрами. Ти казала, що нікому тебе розрадити, дозволю зробити це мені. А як добре буде тобі, то й у мене стане радісно на душі. Отож приходь до нас частіше. Обіцяй мені, тоді я знатиму, що ти не образилась, пробачила мені...

Погляд у Мей став на диво лагідним, вона ніжно, з любов'ю дивилась на Жуй-цзюе. Потім узяла з своїх плечей її руки, міцно стисла їх і пригорнулася до Жуй-цзюе.

— Жуй-цзюе, не знаю, як і дякувати тобі,— мовила вона і почала гладити повні руки Жуй-цзюе, потім несподівано закашлялась.

Жуй-цзюе помітила, що вона аж задихається, й стурбовано запитала:

— Ти завжди так кашляєш?

— Ні, лише інколи, здебільшого вночі. Останнім часом трохи полегло, а от у грудях болить.

— А ліки п'єш? Мені здається, тут баритись не слід. Чим раніше підріжеш хворобі коріння, тим краще.

— Та пила, але користі від них мало. Зараз я щодня ковтаю пілюлі. Мама каже, що нічого страшного, ще можна видужати, якщо приймати ліки й відпочивати.

Жуй-цзюе розчулилась до краю. У душі в неї прокинулося почуття безмежної любові до Мей, вона жадібно дивилась на її обличчя і міцно стискала її руки. Обом жінкам важко було сказати, що діялося у кожної на душі.

Нарешті Жуй-цзюе підвелася:

— Нам час іти.— Вона підійшла до столу, розкрила туалетну шкатулку, поправила перед дзеркалом зачіску, попудрилась. Потім допомогла Мей зробити те саме. Після цього, взявшись за руки, вони вийшли з кімнати.

Страшна пора невдовзі минула. Поступово заліковувались рани, нанесені снарядами, але війна вже остаточно відступила. Люди, принаймні на перший погляд, знову повернулися до своїх повсякденних занять, а бої тепер їм здавалися жахливим сном. Проте не обійшлося й без деяких змін. Командарм Чжан, висунутий командірами частини Об'єднаної армії військовим керівником, ставав і політичним ватажком. Він узяв владу до своїх рук і оголосив про

намір провадити нову політику. В умовах деякого по-
жвавлення в громадському житті знову розгорнули свою
діяльність і студенти. Майже одночасно стали виходити
ряд нових періодичних видань. Кілька студентів колед-
жу, в якому вчилися брати Гао, теж узялися видавати
тижневик «Світанок», на сторінках якого вміщувалися
повідомлення про рух за нову культуру, популяризувалися
нові ідеї, рішуче критикувалося все віджиле й несправедливе.
Цзюе-хой брав у тижневику активну участь, постійно друкував
у ньому свої статті, матеріал для яких він знаходив здебільшого
в нових пекінських та шанхайських журналах, оскільки сам ще
не досить глибоко розбирався в цих ідеях, і до того ж йому бра-
кувало необхідних життєвих спостережень. Невеличкий досвід,
знання, почерпнуті з книжок, та юнацький запал — ось усе,
що він мав. Що ж до Цзюе-міня, то той удень пропадав у
коледжі, а вечорами ходив до Цінь учити її англійської;
на інше в нього не залишалось часу, тому він не дуже палко
підтримував тижневик.

Молодь зустріла студентське видання захоплено. Не
минуло й тижня, як тисяча примірників першого номера
розійшлися повністю. Так само було і з другим номером.
А коли вийшов третій, тижневик уже мав кілька сотень
постійних передплатників. Ядро редакції склали товариші
Цзюе-хой по навчанню: Чжан Хой-жу, Хуан Цунь-жень,
старший курсом, та молодший брат Чжан Хой-жу — Чжан
Хуань-жу із Вищого педагогічного. Всі вони були друзями
Цзюе-хой, він любив і поважав їх.

Зі створенням тижневіка життя Цзюе-хой стало цікавим
і діяльним. Він уперше відчув, що в нього є робота, якій
він міг віддати всю свою енергію, й побачив, як його думки,
видрукувані на папері, розходяться в тисячах примірників.
Люди, які живуть у різних місцях, поділяють ці думки,
а дехто навіть відгукується на них. Ця радість в його
очах — очах ентузіаста — набула піднесеного, мрійливого
характеру. Цзюе-хой намагався все дозвілля присвячувати
тижневику, але мусив приховувати свої зв'язки з ним,
побоюючись накликати на себе гнів діда.

Проте застережні заходи не допомогли, і якось Ке-мін
зайшов до їхньої кімнати, натрапив на тижневик і прочитав
його статтю. Щоправда, він нічого не сказав, лише посміхнувся
й пішов, зовсім не збираючись доповідати дідові. Але
Цзюе-хой відтоді став ще обережнішим. Ні

про свою діяльність, ні про роботу й наміри він не казав нікому з домашніх, навіть Цзюе-сіню, бо знав, що той навряд чи його підтримає.

Інтерес до нового життя зростав у нього з кожним днем, і він робив усе з дедалі більшим запалом. Редакція тижневика невдовзі перетворилась на Товариство по вивченню та пропагуванню нової культури. Щонеділі в чайному павільйоні над ставком в парку Шаочен кілька десятків юнаків, посідавши за столами, палко обговорювали різні соціальні проблеми. Раз чи двічі на тиждень члени редакції збиралися вечорами у кого-небудь із студентів і вели розмови про особисті плани на майбутнє про те, як допомогти людям, бо вже тоді ці сіячі нового, хоч більшості з них ще не було й двадцяти, стали прихильниками ідей гуманізму та соціалізму. На зборах і обговореннях вони сміливо брали на себе відповідальність за реформу суспільства, за звільнення народних мас. І розкладені сторінки коректури, і ритмічна робота друкарської машини, і гарно видрукувані аркуші, а також численні листи, що надходили від зовсім незнайомих людей,— усе це в житті Цзюе-хоя було новим і цікавим. Зовсім недавно таке не могло йому й приснитись, а тепер стало дійсністю, простою й могутньою, й заповнило його молоде, що прагнуло діяльності, серце.

Поступово він поринав усе більше в сферу нової діяльності і відходив від сім'ї. Цзюе-хоя був певен, що дома ніхто не зрозуміє його. Перед ним завжди маячили суворе, непривітне обличчя діда та уїдлива, напудрена фізіономія наложниці Чень. Мачуха останнім часом ставилась до нього привітно, але його справами не цікавилась. Старший брат так само дотримувався філософії поклонів; повне обличчя невістки стало марніти: вона знову завагітніла. Дядьки й тітки картали його за те, що він ніби загордився і поводить себе не так, як личить шанобливому небожеві. Якось вони навіть пожалілися на нього мачусі й попросили, щоб та взялася за нього. Єдиною близькою йому людиною у величезному будинку залишався Цзюе-мін, але й у того були свої захоплення, свої справи, останнім часом і в думках брати помітно розходились. Проте була ще одна людина, від згадки про яку його серце сповнювалося ніжністю; він усвідомлював, що принаймні ця дівчина кохає його чистим, безкорисливим коханням, зичить йому щастя. Щоразу, коли він бачив її промовисті, осяяні чистим почуттям очі,

Цзюе-хой відчував, як у його душі спалахує пристрасть. Ці очі, думає він, містять у собі все, навіть мету його життя. Часом, коли його долали почуття, він справді був ладен задля одних цих очей кинути все, вважаючи, що вони цілком на те заслуговують. Та щойно він виходив на люди, поринав у нові обставини, стикався з новими людьми, його світогляд розширювався, він відчував, що перед ним розкинувся величезний світ, де можна показати себе, де є справа, варта того, щоб всього себе присвятити їй. Дедалі більше він переконувався, що сенс людського життя не такий простий, що очі тієї дівчини надто малі і незначні порівняно з величезним світом. Він не міг кинути все заради тих очей. Нещодавно у журналі «Боротьба», який виходив у Пекіні, він прочитав запальну статтю. Автор її казав, що сучасна китайська молодь живе не для розкошів і втіх, а для того, щоб страждати. В цьому похмурому суспільстві обов'язок її — взяти на себе відповідальність за вирішення всіх соціальних проблем. Тому в неї, звичайно, не залишається сил на інші справи. На закінчення автор повчав: «Слід виступати й проти кохання, не треба легковажно будити в собі свої пристрасті». Хоч теоретичні засади цієї статті були досить хисткі, вона в той час схвилювала чимало молоді, особливо тих, хто щиро намагався служити суспільству, прагнув стати справжньою людиною. На Цзюе-хоя стаття теж справила неабияке враження. Він прочитав її із завмираючим серцем і, незвичайно збуджений, тут же присягнув собі стати саме такою людиною, про яку мріяв автор. В ту мить в його увазі виразно постали обриси прекрасного суспільства, і він зовсім забув про чисте дівоче кохання.

Але забував про Мін-фен лише доти, доки був заклопотаний своїми справами, а коли повертався додому, в нудну й мовчазну, як пустеля, сім'ю, не міг не думати про неї, не міг не переживати за неї. Дві думки боролися в його свідомості, або, краще б сказати, «суспільство» боролось з Мін-фен. Дівчина в цій борні була зовсім самотня, в неї ще були вороги: традиційна стара мораль і весь рід Гао, — отож у боротьбі, яка точилася в Цзюе-хої, Мін-фен зазнала цілковитої поразки.

А тим часом сама дівчина ні про що не здогадувалась. Вона так само палко кохала Цзюе-хоя, потай бажала йому щастя, молила бога й сподівалась, що зрештою настане день, коли він врятує її, витягне з

цього баговиння. Жилося їй тепер не так важко, як раніше, хазяї ставилися до неї дещо привітніше, а кохання додавало їй сил, будило в її уяві прекрасні мрії, допомагало забути злигодні. Але дівчина завжди була скромною, навіть у мріях вона не допускала думки про те, щоб жити з паничем як рівня, вона лише хотіла стати його відданою рабинею й слугувати йому одному. Вона гадала, що це було б для неї найбільшим щастям. Та життя майже завжди далеке від людських сповідань та бажань, воно немилосердно руйнує все вимріяне. Щоб дізнатись, яка доля спіткає Мін-фен, чекати довелося зовсім недовго.

Якось надвечір, після того як було здано до друку четвертий номер тижневика, Цзюе-хой разом з братом пішов до Цінь.

Тітонька Чжан саме сиділа під вікном і розмовляла з дочкою. Побачивши гостей, вона звеліла служниці принести стільці й посадила братів.

— Бачила третій номер вашого тижневика. Статтю з нападками на стару сім'ю, звичайно, написав ти. Чому ж ти вибрав собі такий дивний псевдонім — Жень-мін? — приховуючи усмішку, звернулась Цінь до Цзюе-хой.

— Звідки ти знаєш, що це я написав? — здивувався Цзюе-хой. — То зовсім не моя робота.

— Не вірю! По стилю бачу, що твоя. Не признаєшся сам, питаю в Цзюе-мін. — Вона повернулась до Цзюе-мін. Той ствердно кивнув головою.

— Ну, а ти не напишеш для нашого тижневика щонебудь? — вирішив скористатися нагодою Цзюе-хой.

— Ти ж знаєш, що я не вмію писати. Чи хочеш виставити мене на посміховисько? Дозволь мені залишитись тільки читачем, — ухильно відповіла Цінь.

— Вже здано до друку четвертий номер. Там є стаття із закликом до жінок підстригати волосся, але написав її чоловік. Це питання вже обговорювалося в шанхайських газетах. У таких великих містах, як Пекін, Шанхай, дехто з жінок уже перейшов від слів до діла. А у нашій провінції ніхто про це й не заїкнеться. Краще було б, якби ви, жінки, самі висловили свою думку. Наш тижневик залюбки вмістить такий матеріал.

Цінь усмінулась. Її великі гарні очі блищали. Вона тихо, але з піднесенням мовила:

— Це питання останнім часом жваво обговорюється і в нашому училищі. Більшість із нас, звичайно, схвалює обрізування кіс. Деякі дівчата навіть згодні піти на це, але побоюються, що будуть неприємності, тому й досі не стрижуться. Не вистачає в нас ні рішучості, ні сміливості. Сюй Цянь-жу теж надумала відрізати коси, але й вона до цих пір не здійснила свого наміру. Таки справді нелегко бути першою. Слід більше агітувати в пресі...

— А ти? — ледь посміхнувся Цзюе-хой. Він ніби навісміснє ставив дівчину в скрутне становище.

Цінь кинула погляд на матір: та дрімала в плетену кріслі і, здавалося, не чула їхньої розмови. Це була її звичайна поза, отож брати не здивувались і не звертали на тітку уваги.

— Я? Трохи почекай, а тоді побачиш,— відповіла, приховуючи за усмішкою справжній вираз обличчя, Цінь. Вона хитрувала і не давала певної відповіді, але було видно, що їй не хотілося видатися боягузкою. Саме так і подумав Цзюе-хой.

— То як же із статтею?— наполягав Цзюе-хой.

Дівчина всміхнулась, трохи помовчала, потім тихо промовила:

— Гаразд, я напишу... Спробую пояснити переваги короткої зачіски, а їх таки чимало. Це і гігієнічно, і ошадить час, і для роботи зручніше, і навіть є викликом зневажливому ставленню до жінки, яке ще панує в нас... Ці кілька пунктів можна висунути для обговорення. Не знаю тільки, чи не буде це те саме, що вже писалося у вашому тижневику. Тоді мені не варто й братися.

Цзюе-хой квапливо запевнив її:

— Зовсім не те ж саме. Тільки пиши скоріше, і в наступному номері ми неодмінно вмістимо.

Вони помовчали, потім Цінь раптом звернулась до Цзюе-мінця:

— Коли ж нарешті у вашому коледжі відбудеться вечір самодіяльності? Адже й цей семестр закінчується,

— Певно, взагалі не відбудеться. Зараз ніхто й не згадує про це,— відповів Цзюе-мінць.— Минулого року стільки часу згайнували на «Острів скарбів», а виступити все не можемо. Аж кривдно. Війна нам усе перебила. Пам'ятаю, як ми з Цзюе-хоем хвилювались, усе боялися, що нам європейський одяг не личитиме або ж

не зуміємо носити його. В коледжі, крім учителя Чжу, який ходить у європейському костюмі, тільки ще директор має такий костюм, але він вдягає його тільки раз на рік, коли влаштовується вечір самодіяльності.

— Та що там вистава! Адже й дозвіл на вступ дівчат до коледжу також зірвався через війну. Он уже семестр кінчається, а про прийом студенток ні слуху ні духу. Директор і не згадує про свою обіцянку. Він, власне кажучи, взагалі любить побазікати.— Цзюе-хой розпалився. А коли він умовк, Цзюе-мінь несхвально подивився на нього, ніби дорікаючи йому за те, що він вибавкав ту новину Цінь.

Звичайно, його слова подіяли, дівчина спохмурніла. Вона тихо спитала Цзюе-міня:

— Це правда?

Вона нетерпляче чекала відповіді, сподіваючись, що Цзюе-мінь не підтвердить братових слів і все виявиться жартом.

Цзюе-мінь не наважувався підвести очей і глянути на неї; він одвернувся й сумно проказав:

— Поки що ніхто не знає. Але з усього видно, що надії мало. Будь-яке нововведення важко здійснити, для цього потрібна неабияка мужність.— Він знав, що його слова розчарують дівчину, отож квапливо додав:— Коли по правді, то і наш коледж не такий уже й зразковий, тож особливо не жалкуй, якщо ти не вступиш до нього. Якщо все буде гаразд, то я б радив тобі вчитися в Шанхаї або в Пекіні, адже ти закінчиш педучилище через рік. Хоч і наш коледж приймає з незакінченою середньою освітою, але коли ти закінчиш, то почуватимеш себе на вступних екзаменах набагато впевненіше, а на той час, можливо, питання вирішиться і в нашому коледжі.— Він говорив про це, щоб утішити Цінь, не замислюючись, наскільки воно здійсненне.

Цінь зрозуміла і більше не розпитувала. Вона знала, що на шляху до мрії їй трапиться чимало перешкод, і треба мати досить мужності та завзяття, щоб подолати їх.

Через три дні після цієї розмови Цінь справді написала статтю. Білі аркуші були густо всипані старанно виписаними ієрогліфами. Цзюе-хой взяв рукопис, додав невеличкий вступ і помістив у п'ятий номер. У шостому номері на цю ж тему з'явилася стаття Сюй Цяньжу. На обидві статті невдовзі відгукнулося понад два-

дцять студенток, висловлюючи свою підтримку. Ця проблема за короткий час привернула увагу громадськості. Піонером, який знехтував усіма умовностями, щоб прокласти шлях особистим прикладом, стала Сюй Цянь-жу.

Якось, прийшовши на заняття, Цінь побачила під вербою в кутку спортмайданчика оточену дівчатами подругу. Там точилася жвава розмова. Цінь проштовхалась усередину й помітила, що всі дивляться на Сюй Цянь-жу. На превеликий свій подив вона виявила, що голова дівчини сьогодні на диво гарна. В цей час Цянь-жу повернулася до когось із дівчат, щоб відповісти, і Цінь побачила над низьким комірцем білу шию, а вище — рівне підстрижене волосся. Блискучої коси наче й не було. Її зовнішність ще більше відповідала невимушеній манері дівчини голосно й вільно розмовляти.

Хоч Цінь і обстоювала коротку зачіску, але не могла позбутися непевності: чи до лица вона їй буде. А тепер заспокоїлась і раптом відчула себе поруч з Цянь-жу якоюсь непоказною, жалюгідною. Заздрісним і захопленим поглядом дивилася вона на подругу, розмовляла з нею запобігливо, відчуваючи, що приятелювати з Цянь-жу — неабияка честь для неї.

— Як же ти підстриглась? — усміхаючись, спитала вона.

Цянь-жу зробила порух рукою й дзвінко відповіла:

— Взяла ножиці, чик-чик — і коси не стало. — Вона ще й показала, як саме це робила.

— Я не вірю, що це так просто, — докинула котрась із дівчат. — Хто ж тебе підстриг?

— Ви хочете знати, хто ще був при цьому? — засміялася Цянь-жу. — Та хто ж, як не моя стара нянька! Більше нікому. Не стригтиму ж мене батько.

— Стара нянька? І вона погодилась? — здивувалася Цінь.

— А чом би й ні? Адже я її попросила. Вона й зробила. Вона завжди слухає мене. Батько поставився з розумінням до мого рішення і не заперечував. А хоча б і заперечував, все одно нічого б не вийшло. Як я захочу, так і буде. Яке кому діло? — рішуче мовила Цянь-жу.

— І я теж завтра одріжу косу, — густо почервонівши, сказала невисока струнка дівчина.

— Я знаю, Вень, у тебе вистачить сміливості, — кивнула головою Цянь-жу і окинула поглядом решту

дівчат. Ніхто більше не приєднався до Вень.— А хто ще? — запитала Цянь-жу.

— Я.— На середину кола вийшла худорлява студентка, в училищі її вважали найстаршою, а подруги дражнили Старою Міс. Вона завжди була дуже діяльною й належала до тих, у кого слово не розходиться з ділом.

Погляд Цянь-жу зупинився на Цінь:

— А ти?

Цінь не витримала її погляду й мовчки опустила голову. Зараз вона справді не могла напевне вирішити, чи вистачить їй сміливості одрізати косу.

— Я розумію, у тебе складні обставини.— Цянь-жу говорила голосно, а Цінь ніяк не могла второпати, глузує вона чи справді співчуває.— У родині шенші, такій, як ваша, вважають пристойним декламувати вірші, виголошувати тости, грати в карти чи кості, сваритися й таке інше, а ходити до школи, вчитись — це вже ні на що не схоже. А коли здажитись на щось незвичне, наприклад, зробити коротку зачіску, то тоді увесь рід стане на дибки. Серед твоїх родичів багато консерваторів.

Дівчата засміялися. Цінь не знала, куди подітися від сорому. На очах її зблиснули сльози, і вона мовчки пішла від гурту.

— Що ж, для того, щоб відрізати косу, треба справді мати неабияку мужність,— вела далі Цянь-жу.— Поки я оце йшла до училища, за мною всю дорогу пленталися якісь студенти та волоцюги. Сміялися наді мною, обзивали мене черничкою, кудокосою, аж вуха в'япули, галайкали, вимахували руками. А я собі йшла, ніби нічого й не чула. Нянька радила взяти паланкін, щоб по дорозі не причепився хто, а я не послухала, захотіла пересвідчитись, чи смілива я? І справді, чого мені їх бояться? Я теж людина. Яке кому діло? Як захочу, так і зроблю... І нічого вони зі мною не вдіють.— Вона міцно стулила губи, а тоді обурено додала: — До чого ж вони огидні всі. Як причепиться, то хоч кілок йому на голові теши. Коли людина скромна, їй спокою не дадуть. Чоловіки взагалі негідники, серед них немає жодного порядного.

— То ти й заміж ніколи не підеш? — ущипливо спитала одна із студенток, відома серед подруг жартівниця.

— Я? Не піду,— гордовито відповіла Цянь-жу й презирливо посміхнулася: — Не буду, як ви, днями й ночами

мріяти про те, щоб трапився путящий husband¹. У цієї двоюрідний брат, у тієї — троюрідний, у третьої — ще якийсь там. Жун, а твій двоюрідний брат ще пише? — підкусила Цянь-жу одну з дівчат.

Жун, та сама, яка найбільше любила жартувати, враз почервоніла й почала вимагати, щоб Цянь-жу замовкла. Й інші дівчата замахали руками, погрожуючи Цянь-жу поквитатися за образи. Та вибралася з їхньої юрби й попростувала до корпусу, але тут помітила Цінь, що стояла осторонь під вербою. Цянь-жу, почувавши, що завинила, вирішила підійти до подружки й вибачитись. Але не встигла, бо залунав дзвінок.

В аудиторії Цянь-жу та Цінь сиділи за однією партою. Викладач словесності, чоловік років п'ятдесяти, в окулярах з товстими скельцями, стояв на кафедрі з хрестоматією «Перлини стародавньої літератури» і пояснював один із трактатів Хань Юя². Студентки теж не сиділи без діла. Хто читав книжку, хто заучував англійський текст, хто щось плів, хто шепотівся. Цянь-жу, помітивши, що Цінь задумано схилилася над хрестоматією, вирвала із зошита аркуш, накидала олівцем кілька рядків ієрогліфів і поклала перед подругою. «Ти сердишся на мене? Я бовкнула зайве. Повір, я не хотіла образити тебе. Коли б знала, що ти так сприймеш мої слова, я б краще промовчала. Пробач».

Цінь прочитала записку, потім взяла олівець і написала відповідь: «Ти помиляєшся, я не гніваюсь. Навпаки, я захоплена твоєю рішучістю і заздрю тобі. Як не є, у тебе вистачило мужності, а в мене її бракує. Тобі відомі й мої мрії, і мої наміри, але ти знаєш і моє оточення. Що я, на твою думку, маю робити?»

«Юнь-хуа, я певна, що і ти мужня. Пам'ятаєш, ти казала, що ми будь-що повинні рішуче боротись, торувати новий шлях для наших майбутніх посестер?»

«Цянь-жу, тепер я вже знаю себе. У мене справді немає й крихти мужності. Я сама створила собі мрію і хотіла будь-що досягти її. А коли мета стала зовсім близькою, злякалася. Мене охопили сумніви. Тепер не наважусь сміливо йти вперед».

¹ Чоловік (англ.).

² Хань Юй (768—823) — один із восьми великих письменників епох Тан та Сун, ідеолог гуманістичного руху, який став головним напрямом у громадському й культурному житті Китаю VII—XII ст.

«Юнь-хуа, невже ти не розумієш, що цим ти прирідкаєш себе на ще гіршу долю?»

«Цянь-жу, я люблю не лише своє майбутнє, а й рідну матір. А вона рішуче проти того, щоб хлопці й дівчата вчилися разом, щоб дівчата обрізали коси. Я, звичайно, розумію, що не варто особливо зважати на материні докори та благання, що слід уже самій вирішувати, діяти самостійно. Та коли доходить до того, щоб зробити так, як би хотілося, я одразу замислююсь, якого удару можу завдати матері. Серце м'якшає, рішучість де й дівається. З якими труднощами вдова-мати виростила мене. І зараз так мене любить, зважає на моє становище, а я хочу завдати їй таких прикрощів. Цього удару вона може не витримати. Задля матері я ладна навіть пожертвувати своїм майбутнім».

«Юнь-хуа, невже ти не розумієш, що такі жертви безглузді? Якщо вже справді йти на жертву, то не заради однієї людини, а заради безлічі наших посестер. Коли ми принесемо себе в жертву, то вони підуть ще далі і завоюють собі щастя. Отоді жертва матиме якийсь сенс».

Уже з недбало написаних ієрогліфів було видно, як Цянь-жу обурена. Два аркуші з її зошита були вже зовсім списані.

«Цянь-жу, саме в цьому ми й розходимося з тобою. Ти можеш підкоряти свої почуття, а я ні. На словах я згодна з тобою, а на ділі — бракує сил зробити так, як ти радиш. Одна думка про матір сповнює мене ніжністю. Якщо вже говорити щиро, то, як на мене, куди краще пожертвувати собою в ім'я матері, яку я люблю і яка мене любить, ніж заради майбутніх посестер, яких я ніколи не побачу».

«Юнь-хуа, невже це твої переконання? А дозволь спитати: коли твоя матінка надумає віддати тебе за якогось неграмотного купця чи за літнього чиновника, ти теж не заперечуватимеш? У такому разі теж підеш на жертву задля матері? Відповідай! Не думай ухилятися!» — писала вона розгонистим почерком.

«Цянь-жу, облиш мене, благаю, не задавай таких запитань». На папір упало кілька сльозин.

«Тоді ще одне: я знаю, у тебе хороші взаємини з двоюрідними братами. Уяви, що вони з бідної родини, а до тебе сватається син багатого. Якщо ти наполягатимеш, щоб вийти тільки за двоюрідного брата, твоя мати розплачеться і скаже тобі: «З такими муками ростила тебе,

сподівалася, що вийдеш за багатого, житимеш у щасті та радості, і я зможу спокійно померти. Якщо ж не послухаєш мене, зробиш по-своєму і підеш за бідного, щоб мучитись та страждати, тоді ти не дочка мені!» Як ти вчиниш у такому випадку? Так, я знаю, кожна мати, коли вибирає дочці нареченого, завжди запитує дочку: «Ти хочеш жити щасливо чи бідувати?» Мати, звичайно, хоче бачити дочку щасливою. А про те, яких душевних мук вона зазнає, вийшовши заміж за нелюба, їй байдуже. Чи сміє вона вимагати такої жертви? Ні, не сміє. Ти от сама розповідала мені про старшого двоюрідного брата. А якщо мати готує й тобі таку долю, як у Мей, ти не підеш проти її волі? Невже згодишся, щоб над тобою все життя знущалися?»— В кінці Цянь-жу поставила кілька знаків запитання.

«Цянь-жу, благаю тебе, не задавай мені таких питань. Я зараз така збентежена, дай мені все обміркувати».

«Юнь-хуа, ти ще й досі не прозріла? Годі зволікати. На мою думку, ти довго жила в патріархальній родині, і старі звички глибоко вкорінилися в тобі. Якщо ти не позбудишся їх чимскоріше, і тебе спіткає доля Мей...»

Цього разу Цінь не відповіла. Цянь-жу глянула на неї й побачила на очах Цінь сльози. Вона одразу ж вгамувала свій запал, її обурення вляглося. Під партою Цянь-жу знайшла тремтячу руку подруги і міцно її потисла. Якби не лекція, вона б обняла Цінь. Цянь-жу перевела погляд на кафедру: викладач словесності стояв спиною до класу і щось писав на дошці. Тоді вона, нахилившись до самого вуха Цінь, зашепотіла:

— Юнь-хуа, я, може, сказала й зайве. Але я люблю тебе, хочу, щоб ти стала новою, мужньою жінкою, щоб тебе не спіткала доля Мей. Благаю тебе, знайди в собі сили і ставай до боротьби. Тим, хто крокує в ногу з епохою, зрештою, люди будуть вдячні. Найгірше — відстати, а потім усе життя шкодувати.— Губи Цянь-жу майже торкалися щоки Цінь.

Цінь тільки глянула на неї вдячним поглядом і мовчки кивнула головою.

Двогодинна лекція з словесності закінчилася. Цянь-жу підвелася й потягла за собою Цінь. Біля дверей вона помітила, що й викладач простує до виходу, й зупинилась, даючи йому дорогу. Той раптом звернув на неї увагу, кинув зляканий погляд на коротку зачіску й при-

тьмом вискочив із аудиторії. Цянь-жу гордо вийшла слідом за ним, вона навіть не зніяковіла, лише холодно посміхнулась. Вона повела Цінь під вербу на спортмайданчику, щоб відверто поговорити з нею. Розмова затяглася до четвертого уроку, бо викладач, який мав бути на третьому уроці, взяв відпустку.

Коли подруги вже зібралися йти додому, Вень та Стара Міс затримали їх і попросили Цянь-жу обрізати їм коси.

Понад десяток студенток замкнулися в спальні Вень, посадовили дівчину перед вікном і хутко відрізали її блискучу косу. Цянь-жу взяла ножиці і з неприхованим задоволенням підрівнювала волосся доти, доки Вень, яка увесь час позирала в дзеркало, не сказала, що досить. Стара Міс була не така прискіплива, як Вень, з нею Цянь-жу вправилася ще скоріше.

Несподівано постукали в двері; то означало, що йде вихователька, і дівчата стрімголов кинулися до дверей. За мить кімната спорожніла.

Цінь та Цянь-жу кілька вулиць йшли разом. Цінь помічала, що перехожі звертають на них увагу. На неї теж позирали зневажливо, ніби й вона вже одрізала косу. А гультяї, що плелися за ними слідом, без угаву сипали дотепами. Цінь паленіла від сорому, не сміючи підвести голови, боялась навіть озиватися до подруги й тільки пришвидшувала кроки.

На перехресті, коли треба було розходитися, Цінь почала вмовляти Цянь-жу зайти до них, посилалась на те, що одній ходити вулицями незручно, а удвох відчуваєш себе сміливіше.

А насправді Цінь хотіла перевірити, як мати поставиться до короткої зачіски, сподівалась, що Цянь-жу своїм красномовством зуміє переконати матір. При Цянь-жу пані Чжан нічого не сказала, але Цінь легко здогадувалась, що мати проти такого нововведення.

Увечері, коли Цянь-жу пішла додому, пані Чжан важко зітхнула й сказала:

— Така гарна дівчина, а теж піддалася цій моді. Тепер не то дівчина, не то черниця, втратила жіночу подобу — та й край. А ще хоче комусь сподобатись. Шкода, що мати її рано померла, нікому наставити її. Якщо й далі так піде, то й не знаю, що з неї буде. Шкода дівчини. — Пані Чжан зітхнула знову, дивуючись, як це світ з кожним днем стає все дивнішим. І згадала колишні

золоті часи. Раптом вона помітила, що дочка жалібно позирає на неї, ніби поривається щось сказати.

— Що таке, доню моя? — здивовано спитала вона.

— Мамо, я теж хочу, як Цянь-жу, підстригти волосся! — Дівчина збентежено похнюпила голову.

— Що? Збираєшся її наслідувати? Хочеш, щоб усі сміялися й казали, що у мене вдома немає ладу? — злякалася пані Чжан. Вона не йняла віри.

— Цянь-жу нічого поганого не зробила.— Цінь почервоніла, відчуваючи, що її надія майже пропала, але не здавалась.— У нас в училищі вже багато хто підстригся. Це і зручно, і гарно, є й інші переваги...— вона хотіла ще дещо пояснити, але мати вже замахала руками.

— І слухати не хочу, знаю, тебе не переговорюєш. Почнеш тут мені доводити... Знаю я твої дивацтва. Сьогодні те, завтра се... До речі, є одне діло, я досі не казала тобі. Днями приходила тітка Цянь сватати тебе. Казала, що родина заможна, та й наречений гарний. Правда, не дуже вчений, зате грошей стільки, що на все життя вистачить. Отам ти будеш щаслива. Тітка Цянь підбивала мене, щоб я погодилась на цей шлюб, але я подумала, що ти, певно, заперечуватимеш, тому вирішила чемно відмовити. Сказала, що ти ще молода, що ти в мене тільки одна, нехай ще кілька років побуде біля мене... А тепер он як повертається, краще, мабуть, віддати тебе раніше, щоб ти не вигадувала мені щодня дурниць. Піде про нас поголос, хто тебе тоді візьме.— Пані Чжан говорила неквапливо, з байдужим виглядом, тільки стомлено посміхалась.

Цінь не могла збагнути, що ж насправді думає з цього приводу мати, але її слова зовсім приголомшили дівчину. «Родина заможна», «наречений гарний», «не дуже вчений», «краще віддати тебе раніше»— ці слова зазвеніли в неї у вухах.

Перед її очима прослався довгий-предовгий шлях, устелений трупами молодих дівчат. Починався він десь далеко-далеко, і не було йому кінця. Цінь здогадувалась, що шлях цей будували протягом багатьох віків; поливаючи його кривавими слізьми дівчат, яких гнали сюди, закутих у кайдани, щоб вони стояли на колінах і зрошували слізьми землю, а свою плоть віддавали на розтерзання хижим звірам. Спочатку дівчата стогнали, жалібно плакали, молили бога, сподіваючись на порятунок. Та невдовзі втрачали всяку надію, сльози висихали, вони

падали й віддавали богові душу. Годі й казати, скільки дівчат за довгі тисячоліття від далекого минулого й до наших днів згубили на цьому шляху свою молодість, скільки виплакали сліз. Дівчата до останньої миті боролися за своє життя, а потім, виплакавши сльози, падали й заплющували палаючі вогнем очі. О-о! Хто може знати, скільки цей шлях таїть сумних історій, кожна з яких здатна вразити й засмутити людське серце!

Цінь хотілося справедливості. Її непокоїло кілька дуже важливих питань: «Кому ж, зрештою, такі жертви принесуть щастя? Невже тому, що жіночі сльози тисячоліттями падали на цей шлях, жінки так само мусять губити свою молодість і тепер, лити гіркі сльози, свою кров? Невже Жінка — лише іграшка для чоловіків?» І, нарешті, найголовніше; «Чи згодна ти забути того, кого кохаєш, і стати дружиною нелюбу?» Їй здалося, що й вона вже стоїть навколішки на тому шляху, у вухах — суцільний стогін, а перед очима — закривавлені жіночі тіла. Чи вистачить у неї сміливості вирішити свою долю? Істина така далека й невиразна. Пропали всі її сподівання. Не маючи сил стримати себе, вона затулила обличчя руками й заплакала.

— Дочко, що з тобою? Що тебе так розстроїло? — злякано підхопилася пані Чжан. Вона почала втішати Цінь.

Дівчина заплакала ще дужче, вона відслонила материні руки, ніби хотіла звільнитись від чогось, і з тугою в голосі пробурмотіла:

— Я не піду цим шляхом. Я хочу стати людиною, такою ж, як і чоловіки... Я не піду цим шляхом, а знайду новий і піду тільки ним!

26

Того ж вечора, коли Цінь оплакувала свою гірку долю, майже опівночі Мін-фен покликали до старої пані. При тьмяному світлі олійного гасника вона побачила кругловида, ще досить гарне, але байдуже обличчя пані Чжоу. Мін-фен не здогадувалася, що їй хоче сказати стара пані, але була певна, що нічого доброго не почує. Пригадалося раптом, що сьогодні по обіді до старого пана Гао та його наложниці Чень приходила пані Фен. Дівчина боязко стояла перед своєю господинею і роззиралась. Припудрене обличчя пані

Чжоу, поки вона говорила, поволі розбухало, ставало великим і круглим, воно погойдувалося у дівчини перед очима, від чого тій ставало моторошно.

— Мін-фен, ти прослужила у нас кілька років, цього з тебе уже досить,— повільно почала вона. Та невдовзі пані Чжоу мов горохом посипала: — Я гадаю, тобі хочеться якомога скоріше піти від нас. Сьогодні старий пан наказав відіслати тебе до Фенів, будеш у старого другою дружиною. Перше число наступного місяця — цілком сприятливий день, того дня вони тебе й заберуть. Сьогодні вже двадцять восьме, ще маємо три дні. Завтра ти можеш уже не працювати. Гарно відпочинеш за ці дні й підеш від нас... Та гляди, не лінуйся там. Пан Фен, кажуть, людина з примхами, та й у старої вдача не золота, але ти старайся догоджати їм, не показуй свого норову. Крім того, у них є паничі, і їх ти мусиш шанувати. У нас ти прослужила кілька років, проте користі тобі від цього небагато. Тепер же ти виходиш заміж, і я буду спокійна. Сім'я Фенів багата, будеш чемною та покійною, на все життя матимеш харчі й одяг, житимеш і лиха не знатимеш. Тобі буде куди краще, ніж Сі-ер, служниці п'ятої пані. Я нічим не віддячила тобі за твою працю, тому завтра покличу кравця й замовлю для тебе дві гарних сукні, а також підберу кілька прикрас...— Вона говорила б і далі, але тут Мін-фен почала плакати.

Кожне слово, немов гострим ножем, пронизувало серце дівчини, а вона мусила тільки покійно слухати й мовчати. Розвіялись на порох усі її мрії та сподівання. Люди відняли в неї навіть кохання, єдину опору в житті. Доведеться їй занепасти свою молодість, прислужуючи вередливому стариганові, не знаючи ні ласки, ні радості. Участь наложниць у таких родинах відома: лити сльози, терпіти образи та лайку. Та ще й доведеться віддати старому одороблу на глум і своє юне тіло. Яка ганьба бути наложницею! Найгіршою лайкою у служниць, коли вони сварилися між собою, було: «Щоб ти стала наложницею!» І ось тепер за вісім років вірної праці у панів Гао така дяка — вона стане наложницею, буде розтоптана її честь, почнуться знущання. Попереду безпросвітна темінь, навіть той єдиний промінчик, її чисте кохання, погасили люди. На мить зринуло лагідне юначе обличчя, а тоді його заступили перекошені від люті, оскаженілі пики. Дівчина аж затулила обличчя. Йї раптом вчулося, ніби хтось біля самого вуха мовив: «Це твоя доля, і

нічого тут не поробиш». Безмежний відчай охопив Мін-фен.

Слова у пані Чжоу сипалися, мов намистинки, і їй важко було відразу зупинитись. Але зараз, почувши розпачливий плач, вона здивовано вмовкла, стривожено подивилась на служницю, не можучи збагнути, чого Мін-фен так журиться. Але сльози дівчини розчулили її, і вона лагідно спитала:

— Що з тобою, Мін-фен? Чого ти плачеш?

— Пані, я не хочу йти від вас! — вихопилося крізь сльози у дівчини.— Ладна все життя залишатись у вас, вірно служитиму і вам, і панночці, і молодим паничам... Пані, благаю вас, не відсилайте мене, я ще так мало працюю у вашому домі... Лише вісім років... Пані, я ще така молода, будь ласка, не віддавайте мене!..

Її благання розбудили в пані Чжоу материнські почуття, які досить рідко в ній прокидалися. Вона раптом відчула, що їй, мов рідну дочку, стало шкода маленьку служницю. Вона сумно посміхнулася:

— Я так і думала, що ти не згодишся. Правду кажучи, пан Фен надто вже старий, ти йому у внучки годишся. Але це воля старого пана, і я мушу виконувати її. Аби тільки ти зуміла догодити панові Фену, і життя у тебе буде не таке вже й тяжке. Це значно краще, ніж віддати тебе за злидаря, у якого ні харчу, ні одежі!..

— Пані, я ладна терпіти і голод, і холод, аби тільки не бути наложницею! — Мін-фен відчула, як у неї підламуються ноги, вона опустила на підлогу і обхопила коліна пані Чжоу: — Благаю вас, не відсилайте мене, довіку буду дякувати вам, все життя вірно слугуватиму.. Пані, пожалійте мене, я ще молода!.. Бийте мене, лайте скільки завгодно, тільки не відсилайте, не відсилайте до пана Фена, я не хочу туди!.. Я боюсь такого життя!.. Пані, змилуйтесь, пожалійте мене. Я не можу піти від вас, пані!..— Лихо хвилею вихлюпнулось із серця, струнуло все тіло, грікі слова застрягли в горлі й перехопили подих. Дівчина більше не могла говорити, тільки плакала, все нестямніше, розуміючи, що полегшає їй лише тоді, коли вона виплаче всі сльози, що зібралися на душі.

Голосіння Мін-фен глибоко вразило пані Чжоу. Вона дивилась на дівчину, яка уткнулась головою в її коліна, і відчувала, що й сама от-от заплаче. Вона не відштовхувала Мін-фен, ніжно гладила по голові, ніби власну дочку, й лагідно приказувала:

— Я знаю, що ти молода. Мені й самій не хотілося б відсилати тебе до Фенів... Але старий пан уже погодився, У нього теж свої примхи, як він скаже, так і мусить бути. Хіба я, його невістка, посмію йому перечити?.. Тепер уже нічого не вдієш. Як би там не було, а першого дня наступного місяця ти мусиш піти звідси... Годі тобі плакати, сльозами тут не зарадиш... Де знаття, може, на новому місці тебе чекає непогане життя. Ти тільки не бійся, добрим людям добром і платять... А тепер вставай і йди спати...

Мін-фен ще міцніше обхопила коліна пані Чжоу, ніби тільки в них був її порятунок. У розпачі вона вигукнула!

— Пані, ви не хочете врятувати мене? Невже ви згодні занепасти мене?.. Врятуйте мене, бо я скоріше ладна померти, ніж іти до Фенів! — Вона підвела заплакане обличчя до пані:— Пані, порятуйте мене!

— Не могу. Я б і сама не пустила тебе, та що вдієш. Навіть я не смію ослуhatись старого пана... Отож вставай та йди гарненько відпочинь.— Вона допомогла дівчині підвестись.

Мін-фен розгублено, мов сонна, стояла перед господинею, потім поглянула довкола: з усіх боків її обступала темрява. Дівчина вже не плакала, тільки схлипувала, а потім і зовсім затихла. Вона витерла полою халата заплакані очі, потім байдуже, але сумно промовила:

— Пані, я вас послухаю...— Хотіла додати ще щось, але тут помітила, як пані Чжоу стомлена.

— Це добре, що послухаєш. Тепер і в мене на душі буде спокійно.— Пані Чжоу підвелася теж.

Мін-фен зрозуміла, що марно вже на щось сподіватись: вдачу своєї хазяйки вона добре знала.

— То я пішла спати,— безнадійно промовила вона й вийшла з кімнати, ледве переставляючи ноги.

Мін-фен притисла руку до грудей, ніби боячись, що в неї не витримає серце. Пані Чжоу, дивлячись їй услід, тяжко зітхнула: вона співчувала дівчині й шкодувала, що не може допомогти їй. Але невдовзі пані вже про все забула.

У дворі було зовсім темно, Мін-фен не зустріла нікого. Бліде світло пробивалося лише з кімнати Цзюе-хоя. Вона хотіла піти до людської та лягти спати, але раптом зупинилась і скрадливими кроками наблизилась до вікна. Шибки закривали білі тюлеві занавіски. Світло крізь тканину гарними візерунками лягло на землю. Ці зана-

віски, вікно, кімната стали їй зараз особливо дорогими. Вона застигла на кам'яних східцях і, затамувавши подих, невідривно дивилась на вікно. Білі занавіски почали набирати дивовижних відтінків і стали ще гарнішими. На їхньому тлі, немов із туману, з'являлися гарні-прегарні люди, чоловіки й жінки, ошатно вдягнені, з вишуканими манерами. Наближаючись до неї, вони кидали презирливі погляди і швидко відходили. Раптом від гурту відокремився той, про якого вона мріяла днями й ночами; він обдарував її лагідною усмішкою, зупинився, ніби хотів заговорити до неї, але ті, що юрмилися позад нього, натискували, поки відштовхнули його. Мін-фен жадібним поглядом намагалася відшукати його, але біла тюлева занавіска приховувала все, що було в кімнаті. Дівчина нічого не побачила. Вона підступила до вікна і хотіла зазирнути всередину, але підвіконня було надто високе. Розчарована, вона трохи відступила й випадково зачепила рукою ставню, вона стукнула. В кімнаті почувся кашель; то був він. Дівчина зрозуміла, що він ще не спить. Їй так хотілося, щоб він підійшов до вікна, одкинув занавіску і глянув на неї. Нетерпляче чекала, але в кімнаті було тихо, лише злегка поскрипувало перо. Мін-фен знову підійшла до вікна й постукала, сподіваючись, що він зверне увагу. В кімнаті щось зарипіло, наче він одсунув стільця, а потім перо заскрипіло дужче. Вона зрозуміла, що тихо стукати даремно, а стукнеш дужче — ще когось розбудиш, адже він не один в кімнаті. І все ж, плакаючи останню надію, дівчина знову підійшла до вікна, стукнула тричі підряд і тихо поклікала: «Третій паничу!» Може, хоч цього разу визирне. Але в кімнаті було так само тихо. Потім вона почувала, як він поклав ручку й здивовано промовив: «Як уже друга година? А завтра о восьмій заняття!» І знову зарипіло перо.

Вона збентежено стояла під вікном, розуміючи, що, скільки не стукай, він все одно не почує. Вона не сердилась, навпаки, ще дужче кохала його. Щойно сказані ним слова звучали в її вухах приємніше від будь-якої музики. Мін-фен подумки повторювала їх, і їй здавалося, що він тут, поруч, як завжди, енергійний, запальний. Раптом їй спало на думку, що йому потрібна дбайлива дружина, яка б любила, піклувалася про нього, слугувала йому. Вона була певна, що в усьому світі не знайдеться іншої, яка б кохала його так, як вона, була ладна

для нього на все. І водночас усвідомлювала, що між ними стоїть нездоланий мур, а тепер її взагалі відсилають з цієї сім'ї. Залишилося якихось три дні. А там вона житиме у Фенів і вже не бачитиметься з Цзюе-хоем, він ніколи не дізнається, як її там кривдитимуть, як вона стогнатиме й плакатиме, і ніколи не прийде, щоб порятувати її. Розійдуться, розлучаться назавжди, а це гірше за смерть. Чи ж варто тоді жити? В той час, коли вона говорила пані: «Скоріше ладна померти, ніж іти до Фенів»,— вона не погрожувала, вона справді думала про смерть. Старша панянка колись учила її: для жінки з нещасливою долею смерть — єдиний вихід. А Мін-фен завжди вірила їй.

Глибоке зітхання, що пролунало в кімнаті, вихопило її з полону невиразних, плутаних думок. Вона сумовито озирнулася. Довкола цілковита тиша та непроглядна пільма. Ні світла ніде, ні людського голосу. Мін-фен пригадала, як кілька місяців тому вони зустрілися, але тоді вона була в кімнаті, а під вікном стояв він. Тільки чутки, які тоді так стривожили її, тепер справдились. Вона пригадувала подробиці тієї зустрічі, слова, які вона тоді йому сказала: «Що б не трапилось, я ніколи не вийду за іншого...» Серце стиснув біль, на очі навернулись сльози. Світло, що пробивалося з кімнати, пестило її обличчя. Вона жадібно дивилася на те світло, і в душі наростало нестримне бажання. Їй хотілося увірватися в кімнату, вклякнути перед Цзюе-хоем, розповісти йому про своє горе і просити, щоб він урятував її. А вона вже навіки стане його рабинею, любитиме його й вірно слугуватиме йому.

Мін-фен уже зробила крок, але в очах раптом потемніло: світло в кімнаті несподівано погасло. Дівчина не могла повірити своїм очам. Неспроможна зрушити з місця, вона сиротливо стояла в темряві. Байдужа пільма огортала її. Лише згодом, оговтавшись, Мін-фен тихо поплентала геть. Не відразу знайшла дорогу в пільмі, потім дісталася до людської і зайшла, навстіж розчинивши напівприкриті двері.

На гноті гасового каганця нагоріло, бліде світло стало ще тьмянішим. У кутках залягли чорні тіні. Попід стінами стояло кілька ліжок, на яких, мов мерці, лежали люди. З того боку, де стояло ліжко дебелі титки Чжан, долинали голосне хропіння, наганяючи страх. Зайшовши до кімнати, Мін-фен наче аж злякалась, але потім

осміліла, озирнулась і підійшла до столу. Викрутила гнота, зняла нагар. В кімнаті одразу посвітлішало. Дівчина хотіла роздягатись, але тяжке горе з новою силою навалилось на неї, і вона, як була, так і впала на ліжко. Невдовзі подушка стала мокрою від сліз, а скорбота все росла. Її плач розбудив стару Хуан-ма.

— Мін-фен, чого ти плачеш? — сонно буркнула вона, але відповіді не почула, перевернулась на інший бік і знову заснула. Мін-фен сама оплакувала свою гірку долю.

Дівчина плакала, поки її не здолав сон.

Наступного дня Мін-фен ніби підмінили. Вона ні до кого не всміхнулась, хатню роботу порала абияк, уникала розмов. Їй здавалося, що всі вже знають про її горе. Коли ж бачила, що служниці або носії паланкінів збираються групами, думала, що то розмовляють про неї. «Наложниця», «молодша баба» — ці слова, здавалося, тільки й були в усіх на язиці. Вона навіть почула, як п'ятий пан сказав: «Шкода, що таку гарненьку дівчину віддають у наложниці старому шкарбанові». А проходячи повз кухню, почула, як товста тітка Чжан презирливо мовила: «Тьху! Така молоденька, а йде до старого здихляка. Мене хоч озолоти, все одно не пішла б!» Вона повсюди чула такі розмови, тому не наважувалася потикатись на люди, сиділа в своїй кімнаті або в парку. Часом до неї ненадовго прибігали Вань-ер, Сі-ер та Цянь-ер. Потай вирвуться на хвилинку, забіжать до неї, спробують заспокоїти і знову біжать до роботи. Стара Хуан-ма затрималась трохи довше, але Мін-фен не дослухала її, знайшла якусь причину й побігла: страшно навіть слухати ці напущення про смирення, покірність, долю тощо.

Мін-фен дуже хотілося побачити Цзюе-хоя й поговорити з ним. Такої нагоди вона чекала з нетерпінням. Брати останнім часом були заклопотані набагато більше, ніж завжди. Вранці вони йшли на заняття, а поверталися пізно, нашвидкуруч обідали й тоді зникали аж до дев'ятої чи десятої години вечора. Потім замикалися в своїй кімнаті, щось там читали, писали. Бачити Цзюе-хоя щастило лише мимохідь, він дарував їй тільки лагідний погляд або усмішку, а поговорити не вдавалось. Вона була певна, що він її кохає. А те, що він завжди заклопотаний, — звичайна річ, думала дівчина, і хоч через це він став якимсь далеким, вона не винила його.

А от тепер у неї лишалося тільки два дні. Так мало! Йї неодмінно треба зустрітись із Цзюе-хоем, виповісти йому своє горе, почути, що він порадить. Вона будь-що має поговорити з ним. А він ніби нічого й не знає і не дає йї нагоди зустрітись. У парку не з'являється. Хіба в обідню перерву побачиш, але сьогодні Цзюе-хой шойно пообідав і одразу пішов. Вона кинулась за ним, та не наздогнала. Повернувся він додому пізно, і ніяк не вдавалось вибрати хвилинку, щоб, як бувало колись, перемовитись хоч словом.

Настало тридцятьє число, але, як складається доля Мін-фен, ще мало хто знав. А Цзюе-хой і поготів, бо в редакції тижневика трапилася неприємність, він докладав усіх зусиль, щоб уладнати справу, і домом мало цікавився. Коли ж бував дома, то здебільшого писав статті або читав що-небудь і не мав нагоди почути, що говорять про Мін-фен.

Тридцятьє число для Цзюе-хой було звичайнісіньким днем, а для Мін-фен — фатальна дата, коли вирішувалася йї доля: або навіки розлучитися з коханим, або ж залишитися тут. Проте надії, щоб залишитись, майже не було, вона й сама це усвідомлювала. Звичайно, дівчина палко прагнула, щоб він урятував йї і дав змогу йї все життя бути коло нього. Але ж їх розділяв мур, він заважав їм поєднатись. Це була нерівність, і вона це розуміла.

Коли минулого разу Мін-фен у парку казала йому: «Ні, ні... Не судилося мені таке», — вона вже знала це. І хоч він запевняв, що все одно одружаться з нею, але поміж ними, як і досі, стояли старий пан Гао, пані та всі інші. Що він міг вдіяти? Порушити наказ старого папа не посміла навіть пані Чжоу, а що вже казати про онука? Йї доля вже вирішена, нічим тепер не зарадиш. Та дівчині не хотілося втрачати останню надію, вона не могла зі своєї волі стати на шлях згуби. Йї хотілося жити по-людськи, тому вона чіплялася бодай за найменшу можливість. Вона дурила сама себе, добре знаючи, що насправді нема ніякої надії.

Зустрічі з Цзюе-хоем вона в цей день чекала особливо, а він прийшов додому десь аж о дев'ятій годині вечора. Вона підійшла до його вікна. З кімнати чулися голоси, і вона злякано зупинилась. Потупцювала трохи біля дверей, не наважуючись зайти, але піти теж не пішла,

бо якщо вона й сьогодні не зустрінеться з ним, то вже більше ніколи не побачить його.

Повільно тягнувся час. В кімнаті залунали кроки, дівчина здогадалась, що хтось збирається вийти, і сховалась за рогом. Справді, за хвилину вийшов Цзюемінь. Почекавши, поки він відійде, Мін-фен вбігла в кімнату. При світлі електричної лампочки Цзюе-хой щось писав. Він навіть не підвів голови, так захопився своєю писаниною.

Мін-фен підійшла до столу, боязко і ніжно покликала:

— Третій паничу!

— Мін-фен, ти? — радісно здивувався Цзюе-хой. — Що таке?

— Треба поговорити з вами... Я... — Пильно дивлячись на нього, вона сумно всміхнулась.

Він перебив її:

— Ти сердишся, що я вже кілька днів не розмовляю з тобою? Певно, гадаєш, що я зневажаю тебе? — лагідно всміхнувся він. — Ні, це не так. Розумієш, я останнім часом такий занятий: треба і книги читати, і статті писати, і ще багато чого... — Цзюе-хой показав на купу паперів, журналів та чернеток. — Я голови не підводжу... Днів через два все буде гаразд, я розквітаюсь з усім цим... Обіцяю тобі — через два дні.

— Аж через два дні... — у розпачі промовила Мін-фен, ніби не розуміючи, що він каже. Потім задумливо перепитала: — Аж через два дні?..

— Так, — засміявся Цзюе-хой. — Ще два дні, і я закінчу всі справи. А потім у нас буде досить часу, щоб поговорити про все. — Він заскрипів пером.

— Третій паничу, у вас зовсім нема часу? — мало не плачучи, спитала вона.

— Мін-фен, хіба ти не бачиш? — різко відповів він, підвівши голову, але помітив у неї на очах сльози і полагіднішав. Він підвівся, взяв її за руки і ніжно спитав: — Тебе скривдили? Не зважай. — Йому раптом хотілося забути про все, взяти дівчину й податись з нею у парк, щоб там розважити її. Але згадав, що вранці треба здати готову статтю, згадав про справи в редакції тижневика і відкинув цю думку. — Потерпи трохи. Через два дні ми все обговоримо, і я неодмінно допоможу тобі. Я завтра знайду тебе, а зараз мені треба спокійно працювати. — Він відпустив її руки, та коли побачив, що вона очікувально дивиться на нього, раптом обхопив

руками її обличчя й поцілував. Потім повернувся до письмового столу, ще раз глянув на неї і знову почав писати. А серце несамовито билось: адже він уперше поцілував її.

Мін-фен мовчки стояла біля столу. Обережно провела рукою по губах, які вперше в житті звідали смак поцілунку, потім тихо промовила:

— Аж через два дні...

За вікном почувся свист. Цзюе-хой підвів голову і поклавив Мін-фен:

— Иди, Цзюе-мінг повернувся.

Мін-фен ніби прокинулася від сну, одразу ж зблідла. Губи її ледь тремтіли, але вона мовчала, лише на диво ніжним, трохи зажуреним поглядом дивилася на Цзюе-хой. Раптом з її очей бризнули сльози.

— Третій паничу! — розпачливо вигукнула вона. Цзюе-хой здивовано підвів голову, але дівчина вже зникла за дверима.

— Дивні ці жінки! — зітхнув Цзюе-хой і знову схилився над столом.

— Тут була Мін-фен? — спитав Цзюе-мінг, увиходячи до кімнати.

— Умгу, — буркнув Цзюе-хой. Він навіть не підвів голови.

— Вона зовсім не схожа на служницю: і розумна, і гарна, і читати вміє. Жаль! — зітхнув Цзюе-мінг.

— Ти про що? Чого жаль? — Цзюе-хой стривожено відклав ручку.

— А ти що, не знаєш? Мін-фен віддають заміж.

— Заміж? Хто тобі сказав? Неправда! Адже вона така молода!

— Дід віддає її у наложниці Фен Ле-шаню.

— Фен Ле-шаню? Не може такого бути! Адже він один з діячів Товариства послідовників конфуціанського вчення. Крім того, йому скоро шістдесят, а він хоче взяти таку молоду наложницю?

— Ти забув, як минулого року за те, що ці діячі в газеті першою серед актрис назвали Се Юе-цю, на сторінках «Студентського прибою» їх розкритикував Фан Цзі-у з Вищого педагогічного. Такі на все здатні. Як не крути, а вони таки найвпливовіші люди в нашій провінції. Завтра приїде, щоб забрати Мін-фен. Шкода її. Адже їй лише сімнадцять років!

— Чому ж мені ніхто не сказав про це?.. А втім, я ж давно вже чув. Як же я забув? — вигукнув Цзюе-хой. Він підхопився з місця й кинувся з кімнати.

«Завтра!.. Заміж!.. Наложницею!..» — ці слова, мов нагаї, шмагали Цзюе-хой. Йому здавалося, що в нього розколюється голова. Надворі він раптом почув відчайдушний зойк, потім усе стихло. Пред ним лежало царство пітьми, довкола ніби все вимерло. Куди ж йому податися? Він кружляв подвір'ям, хапався руками за голову, бив себе в груди, але не міг вгамувати свого серця. Раптом у голові саянуло, що Мін-фен приходила до нього у передсмертній розпуді, сподіваючись, що він урятує її. Вона вірила в його кохання, сама кохала його, тож і прийшла, щоб він дотримав свого слова, захистив її, вирвав із пазурів Фен Ле-шаня. А чим він допоміг їй? Нічим. Ні співчуттям, ні жалістю. Навіть не вислухав її, а скоріше випровадив з кімнати. Тепер вона пішла, пішла від нього назавжди. Завтра в обіймах того старигана вона гірко оплакуватиме свою сплюндровану молодість, проклинатиме того, хто зрадив її чисте дівоче кохання. Ні, він цього не витримає. Треба негайно піти до неї, піти й спокутувати свою провину.

Цзюе-хой добрів до кімнати служниць, обережно прочинив двері. В кімнаті було темно. Він неголосно погукав:

— Мін-фен!

Ніхто не озвався. Невже спить? Зайти всередину та гукнути ще раз не посмів, бо там спало ще кілька служниць. Цзюе-хой вернувся до своєї кімнати, але йому не сиділось. Знову вийшов у двір, наблизився до людської, прочинив двері, прислухався. Чулось лише хропіння. Подавсь у парк, поблукав під сливами, погукав ще раз. Відповіді не було. Кілька разів натикався на гілляки, подряпав обличчя, але болю не відчував. У відчаї повернувся назад. Як тільки зайшов до кімнати, одразу відчув, що в нього паморочиться в голові.

А тим часом та, яку він шукав, була в парку.

Вибігши з кімнати Цзюе-хой, Мін-фен остаточно зрозуміла, що сподіватись більше нема на що. Проте й тепер не гнівалась на Цзюе-хой, навпаки, ще дужче кохала його. І вірила, що й він кохає її так само. Губи в неї палали — він щойно поцілував їх, а її руки ще зберігали тепло — він недавно стискав їх. Поцілунок та потиск рук свідчили, що він її кохає, але й нагадували, що їй

не судилося мати це кохання. Цзюе-хоя вона більше не побачить. Відтепер життя її буде нескінченні тортур. Тож чи варто триматися за нього? За людей, які не люблять її? І вона зважилась.

Мін-фен не повернулась до кімнати, де спала, а пішла в парк. Рухалась вона навпомацки, отож ішла досить довго. Перед нею в темряві заблищало озеро, де часом скидалась риба. Дівчина довго стояла на березі, пригадуючи своє минуле. Картини її зустрічей з Цзюе-хоем пропливали перед нею. Очі поступово звикли до темряви, і тепер вона могла вже розпізнати деякі предмети. Дерев, стебла трави невиразно вимальовувались перед нею, ставали любими їй. Проте вона розуміла, що мусить розлучитися з усім цим. Довкола стояла тиша. Люди спали. Вони живі й житимуть, а вона має померти.

Все, що Мін-фен могла згадати про своє коротке минуле,— це бійка, лайка, докори, сльози, тяжка праця і... кохання, яке доведеться тепер принести в жертву. Життя їй вділило куди менше, ніж іншим, і хоч вона ще така молода, та все ж мусить покинути цей світ. У всіх людей буде завтра, а перед нею суцільна п'тьма, лихо-вісна, безмежна, за якою вже нема ніякого завтра. Так, у її житті вже не буде майбутнього. Коли вранці на гілках защебечуть пташки, а ранкове сонце позолотить верхівки дерев і розсипле по воді перлини-промінці, вона навіки склепить очі і нічого цього не побачить. «Якний же чудовий цей світ!» — думала вона. У неї, як і в її ровесниць, гарне обличчя, розумна голова, тіло з плоті й крові. І хоч за все життя вона нікому не заподіяла лиха, люди чомусь хочуть занапастити саме її, зробити зло саме їй, не обдарувати її ні ласкавим поглядом, ні співчуттям. Не знайшлося нікого, хто хоча б зітхнув із жалем. Вона покірно терпіла всі знегоди, не скаржилась на свою долю. І от прийшла винагорода — чисте кохання, вона знайшла того, перед ким схилилась. Вона була щаслива. Але те кохання не принесло порятунку, навпаки, тільки викликало тяжкі спогади. Досі кохання приносило їй стільки рожевих мрій, а тепер штовхає в чорну безодню. Мін-фен любить усе на світі, любить життя, але ворота його зачинилися перед нею, залишився лише шлях до загибелі, і вона виразно бачить його. Вона з острахом оглянула себе. Хоч у темряві важко було побачити своє тіло, але вона знала, що воно цнотливе. Їй здалося, ніби хтось штовхає її на згубний шлях, а вона

любовно й ніжно голубить себе. Нарешті прийшло остаточне рішення. Годі зволікати. Вона уважно глянула на спокійну гладінь озера. У цій кришталево-чистій воді вона знайде надійний притулок. Її тіло опуститься на дно таким же незайманим. Тільки треба стрибнути в озеро.

Та раптом інша думка зупинила її: вона не може так просто померти. Хоч раз треба побачити Цзюе-хоя, розповісти йому, що в неї на душі; може, він іще якось врятує її. Його поцілунок ще й досі палає на вустах, а його образ увесь час стоїть перед очима. Цзюе-хой надто дорогий їй, вона не може втратити його. Все, що вона мала від життя,— це тільки його любов. Невже вона не має права на неї? Чому, коли інші люди житимуть і далі, її вже не буде на цьому світі? Такі думки обсідали її. Водночас в уяві виникла невиразна картина раю, де її ровесниці з багатих родин граються, сміються, тішаться своїм щастям. Вона була певна, що це не марення,— у безмежному світі скрізь є такі щасливі дівчата, скрізь є такі сади радості, а вона мусить прощатися зі своїм молодим життям. І нема кому зронити сльозу співчуття або сказати кілька втішних слів. Вона помре, і це не буде великою втратою ні для світу, ні для панського дому; невдовзі про неї забудуть, немов вона й не існувала взагалі. «Невже мое життя нікому не потрібне?» Чим далі вона думала, тим більше повнилася горем її душа.

Сльози заслали їй очі, вона відчула, як підламуються ноги, і сіла прямо на землю. Їй здалося, ніби хтось покликав: «Мін-фен!» То був його голос, вона впізнала і, стримуючи плач, прислухалась. Але довкола було тихо. Вона напружено прислухалась, сподіваючись ще раз почути той голос, але даремно. Тепер їй ясно, він не міг прийти до неї сюди. Мур, який розділяє їх, споконвічний. Він належить до іншого кола, у нього своє майбутнє, свої справи. Він неодмінно стане великою людиною. І вона не може тягнути його до себе, заважати йому. Їй слід облишити його. Його життя куди цінніше, аніж її. Мін-фен не дозволить, щоб він пожертвував усім тільки задля її порятунку. Вона мусить піти з його життя, піти назавжди, якщо не хоче занепасти його. Він для неї — усе, і вона залюбки принесе себе в жертву. У неї визріло остаточне рішення. Та серце пронизав гострий біль, і вона схопилась за груди.

Мін-фен сиділа на березі й тужливо вдивлялася в темряву, думаючи про Цзюе-хой. По обличчю інколи пробігала сумна усмішка, а на очах усе ще блищали сльози.

Та ось вона повільно підвелася, ніжно й сумно проказала: «Паничу, Цзюе-хой!» — і кинулась у воду.

Почувся важкий сплеск, і відлуння його ще довго тремтіло в тихому нічному повітрі. Над водою пролунав жалібний стогін, тихий, ледь вловимий, але він заповнив собою всю темінь довкола. Незабаром озеро знову заспокоїлось, але в повітрі ще довго бринів стогін, немов то сам парк тихо ридав.

27

Цзюе-хой дописав статтю, але спав уночі погано. Вранці він прокинувся пізно, хоч Цзюе-мінь двічі будив його. Як потім хлопці не поспішали, але в коледж спізнилися хвилини на десять.

В аудиторії лунав голос викладача англійської мови Чжу Кун-яна, він саме читав уривок із «Воскресіння». Цзюе-хой уважно слухав його пояснення і був готовий відповісти на будь-яке запитання. Певно ж, працював він без особливого захоплення, бо не міг забути Мін-фен, а коли думав про неї, серце стискалося. Не тому, що він вирішив урятувати дівчину. Ні, після довгих нічних роздумувань він був ладен відмовитися від неї, хоч це й завдавало прикрощів. Але доводилося стримувати себе. Дві обставини допомагали йому виправдатись: по-перше, та самовідданість і ревність, з якими він служив справі прогресу, і, по-друге, дрібнобуржуазна пиха.

По дорозі додому його знову обсіли суперечливі думки. Він ішов мовчазний, насуплений. Цзюе-мінь здогадувався, що у брата щось лежить на душі, але не допитувався.

У дворі біля внутрішньої брами вони зустріли паланкін Фена, з якого чувся жалібний плач. І хоч плач був тихий, але він проникав у саме серце Цзюе-хой. Юнак не розібрав, хто то плаче, але був певен, що то Мін-фен і що її забрали назавжди.

Паланкін понесли на вулицю, а в дворі тільки гурт слуг, служниць та носіїв паланкінів жваво щось обговорював. Цзюе-хой не сумнівався, що вони розмовляють про Мін-фен, але навіть не глянув у той бік і пішов далі.

— Чого це ви так рано сьогодні? — невесело спитав їх Чень Цзянь-юнь, що стояв з Цзюе-сінем на східцях. Після хвороби його обличчя стало ще худішим. Він рюшив назустріч братам, а Цзюе-сін мовчки повернувся й зник у коридорі.

— Останнім часом ми завжди так повертаємось, після обіду у нас лише один урок, адже скоро екзамени,— привітно відповів йому Цзюе-мінь і додав: — Ти вже видужав?

— Дякую, видужав,— силувано всміхнувся Цзянь-юнь. Зайшовши разом з братами до їхньої кімнати, він умотивувався в глибокому кріслі.

— Цзянь-юнь, чого ти такий невеселий? — спитав Цзюе-мінь.

Цзюе-хой жбурнув книжки на стіл, підійшов до ліжка й мовчки ліг.

— Надто багато горя у людей! — сумно похитав головою Цзянь-юнь.

Цзюе-мінь пригадав, що досі в таких випадках він завжди відповідав: «Певно, тому, що здоров'я нема, або тому, що рано залишився без батьків»,— і почав умовляти юнака:

— Тобі слід розважитись, не можна весь час думати тільки про сумне.

— Надто багато горя, надто! — повторив Цзянь-юнь, ніби не чуючи Цзюе-міня.— Випадково зайшов до вас і побачив, як її садовили в паланкін, чув, як вона плакала, пручалася. Я давно виплакав свої сльози, але тут не витримав. Адже це все-таки людина. Чому ж її дарують, мов якусь річ, іншому?..

— Про кого це ти? Про Мін-фен? — стурбовано запитав Цзюе-мінь.

— Про Мін-фен? — підвів очі Цзянь-юнь і обурено продовжував: — Я кажу про Вань-ер, яку оце понесли в паланкіні, ви ж самі бачили.

— Вань-ер? То не Мін-фен видали заміж? — зрадив Цзюе-хой і підвівся.

— Мін-фен...— Цзянь-юнь затнувся, якимось дивно глянув на Цзюе-хойа й тихо додав: — Вона втопилася в озері.

— Що? Мін-фен наклала на себе руки? — вражено вигукнув Цзюе-хой; він зірвався з ліжка, в розпачі схопився за голову й широкими кроками заходив по кімнаті.

— Мені так сказали. Уже тіло витягли. Щоправда, я сам не бачив...

— Он воно що! Мін-фен заподіяла собі смерть, тому дід замість неї послав Вань-ер. Так чи інакше, а для діда служниця — не людина, він може подарувати її кому завгодно... Не думав, що Мін-фен здатна на таке, — з обуренням і жалем мовив Цзюе-мін.

— Зате лихо тепер спіткало Вань-ер, — вів далі Цзянь-юнь. — Коли б ви бачили, як вона пручалась, то теж заплакали б. Певен, з нею буде те ж саме, що і з Мін-фен.

— Ніколи б не подумав, що дід такий жорстокий! Одна загинула, а він замість неї посилає іншу. Обидві такі гарні, навіщо ж було так чинити? — сердито мовив Цзюе-мін.

Цзюе-хой, що тим часом стояв насуплений, раптом підійшов до Цзянь-юня і сіпнув його за лікоть:

— Скажи, як там було з Мін-фен?

Цзянь-юнь злякано глянув на нього і схвильовано відповів:

— Не знаю. Та, мабуть, і ніхто не знає. Кажуть, ніби старий Чжао побачив її тіло в озері, покликав людей, витягли. От і все...

Цзюе-хой вдивлявся в змарніле обличчя Цзянь-юня, потім рвучко відкинув його руку і мовчки вибіг із кімнати.

— Що з ним? — спитав Цзянь-юнь.

— Здогадуюсь, — сказав Цзюе-мін.

— Ти здогадуєшся, а я нічого не розумію. — Завжди стриманий, обережний, він не поспішав висловлювати свою думку.

— Хіба ти не бачиш, що й тут завинило кохання? — сердито кинув Цзюе-мін.

В кімнаті запала обтяжлива тиша. За вікном почулися кроки; чийсь ноги, здавалося, ступали по людських серцях.

Через деякий час Цзянь-юнь підвів голову і розгублено оглянув кімнату, бурмочучи під ніс:

— Ага, розумію... Розумію.

Цзюе-мін устав, пройшовся по кімнаті, тоді знову сів до столу й подивився на Цзянь-юня. Їхні погляди зустрілися — у них був сум. Цзянь-юнь знову похнюпився.

— Все через кохання, — сприкрено мовив Цзюе-мін. — Тепер я розумію, які стосунки були у Цзюе-хой і Мін-фен. Я і раніше помічав... Хто б міг подумати, до чого це призведе? Але ж і Мін-фен така рішуча. Жаль! А якби вона народилась у заможній сім'ї... — Цзюе-мін говорив через силу. — Усе через кохання... Цзюе-мін теж схуд

останнім часом, посмутнів. Хіба не через кохання?.. Кохання. Воно, як на мене, має приносити людям щастя, а воно чомусь завдає стільки горя...— Голос у нього тремтів. Зараз він думав про самого себе і мало не оплакував своє майбутнє, яке уявлялось йому безрадісним.

Цзянь-юнь не розумів зажури Цзюе-міня, вважав, що це від співчуття, але останні слова нагадали йому й про власні злигодні. Він зазнав горя набагато більше, ніж будь-хто інший, і йому теж хотілося співчуття. Довгий час не міг знайти, кому можна було б розкрити свою душу. Він завжди вважав себе нікчемним, безпомічним, гіршим за всіх. Жив скромно, приязно ставився до людей, а йому незмінно платили презирством і байдужістю. Коли ж часом і зустрічав співчуття, хоч і не щире, йому здавалось, що й того не заслуговує. Дитинство його минуло серед бійки та лайки, тому він ніколи не скаржився на свою тяжку долю й спокійно, ба навіть мужньо терпів і байдужість, і зневагу.

За багато років такого життя він навіть звик до свого становища, а зараз, коли побачив, з яким співчуттям поставився Цзюе-мінь до чужої біди, то відразу подумав, що може безборонно розповісти йому геть усе, що його стільки зібралось на душі. Трохи повагавшись, Цзянь-юнь таки наважився:

— Цзюе-мінь, мені хотілося б поговорити з тобою...— Він на мить умовк і подивився на Цзюе-міня, проте, зустрівши привітний погляд, повів далі: — Чомусь після цієї тяжкої недуги я часто думаю про смерть. Розумію, що краще померти, ніж отак жити, а все ж побоююся смерті. Хоч життя нудне й одноманітне, але на тому світі, може, ще гірше. Ніхто по мені не заплаче, ніхто не прийде на мою могилку. Один мов палець, і так завжди. Така туга... Правда, коли цього разу захворів, то хоч ви, дякувати вам, провідували. Ніколи не забуду цього.

— Та що ти, це такі дрібниці! — зніяковів Цзюе-мінь і хотів перевести розмову на інше.

— Ні, чекай, я скажу все. Цзюе-мінь, якщо я заслуговую на твоє співчуття, то чи після моєї смерті ти приходишеш весною і восени на мою могилу? — сумно запитав він.

— Цзянь-юнь, навіщо ти завів таку невеселу розмову? Невже, по-твоєму, у нас і без цього мало горя? — Хоч це і був докір, проте Цзюе-мінь висловив його лагідно.

Цзянь-юнь потер очі і продовжував:

— Я неодмінно мушу тобі все сказати. Зараз лише ти можеш вислухати мої жалі... У Цзюе-сіня своє горе, у Цзюе-хоя — своє, тому я не смію обтяжувати їх ще й своєю сповіддю. Полюбилась мені одна дівчина. Я розумію, що мені годі сподіватись на взаємне почуття. Певен, що вона ніколи й не покохає мене: такий, як я, їй не пара. І часто повторюю собі: «Кинь, навіщо воно тобі? Хіба ти гідний її любові? Нездійсненні мрії», — а вдіяти з собою нічого не можу. Не можу забути її. Як почую її ім'я, відразу серце калатає, а бачити її — то для мене незрівнянне щастя. Я часто потай кличу її. Іноді її ім'я приносить мені радість і втіху, а часом завдає нестерпних мук, бо, як тільки вимовлю його, мене ще дужче вабить до цієї дівчини, хочеться кинути все, бігти до неї і освідчитися в коханні. Але бракує мужності. Хіба така пікчемна й незугарна людина, як я, зважиться на освідчення?.. Чому такі, як я, хто виріс серед приниження і образ, не позбавлені здатності кохати? Чому я покохав саме її? Вона така благородна, така чиста, що я навіть не наважусь сказати їй «кохаю». А яке гірке кохання без взаємності!.. Звичайно, в усьому насамперед винен я, дорікати їй нема за що. Вона навіть не здогадується... І от це нерозділене кохання замучило мене вкрай... Щоразу, коли я йду до Ванів, неодмінно мушу глянути на її вікно. Я дивлюсь на білі занавіски, і в моїй уяві постає стільки чудових видив, стільки мрій. Здається, я бачу її кожен рух, кожен жест, немов стою з нею поруч. Але незабаром я згадую, хто я такий... Якщо вона вдома, мені приємно чути її голос, навіть кашель. Тоді мені на превелику силу вдається зосередитись, щоб пояснювати своїм маленьким учням, що написано в книжці... Коли ж вона в училищі й не чути її голосу, мені стає скучно. Це через неї я дійшов до такого, та вона ні про що не знає. А коли б і дізналась, то тільки б пожаліла мене, але не покохала б... Я знаю, жодна жінка не полюбить мене. Я мерзенна, жалюгідна людина, не варта й доброго слова. На землі стільки світла, стільки любові, але все це для інших, таких, як я, щастя обходить... — Цзянь-юнь замовк. Мовчав і Цзюе-мін.

Цзянь-юнь вийняв носовичок, витер сльози і сумно, не сміливо глянув на Цзюе-міню. Потім скрушно всміхнувся:

— Ти, Цзюе-мін, може, смієшся, що я завжди сумний. Я справді надто принижую себе. Інколи забуваю,

що я за людина, а часом, у розпачі, навіть ненавиджу своїх батьків за те, що вони мене спородили на світ. Якби мені інші умови, скажімо, такі, як у тебе, туга, можливо, не досягла б таких меж. Цзюе-мін, щиро признаюсь, я заздрю тобі. Часто думаю, навіть молю бога, щоб опинитись на твоєму місці. За те, щоб і я так вільно, як ти, міг розмовляти з нею, ладен віддати десять років життя... Я часто хворію, нерідко через неї, а тоді думаю про неї, тільки про неї. Щодня молюся, щоб вона хоч раз провідала мене, потай кличу її, сподіваюсь, що хоч коли-небудь вона почує мене... Залунають чийсь кроки, я вже думаю, що то вона, хоч я добре знаю її ходу. Вона цілими днями відлунює в моєму серці. Але жодного разу так і не провідала мене... А коли приходили ви, я дивився на вас і ніби бачив її, бо ви часто буваєте з нею вкупі. Як заходилося моє серце, коли ви в розмові раптом згадували про неї! Тоді мені здавалось, що хвороба відступає. Але невдовзі ви йшли, і я не знав, коли прийдете знову. Сум і байдужа тиша наставали після ваших відвідин, і мені здавалось, що я от-от помру. Вам невтямки, як я був вам вдячний. Зринала думка передати через вас привіт їй або ж розпитати у вас про неї, але я боявся, що моя таємниця розкриється, ви почнете сміятись, дорікати мені. Тому не смів і слова сказати... Під час ваших других відвідин я побачив у Цзюе-хоя тижневик «Світанок», а в ньому її статтю. Хотілося попросити в Цзюе-хоя статтю, уважно її прочитати, і знову хтосьна-чому не розтулив і рота; боявся, що ви відразу все зрозумієте, почнете глузувати, зневажати мене. Що мої побоювання безглузді, я вже опісля зрозумів, а тоді було саме так... Коли ви пішли, я подумки все повторював назву її статті.— Цзянь-юнь сплів пальці. Цзюе-мін кашлянув.

— Засиділись ми,— опустив руки Цзянь-юнь. — Пробач, що своїм базіканням забрав у тебе стільки часу, але хто ще слухатиме мої нарікання... Я догадуюсь, що ти її кохаєш і не ревнуєш до мене. Та й чи можна до такого, як я, ревнувати? Справді, я заздрю тобі! Сподіваюсь, що ви одружитесь і будете щасливі... Якщо я, над усі сподівання, не доживу до того дня, то обіцяй мені приходити на мою могилу разом з нею. Я на тому світі буду безмежно вдячний. Обіцяєш?— Він благально подивився на Цзюе-мін.

Цзюе-мін не витримав цього погляду й одвернувся.

Поки Цзянь-юнь розповідав, обличчя його мінилося, але він не вимовив ні слова. Під кінець сповіді, охоплений співчуттям та жалістю, він ледве стримував себе.

— Так, я обіцяю, обіцяю тобі! — скорботно запевнив він і не міг більше нічого додати.

— Як уже й дякувати тобі! — Від зворушення по змарнілому обличчю Цзянь-юня потекли сльози, журба на якусь мить поступилася місцем радості. Навіть така дрібниця в цьому злиденному житті була для Цзянь-юня незвичайною втіхою.

А в світі так багато світла, щастя, любові, та в цієї сором'язкої людини віднято все, окрім зубожілої дядькової сім'ї, залишилося тільки це тихе «так».

· 28

Провівши Цзянь-юня, Цзюе-мінґ, схвильований і засмучений, попростував у парк, бо був певен, що Цзюе-хой там. І справді, брата він знайшов біля озера. Той походжав понад берегом, похиливши голову, іноді зупинявся й пильно вдивлявся у воду або тяжко зітхав.

— Цзюе-хой! — покликав його брат, виходячи з сливника.

Юнак підвів голову і глянув на нього. Цзюе-мінґ підійшов ближче:

— Що з тобою? На тебе страшно глянути!

Цзюе-хой мовчки пішов далі. Цзюе-мінґ догнав його і схопив за рукав.

— Я розумію тебе, але що зробиш, коли так вийшло? Прощу тебе, постарайся забути.

— Забути? Ніколи! — обурено відповів Цзюе-хой, очі його спалахнули гнівом. — У світі є речі, яких годі забути. Я довго стояв тут, усе дивився на воду. Саме тут вона втопилася. Хотілося б знайти хоч якийсь слід, але озеро гладеньке, нічого мені не каже. До чого ж огидно! Як це вода, поглинувши людину, може залишатися спокійною? — Він одкинув руку Цзюе-мінґа і стиснутим кулаком погрозив озерові. — Але ж вона не зникла безслідно. І трава, й дерева були свідками. Страшно подумати, що пережила вона перед смертю. Тепер я завжди думатиму про це, бо саме я — вбивця, я довів її до смерті. Але ні, не сам я — вся наша сім'я, все суспільство!..

Цзюе-мінґ стиснув йому руку й щиро мовив:

— Брате, я добре розумію тебе й співчуваю. Останнім часом я більше дбав про особисте щастя, про своє майбутнє, про своє кохання. Пам'ятаю, у дитинстві, коли вчилися в домашній школі, ми з тобою завжди разом приходили на заняття, разом і кінчали їх. Якщо я справлявся з завданням раніше, то чекав тебе, і навпаки. Пізніш і в середній школі, і в фаховому іноземному було так само. Дома ми вкупі готували уроки, допомагали один одному... Та ось уже більш як півроку я захопився своїми справами й відійшов від тебе... Чому ж ти раніше не розповів мені про свої справи? Ми вдвох порадилися б, можливо, зуміли б знайти якийсь вихід. Все-таки вдвох легше, ніж одному,— хіба не так ми колись говорили?

В куточках очей Цзюе-хой зависло дві великі сльози, він гірко посміхнувся:

— Я не забув, Цзюе-мінь. Але тепер уже пізно. Не сподівався, що вона здатна на таке. Я справді кохав її. Але чи могли ми одружитись? Можливо, я був егоїстом, а можливо, щось інше заморочило мені голову, і я її напастив. І от маєш: одна згубила життя в цьому озері, а інша пішла на муки в дім Фена, щоб старий мерзотник задовольняв свою тваринну пристрасть. Цього я повік не забуду. Невже ти гадаєш, що тепер я зможу жити спокійно?

Цзюе-мінь, було видно, теж жалкував за дівчиною. З-під його окулярів у золотій оправі котилися сльози, він з тугою в голосі пробурмотів:

— Справді вже пізно.

— Ти пам'ятаєш вечір п'ятнадцятого січня?— спитав Цзюе-хой сумним, задумливим голосом. Цзюе-мінь мовчки кивнув головою.— Як тоді було весело! Здається, то було зовсім недавно, ніби вчора. А де тепер її шукати?.. Де тепер я почую її голос? Де побачу її обличчя, де? Вона вірила, що я зумію її врятувати, а я кинув її напризволяще, напастив... Мені справді бракує сміливості... Колись я звинувачував за безвольність старшого брата та тебе, а тепер зрозумів, що й сам такий. Ми — діти одних батьків, вирости в одній родині і всі не відзначаємося мужністю... Я ненавиджу себе за це!..— Від хвилювання він не міг говорити далі, часто задихав і відчув, що йому стало так жарко, ніби він ось-ось спалахне. Йому хотілося сказати багато про що, але до горла підкотився колючий клубок, частіше забилося серце. Він висмикнув руку з руки брата і вдарив себе кулаком у

груди, а коли Цзюе-мін знову схопив його, почав пручатись. Цзюе-хой і сам не тямив, що робить, був такий схвильований, що нічого не чув і не бачив, навіть забув, що перед ним рідний брат, тільки щосили виривався. Лють ніби додала йому сил. Цзюе-мін боявся, що не справиться, та все ж йому пощастило підштовхнути брата до сливового дерева біля стежки. Той знесилено прихилився до стовбура, важко дихаючи.

— Навіщо ти мучиш себе?— Розчервонілий Цзюе-мін жалісливо дивився на брата.

— У цій сім'ї я не можу жити далі!..— після мовчанки мовив Цзюе-хой не стільки Цзюе-міню, скільки самому собі.

Цзюе-міню хотілося втішити брата, але він тільки позирив то на нього, то на зимову сливу, по якій, скрекочучи, стрибала сорока. Очі в нього поступово ясніли, обличчя лагіднішало, на ньому спливла усмішка. То був сміх крізь сльози, які все ще стояли в куточках його очей.

— Цзюе-хой, чому ти не хочеш розповісти мені всього, як колись? Ти ж раніше завжди радився зі мною, ми ділили і радість, і горе. Чому ж тепер не можемо?

— Не можемо! Бо ми тепер не ті, що були!— сердито відказав Цзюе-хой.— Твоє кохання залишилось, а я своє втратив. Чим нам ділитись?— Він говорив це не для того, щоб дошкулити Цзюе-міню, просто хотілося трохи вилити злість. Йому здавалося, що між ним та братом лежить мокрий труп.

Цзюе-мін стрепенувся, підвів голову і після недовгої паузи майже заблагав.

— Цзюе-хой, визнаю, я винен, пробач мені! Як я жалкую! Але ж ми будемо підтримувати один одного, як робили це колись, разом крокуватимемо життям.

— А навіщо? Пізно вже! Я не бажаю більше крокувати життям,— байдуже відповів Цзюе-хой. Він, здавалося, вже зовсім знесилів.

— Ти не жартуєш? Невже через Мін-фен ти все кинеш? Щось не схоже на твої слова та вчинки!— дорікнув братові Цзюе-мін.

— Ні, це не так!— відразу заперечив Цзюе-хой, відводячи погляд від очей Цзюе-міню, які ніби випитували в нього правду. Потім спроквола додав:— Ні, не тільки через Мін-фен.— І сердито закінчив:— Я просто стомився від такого життя.

— Не гоже так казати. Ми ще молоді і не зовсім розуміємо життя,— переконував брата Цзюе-мін.

— Хіба мало того, що ми вже бачили? Чи ще ж таке буде? Будуть ще трагедії куди страшніші. Я певен цього!— Цзюе-хой почервонів від обурення.

— Ти надто запальний. Що ж удієш, коли так вийшло? А про майбутнє треба думати. Дивно, але ти забув те, що завжди повторював.

— Що саме?

— Я молодий, не каліка, не дурень, я здобуду собі щастя.

Цзюе-хой промовчав. Було видно, що в ньому точиться гостра боротьба. Він насупив брови, потім, ніби звертаючись сам до себе, чітко мовив:

— Я молодий.— І вже сердито:— Я молодий!— Потім повільно, ніби з сумнівом:— Я молодий?— Тоді, ніби усвідомивши це:— Я молодий.— І, нарешті, рішуче:— Я молодий! Так, я молодий!

Він схопив Цзюе-міню за руку й поглянув йому в вічі. З того, як він стискав його руку, як рішуче дивився на нього, Цзюе-мін зрозумів: у молодшого брата знову прокинулася мужність. Цзюе-мін відповів на його потиск. Брати знову зрозуміли один одного.

Після обіду Цзюе-мін та Цзюе-хой посиділи в кімнаті старшого брата, поговорили з ним та його дружиною, а потім Цзюе-мін запропонував прогулятися міськими вулицями. Цзюе-хой одразу ж погодився. Дорогою вони обговорювали різні справи, були веселі, збуджені. Останніх півроку вони ще не розмовляли стільки.

Небо почало темніти, на ньому купчилися великі хмари. Повіяло вечірньою прохолодою. На тихих вуличках перехожих було мало, зате біля брам будинків гуртами сиділи слуги та носії паланкінів і жваво розмовляли.

Проминувши кілька вулиць, брати вийшли на перехрестя. Тут на цегляній стіні одного з будинків, обабіч брами, висіли продовгуваті дерев'яні таблички. На одній із них зеленими ієрогліфами було написано: «Юридична контора Гао Ке-міна», а на другій — «Юридична контора Чень Ке-цзя».

— Як це ми сюди потрапили?— здивувався Цзюе-мін.

Вони звернули в кривий брукований завулок. Брати були в черевиках, але йти по бруківці все-таки було важко. Обабіч завулка стояли невисокі вальковані мури; через них на вулицю тяглося довге гілля софор. Біля

одного з будинків росло два гранатових дерева. З них уже пообсипалися чудові квіти, а замість них у густому листі висіли дрібні блідо-рожеві гранати. Тут стояла незвична тиша; невеликі брами, полаковані в чорне, були здебільшого зачинені. Тільки іноді хто-небудь на мить визирав на вулицю.

— Вертаймо назад. Тут так тихо й нудно, та й небо супитьсь, ще піде дощ,— запропонував Цзюе-хой. Хмари, справді, чимдалі густішали.

— Тсс! — смикнув його за рукав Цзюе-мінґ.— Поглянь!

У воротах садиби, до якої вони підходили, з'явилася постать. Людина рушила їм назустріч, але зненацька помітила їх, кинулася назад і з грюкотом зачинила за собою браму.

— П'ятий дядько! Що він тут робить?— вражено вигукнув Цзюе-хой.— Якесь чортovinня: побачив нас — і навтьоки.

— Та мовчи. Нишком пройдемо повз садибу й побачимо, що це за дім,— попередив його Цзюе-мінґ.

Брати обережно наблизилися до воріт і ледь штовхнули їх, вони не піддавалися. Прислухались: у дворі ніби хтось походжав, а більше нічого не було чути. Юнаки оглянули велику двостулкову браму, недавно полаковану, і аж тепер помітили на ній червону наклейку з написом: «Будинок Гао із Цзіньліна»¹.

Цзюе-мінґ показав язика і, тамуючи сміх, потягнув брата геть.

— Дивно, будинок Гао із Цзіньліна. То це будинок нашої сім'ї? — непорозуміло мовив Цзюе-хой, коли вони трохи одійшли.

— Із Цзіньліна можуть бути й інші Гао. Але ти звернув увагу на ієрогліфи, як вони написані?

Цзюе-хой дещо здивувало братове запитання, але потім він зметукував і засміявся:

— А чи не п'ятий дядько писав? Я певен, це його рука.

— Так, він писав,— кивнув головою Цзюе-мінґ і одразу ж запитав сам себе:— Навіщо ж він наклеїв цей напис на чужу браму?

— Та це ж його будинок,— зареготав Цзюе-хой. Він почав здогадуватись, у чому тут річ.

---

¹ Цзіньліна — стара назва Нанкіна.

— Його будинок?.. Тут, а не на нашій садибі? — спантеличено допитувався Цзюе-мін.

— Атож. У нього зараз дві сім'ї... Нещодавно я чув, як хтось із слуг казав про це, але не звернув уваги. А тепер пригадую... Що ж, незабаром будемо дивитися виставу!

— Тепер і я збагнув. А дома, певно, нічого й не знають,— усміхнувся Цзюе-мін. Він навіть радів, що так несподівано розкрили таємницю.

— Звідси неподалік юридична контора третього дядька, і той неодмінно дізнається. Рано чи пізно всім стане відомо, отож вистави не минути,— презирливо мовив Цзюе-хой. Його охопило відчуття, що морально він стоїть вище усієї великої, пустої сім'ї, яка от-от розпадеться.

— Кепське діло, дощ починається, — сполохано мовив Цзюе-мін, якому на чоло впала краплина, й надав ходи.

— Біжімо, бо рясний буде! — І Цзюе-хой кинувся бігти.

Невдовзі почалася злива. Коли брати дісталися до дому, їхні довгі халати із закордонного краму промокли до нитки.

— Мін-фен, принеси нам води! — звичайно гукнув Цзюе-хой, проходячи попід вікнами.

— Але ж вона... — Цзюе-мін осікся.

Цзюе-хой повернувся до нього, зблід, а тоді вже іншим голосом покликав:

— Хуан-ма! — Почувши відповідь, звелів:— Принеси нам води вмитись.— Він пройшов до кімнати і неохоче почав стягувати промоклий одяг. Тієї бадьорості, з якою він тікав від дощу, мов не було.

Хуан-ма принесла чайник з водою. Помітивши, що їхній одяг мокрий, вона дорікнула братам, але не злостиво.

— Якби була жива ваша матінка, хіба б дійшло до такого. Хоча б заради її пам'яті берегли своє здоров'я, не марнували його... Коли б не ви, я б давно пішла звідси. Без Мін-фен важко одній управлятись. Не знаю, хто вже вам так прислужуватиме, як я помру.— Потім додала:— Та й скаламутилося тут усе, не хочеться й залишатись довше.

Слова старої служниці занепокоїли юнаків, знову нагадали їм про власні переживання.

Висловивши все, що думала, і переконавшись, що хлопці вже перевдяглися, Хуан-ма важко зітхнула і пошкутьльгала на своїх маленьких ніжках до дверей.

Цзюе-хой вийшов з кімнати. Дощ уже вщух, повітря посвіжішало. Він постояв на східцях, подивився на освітлені вікна й рушив далі. У головному залі затримався: з бібліотеки лунали голоси. Хоч Цзюе-хой і не дослухався до того, що там читали вголос, але у вуха настирливо лізло щось на зразок: «Хочеш бути шанобливим сином — не виділяйся між людей, не лізь наперед, не ходи посеред дороги, не ставай на головному вході...» То був голос Цзюе-іна. «Із трьох тисяч злочинів п'ять найтяжчі, але немає гіршої провини, як синівська неповага. Якщо ти правитель — немає вищого від тебе, якщо ти мудрець — немає законів для тебе, якщо ти неслухняний син — немає батьків для тебе...» То проказував Цзюе-цюнь. «Коли йдеш, не озирайся; коли розмовляєш, не розтуляй надто рота; коли сидиш, не хитай колінами; коли ходиш, не метляй спідницею»¹, — не відставала й Шу-чжень. Цзюе-хой пішов далі, але дитячі голоси все ще лунали йому вслід. Він знову зупинився. Серце аж заходилося болем. Він розгублено подивився довкола і не повірив своїм очам — перед ним були тільки тіні, а у вухах віддавалися порожні звуки. Він не міг уторопати, де він...

«Ось вона — їхня освіта!» — увірвався в його вуха чийсь голос, аж хлопець здригнувся. Він злякано повернув голову: поруч стояв Цзюе-мін. Цзюе-хой схопив його за рукав, захоплено вітаючи брата, так ніби в безлюдній пустелі зустрів знайомого. Цзюе-мін не розумів, що з ним. Юнаки мовчки пішли до своєї кімнати. Їх було двоє, двоє самотніх сердець у цьому безмежному світі.

— Третій паничу! — почув Цзюе-хой знайомий голос. Він підвів голову і глянув у той бік, звідки кликали. З-за великої сосни визирнуло всміхнене обличчя Мін-фен, ніби перлини, очі її поблискували; вона поманила його рукою. Цзюе-хой жбурнув книжку, що була в руці, підвівся й кинувся до дівчини.

---

¹ Уривки із старовинних книг, по яких діти навчалися грамоти в приватних школах.

Він уже майже підбіг до неї, як вона раптом сховалася за сосну і зникла. Перед його очима промайнула лілова тінь, а потім почулося, як під ногами Мін-фен зашелестіло опале листя, затріщали сухі гілки. Поки Цзюе-хой шукав її поглядом, Мін-фен зовсім зникла з очей. Зупинився розгублений, та ось її дзвінкий голос пролунав праворуч, він повернувся й побачив там лише її обличчя; воно здалося йому ще гарнішим, але чомусь розповнілим. Він рвонувся до неї, та обличчя кудись поділось, а трохи згодом з'явилося вже в іншому місці. Потім він побачив Мін-фен на повний зріст: вона бігла до річки. Цзюе-хой подався за нею слідом. Дивно, на Мін-фен сьогодні гарне-прегарне плаття, досі він не бачив на ній такого розкішного вбрання.

Мін-фен бігла прудко, пишна коса її метлялася. Дівчина часом озиралась і всміхалась Цзюе-хойо, але не зупинялась, навпаки, чимдуж поспішала до річки. Він голосно гукав їй, щоб вона зупинилась, була обережна і не впала в воду. Раптом біля самого берега Мін-фен спіткнулась і впала.

Цзюе-хой злякано зойкнув і прожогом підбіг до неї. Він побачив, що Мін-фен лежить горілиць, підклавши руки під голову, і всміхається, а її безжурні очі дивляться в безхмарне сине небо.

— Ти не забилась?— спитав Цзюе-хой, нахилиючись над дівчиною й зазираючи їй в обличчя.

Вона засміялась, підхопилася з місця, повела його за руку до річки і посадовила на скелю. Вони дивились одне на одного, а внизу жовтувата запінена вода люто билася об підніжжя скелі.

— Цзюе-хой!— покликала Мін-фен.

Він удав, що не почув. Вона ще раз покликала його, а він знову не відповів.

— Чого ти не озиваєшся?— розсердилася вона.

— Досі ти ніколи не називала мене так,— жартівливо похитав він головою.

— А тепер усе інакше,— самовдоволено відповіла вона.— Я більше не служниця ваша, я така ж панянка, як і Цінь.

— Справді? Чому ж я нічого не чув?— здивувався і зрадів водночас Цзюе-хой.

— А воно таки так. Тепер для нас не існує перепон, я тобі рівня. Ти не бачив мого батька?

— Твого батька? Я навіть не чув, що в тебе є батько!

— Батько в мене багатий, він довго розшукував мене, поки дізнався, що я служу у вас,— якраз напередодні того, як твій дід зібрався віддати мене в наложниці Фену. Батько зайшов поговорити з твоєю матір'ю, як забрати мене, і от, за її порадою, я скинула на березі озера свій старий одяг, щоб думали, ніби я втопилася... А ми з батьком прийшли сюди. Це наш сад. Ти не бачив двоповерхового європейського будинку? Там ми з батьком живемо. Тепер нам ніщо не заважає. Я тільки хочу спитати: ти ще кохаєш мене?

Цзюе-хой глянув туди, куди вона показувала, і побачив невеличкий будинок європейського типу, а її запитання втішило його. Так само жартома він запитав:

— І що ж, коли кохаю? А коли ні?

— Якщо кохаєш, то я зроблю для тебе все, що б ти не побажав,— повільно відповіла вона, а її обличчя по-рожевіло.

— Справді?— ще більше зрадів Цзюе-хой.

— Тсс! — раптом зупинила вона його, не даючи сказати йому найголовніше.— Батько кличе! Я піду, краще, щоб він не бачив тут тебе.

Залишивши Цзюе-хой на скелі, Мін-фен зіскочила вниз і зникла за деревами. Цзюе-хой розгублено подивився їй услід; йому почулося, ніби чужий, незнайомий голос справді гукав: «Мін-фен!»

Цзюе-хой чекав, сподіваючись, що вона невдовзі повернеться, хоч і не обіцяла. Він вірив, що вона прийде, крім того, він просто не знав, як йому вибратися звідси. І ніяк не міг збагнути, як він опинився в чужому саду з книжкою в руках. Чекати довелося довго.

Несподівано перед очима знову промайнула лілова тінь. Цзюе-хой знав, що це Мін-фен. Цього разу вона вже не була така жвава, йшла поволі, похиливши голову, ніби про щось роздумувала.

Вона зійшла на скелю і сіла навпроти нього. Потупивши очі, сумно показала:

— Кінець.

Він здивувався такій переміні в ній і нерішуче спитав:

— Чому кінець?

Обома руками підвів її голову: очі в неї були червоні й ледь припухлі, пудра розмазана. Видно було, що дівчина довго плакала.

— Що з тобою?— злякано спитав він.

Але вона тільки заплакала у відповідь. Цзюе-хой, як міг, намагався втішити її. Трохи заспокоївшись, Мін-фен пояснила, в чому справа. Її батько, щоб мати собі великий викуп і добру посаду, погодився віддати її за якогось літнього чиновника. Вона ж заявила, що кохає іншого і вийде тільки за нього. Проте батько наполягав, а вона пішла до своєї кімнати і там довго плакала. Розповівши це, Мін-фен похнюпила голову й знову залилася слізьми.

Цзюе-хой здалося, ніби він опинився на краю безодні; згадав, що багато чого позбувся за своє коротке життя, і вирішив, що тепер не розлучиться з було втраченою і знову віднайденою дівчиною. Він будь-що забере її до себе.

«Тікати!»— пронизала його думка. Іншого виходу нема. Він сказав про це Мін-фен.

Дівчина з радістю погодилась і, всміхаючись крізь сльози, додала, що знає, як це зробити. Вони спустилися зі скелі, дівчина повела його звивистою стежкою до вигину річки, де під вербою був прив'язаний човен. Мін-фен відімкнула його, вони сіли в нього і взяли за весла.

— Тут глибоко, на такому човні пливати небезпечно, тож будь обачний,— попередила Мін-фен.

— Гарзд, я гребтиму обережно, бо це для нас єдиний порятунок,— запевнив її Цзюе-хой.

Човен рушив до протилежного берега. Спочатку він плив досить швидко, але несподівано вітер подужчав, довкола стали здійматися все вищі хвилі. Вони розхитували човника, накидалися на нього, немов хотіли проковтнути. А річка дедалі ширшала. Протилежний берег, який ще недавно було так добре видно, поволі віддалявся.

Мін-фен та Цзюе-хой щосили налягали на весла, але човник хилитався все дужче, приборкати його важко, та й сховатися од вітру нікуди. Нараз здиблена хвиля накрила їх, за нею друга, третя. Вони не встигали ухилитись, приймали їх на себе, промоклі до нитки. Коли хвиля відкочувалася, вони кілька разів завзято махали веслами, і човен трохи просувався вперед. Але налітала інша хвиля, човна підкидало знову, що здавалося, він ось-ось перекинеться.

— Мабуть, не дістатися нам до того берега,— у розпачі озвався Цзюе-хой.

— Іншого виходу немає,— скрушно мовила Мін-фен.

— Поглянь, що то?— злякано вигукнув Цзюе-хой, озирючись назад.

Їх доганяла моторка.

— Батько влаштував погоню, поспішаймо!— враз полотніла дівчина і почала щосили налягати на весло. Та човник тільки стрибав на хвилях і майже не рухався. А моторка швидко наближалась.

Знову вдарила велетенська хвиля, і човник мало не перекинувся. Вони насилу вирівняли його. Ззаду тим часом гримнув постріл. Мін-фен та Цзюе-хой попригиналися, куля просвистіла над головою Цзюе-хой і булькнула в воду.

Пролунав ще один постріл. Цього разу куля продзижчала значно нижче й упала неподалік від Цзюе-хой. Слідом за пострілом човен ударила хвиля. Човник перехилився, Мін-фен від несподіванки пустила весло, і його одразу підхопило водою. Дівчина злякано зойкнула.

— Що таке?— стривожився Цзюе-хой, але тут йому в обличчя вдарила хвиля, він захлинувся, проте ще дужче стис весло. Він тримався з усіх сил, але переслідувачі помітно наближались. І моторка боролася проти хвиль, але вона була стійкіша, з гуркотом мчала на них, залишаючи за собою пінявий слід.

— Завертаймо назад.— Забризкане, ніби засльозене, обличчя Мін-фен було біле як стіна, мокре волосся поприлипало до чола.— Вже не втечемо! Краще повернемося; щоб тебе не губити. Зі мною нічого не станеться. Якщо я вернусь, вони й тобі не заподіють шкоди.— Вона заридала.

Цзюе-хой не відповів, лише відчайдушно натискав на весло. Проте сил меншало, а надії на порятунок не було. Мін-фен невтішно плакала, закривши руками обличчя. Її голосіння краяло хлопцеве серце. Попереду — бурхлива річка, берегів не видно. Позаду — гуркотить моторний човен, кричать люди. Хвилі ніби трохи уляглися, але знесилений Цзюе-хой уже і обома руками не міг справитися з веслом. Становище було безвихідне, хоч він не думав здаватись, ним володіла лише одна думка: не втратити б Мін-фен.

Надії на порятунок не було. Ослаблі руки не могли вже гребти й правити човном, який усе розгойдували хвилі та вітер. Лишалось тільки чекати загибелі. Він розумів: досить йому махнути рукою чи трохи перехилитися,

як човен перевернеться і вони з Мін-фен підуть на дно. Тоді вже ніхто не відбере її в нього. Але він боявся й думати про те, щоб загубити її, він би не пережив цього. Він перестав гребти і тим самим дав можливість хвиллям вирішити їхню долю або ж моторному човну наздогнати їх...

Невдовзі він побачив, що якісь люди тягнуть Мін-фен у моторку, й підвівся, щоб захистити її. Але його човен тієї ж миті розпався на шматки і зник під водою. Він навіть не збагнув, як все це сталося. Гарячково схопився за дошку, що спливла на поверхню. Він бачив, як на моторці якийсь чоловік обіймав Мін-фен, а вона відбивалася, але не могла вирватись. Її очі невідривно стежили за Цзюе-хоєм, вона простягала до нього руки, махала ними, ридала, кликала його. Цзюе-хой відповідав їй, кричав що є сили, поки не захрип, а моторка тим часом розвернулася і почала віддалятися.

Хвилі заглушили голос Мін-фен, розпливався вдалині і її образ. Мін-фен забрали в нього, він тепер сам-самісінський посеред річки, й нікому врятувати його. Моторний човен уже зник з очей, лише хвіст чорного диму простягся за ним. Цзюе-хою ввижалось, як у тому диму відчайдушно пручалася Мін-фен. Пориви вітру доносили її розпачливий крик. Він відчув, що сили полишають його, а вода штовхала його і тягла донизу. Триматися за дошку не було сил, він от-от випустить її. Голос зовсім захрип, проте він усе вигукував її ім'я. Нарешті розтанула й смужка диму, але очі Цзюе-хой були звернені в той бік, де зникла моторка. Та ось пальці випустили дошку, його закутила велика хвиля, очі заслала темінь...

Цзюе-хой прокинувся. Не було ні хвиль, ні моторки. Він лежав поверх легкої циновки на ліжку, міцно притискаючи до грудей край ковдри. Несамовито калатало серце. Здавалося, він щойно пережив власну смерть. Відкинув ковдру. Очі ще були мокрі від сліз. Крізь москітну сітку Цзюе-хой побачив бліде світло каганця, в кімнаті панувала тиша. Під сіткою дзижчав комар, за вікном шуміла злива, що невідомо коли почалася. Краплини падали на кам'яні плити й ніби стукали по його серцю. Він розумів, що йому все приснилося, але воно так вкарбувалося в пам'ять, ніби сталося насправді. Серце не могло вгамуватись, хотілося вилити комусь свою

душу. Глянув на брата, що лежав поруч: той солодко всміхався вві сні. Цзюе-хой деякий час стежив за його обличчям, потім зітхнув: Горе з новою силою наринувало на нього.

У великому будинку Гао швидко забули і про смерть Мін-фен, і про заміжжя Вань-ер. Обидві ці події, що відбулися одночасно, анітрохи не позначилися на житті родини. Проте відсутність двох служниць відчувалася; невдовзі господарі купили нових, і все стало на своє місце. Ніхто вже не згадував Мін-фен, ніби її взагалі не існувало на світі. Тільки у Сі-ер, Цянь-ер, Хуан-ма та ще в декого її ім'я викликало сумні спогади.

Цзюе-хой теж не згадував про дівчину, він ніби зовсім забув про неї, хоч у душі його вона залишила невигойну рану. Проте сумувати було ніколи, бо в його житті сталася ще одна подія.

Почалося з того, що після виходу шостого номера «Світанку» поповзли чутки про намір канцелярії військового губернатора заборонити студентський тижневик. Ця повинна, природно, схвилювала Цзюе-хой та його товаришів, але вони не надали їй особливого значення. Недосвідчені в таких справах, вони не могли повірити, що командарм Чжан дозволить собі піти на такий крок. Згодом вийшов сьомий номер. Передплатників більшало. Редакція вже орендувала окреме приміщення: найняли кімнату на другому поверсі однієї з крамниць у торгових рядах. Члени редакції збиралися майже щовечора, а оскільки вдень, окрім неділі, двері кімнати були замкнені, то Цзюе-сін, який працював неподалік, навіть не знав, що його молодший брат часто буває там.

Торгівля здебільшого йшла на нижньому поверсі, а нагорі містилося лише з десяток крамниць, до того ж більше половини їх не діяли. Редакція тижневика сиротливо тулилася серед порожніх кімнат. Щодня, тільки починало сутеніти, кілька студентів відчиняли ставні, запалювали світло, прибирали кімнату, і вже через хвилину двадцять починалося бурхливе засідання. Присутніх, як правило, було небагато: шість-сім чоловік; часом заходили й дівчата; Сюй Цянь-жу була аж двічі. Офіційних зборів не влаштували, а просто розмовляли на якусь

тему. Кожен міг вільно висловити все, про що в іншому місці говорити уникали. Час від часу ту розмову переривав веселий сміх. То був ніби своєрідний клуб.

Цзюе-хой зазиравав сюди часто, інколи з Цзюе-мінем, але не щовечора. Проте обов'язково заходив щовівторка, бо в середу ранком номер здавали до набору. У вівторок члени редколегії остаточно добирали матеріали, Чжан Хой-жу та Хуан Цунь-жень особисто переглядали всі статті.

Того вечора, коли вони готували восьмий номер (наступного дня після мерті Мін-фен), Цзюе-хой, як завжди, завітав до редакції. Сюй Цянь-жу з газетою в руках саме читала присутнім наказ управління поліції про заборону жінкам стригти волосся. Цзюе-хой уже бачив цей наказ, ходила чутка, ніби його складав якийсь чиновник ще імператорського уряду. Але якщо говорити про зміст та думки, закладені в ньому, то вони були примітивні, а стиль нікудишнім. Тому кожну фразу зустрічав дружний регіт.

— Якісь нісенітниця! Ніяк не второпаш, про що він каже!— Цянь-жу жбурнула газету й сіла в плетене крісло.

— А давайте вмістимо цей документ у восьмому номері під рубрикою «Всяка всячина»?— жартома запропонував Хуан Цунь-жень.

— Чудово!— першою вигукнула Сюй Цянь-жу.

Інші теж підтримали цю пропозицію, але Чжан Хой-жу вважав, що краще написати статтю й нещадно висміяти наказ. Всі підтримали цю думку й запропонували написати статтю Хуан Цунь-женю, а він передоручив цю справу Цзюе-хой. Той хотів дати вихід своєму обуренню, тож не віднікувався, одразу сів до письмового столу й заходився писати.

Найперше він старанно вивів заголовок: «Щодо сповіщення управління поліції про заборону жінкам стригти волосся»,— потім почав писати далі. Час від часу він, покушуючи ручку, переглядав наказ. Його товариші стояли довкола й стежили за тим, як він пише. Невдовзі стаття була готова, вона вийшла зовсім невеликою. Цзюе-хой прочитав її вголос, і всі схвалили написане. Хуан Цунь-жень взяв ручку, дещо поправив, а тоді гуртом вирішили вмістити статтю на першій сторінці восьмого номера. Тільки У Цзінь-ші, найстарший і найобачніший з членів редколегії, зауважив:

— Боюся, що тепер заgrimлять барабани.

— А нам нема чого боятись, нехай grimлять. І чим голосніше, тим краще,— рішуче мовив Чжан Хой-жу.

Восьмий номер тижневика «Світанок» вийшов у неділю вранці. Пополудні брати Гао, як завжди, вирушили в контору до старшого брата. Посиділи там трохи, а потім Цзюе-хой нишком забіг до редакції: там уже зібралися Чжан Хой-жу, Чжан Хуань-жу, Хуан Цунь-жень та ще кілька чоловік. Цзюе-хой поцікавився, як розходитьсь номер. Виявилось, що непогано. Запитували кількох розповсюджувачів, і ті кажуть, що його почали розкуповувати, як тільки надійшов у продаж.

— З тебе належить внесок за цей місяць,— усміхнувся до Цзюе-хойа Хуан Цунь-жень, який був у редколегії за бухгалтера.

— Завтра сплачу, сьогодні грошей з собою не взяв,— подлубавшись у кишенях, знічено відповів Цзюе-хой.

— Спробуй завтра не принести!— пожартував Хуан Цунь-жень.

— Ну й мастак він видурювати гроші! І мене примусив розрахуватись,— докинув Чжан Хой-жу, що підійшов до них. Його трикутне обличчя розпливлося в усмішці.— Мені сьогодні пощастило владнати одну справу. Прокинувся вранці, знайшов у скрині ватяний халат, який пошив минулого року, і вдягнув. Такої пори вирядився у ватяний халат! Сміх, та й годі! Старша сестра, певно, вирішила, що я схибнувся. А я сказав, що мені холодно й без халата з хати не вийду. Сестра не знала, як зі мною бути. Ха-ха!..— Він усіх насмішив і сам, давлячись сміхом, розповідав далі:— Так я і пішов з дому в теплому халаті. Було так жарко, що насили витримав. На щастя, ломбард від нас недалеко. Я зайшов туди і заставив халат, а коли вийшов, мені стало так легко, так вільно... До того ж з'явилися гроші на внесок за цей місяць. Хуань-жу сьогодні не було дома, я шойно зустрівся з ним на вулиці і все йому розповів. Ото він реготав!— В кімнаті знову розлігся голосний сміх.

— А що ж ти скажеш сестрі, коли прийдеш додому?— раптом спитав Цзюе-хой.

— Я продумав усе заздалегідь. Скажу, що потім стало жарко, я зняв його і залишив у товариша. Гадаю, що вона повірить. А не пощастить обдурити, теж не біда — скажу їй правду. Може, ще й дасть грошей, щоб викупити халат,— задоволено мовив Чжан Хой-жу.

— Я справді...— Цзюе-хой хотів сказати: «Я справді ехилляюсь перед тобою»,— але осікся, бо до кімнати самé входило двоє поліцаїв.

— Останній номер ще є у вас?— спитав один із них, вусатий.

Хуан Цунь-жень подав йому один примірник:

— Є, з вас три мідяки.

— Ми до вас прийшли не купляти, а за наказом начальства,— докинув молодший поліцай.— Заберемо все, що у вас ще залишилось.— З цими словами вони взяли дві останніх пачки тижневика.

— І вам доведеться піти з нами до дільниці. Не всім, вистачить і двох,— спокійно мовив вусатий.

Юнаки розгублено Perezирнулись, а тоді гуртом заявили, що підуть усі.

— Надто вас багато, досить і двох,— відмахнувся вусатий. Потім показав на Чжан Хой-жу та на Цзюе-хоя, запрошуючи їх із собою. Інші рушили за ними. Біля східців вусатий раптом сказав Цзюе-хою:— Гарзд, не йдіть, вертайтеся назад.

— І все-таки ми не розуміємо, на якій підставі ви конфіскували наш тижневик?— сердито запитав Чжан Хой-жу.

— Наказ начальства,— так само спокійно відповів вусатий.

Його напарник з газетами під пахвою тим часом уже спустився вниз. А вусатий ще затримався на хвилю:

— Ви ще молоді й погано розбираєтесь, що до чого. Я радив би вам краще вчитись, а не займатись всякими дурницями.

Він почав спускатись униз, а юнаки повернулися до кімнати, щоб обміркувати становище, яке склалося, та вжити необхідних заходів.

Всі обурювались, висловлювали досить суперечливі думки. Сперечалися довго, а до чогось певного так і не дійшли. Тим часом прийшов ще один поліцай і передав їм офіційного листа. Чжан Хой-жу розпечатав конверта. Там недвозначно було сказано: «Виступи вашої газети надто демагогічні, вони порушують спокій в країні й завдають шкоди громадському порядку. Виходячи з цього, просимо припинити видання...» Формулювання було суворе, але чемне. Отже, видання тижневика мало припинитись.

Запала гнітюча мовчанка. Тим, хто любив і пестив свого тижневика, як первістка, лист завдав страшного удару. Наділені щирими серцями й духом самопожертви, вони прагнули зробити щось корисне. Незважаючи на свій незначний досвід і недостатнє знання життя, вони побачили попереду ясний промінь і, як могли, вказували людям шлях до нього. Тижневик зріднив їх з безліччю таких же палких сердець. У дружбі і довірі вони знаходили собі розраду, а от сьогодні цього настав кінець. Минули вісім чи дев'ять тижнів здавалися чудовим сном, і як тяжко було зараз розлучатися з ним!

— Тепер я бачу, що будь-яка новизна — це фальш. Саме це можна сказати й про командарма Чжана! — обурено кинув Чжан Хой-жу.

— Невже ти не бачиш, яке міцне й глибоке коріння має старе в нашому суспільстві? — стурбовано підвівся Хуан Цунь-жень. — Що там казати про командарма Чжана, коли тут і десять таких нічого не вдіють!

— Я вважаю, що його нововведення — облуда, — вів далі Чжан Хой-жу. — Все його оновлення полягає в тому, що він бере собі в радники та в секретарі людей, які вчилися за кордоном, та ще те, що в наложниці собі взяв кількох студенток.

— Але минулого року, коли його військо стояло в повітовому містечку, він запрошував читати лекції нових діячів із Пекіна, Шанхая та інших великих міст, — наполягав Хуан Цунь-жень.

— Ет, — холодно посміхнувся Чжан Хой-жу. — Ти вже забув його промову на бенкеті?.. Виступ йому написав секретар, а от як він умудрився те все перебрехати, не збагну. І замість урочистого прийому вийшло казна-що, а так звані нові діячі не знали, що робити: чи то сміятись, чи то гніватись. Певен, що такі анекдотичні випадки траплятимуться ще не раз.

Хуан Цунь-жень не заперечував. Зараз його непокоїло зовсім інше. Що ж до Чжан Хой-жу, то його заяви не допомагали вирішити пекуче питання. Йому хотілося вилити усю злість, і він усе більше розпалювався:

— Я вважаю, що слід негайно поміняти назву свого видання, а зміст лишиться той самий. Побачимо, що вони на це скажуть.

— Я згоден! — підтримав його Цзюе-хой, що досі мовчав.

— Але спочатку треба виробити план дій,— докинув доти замислений Хуан Цунь-жень.

Спалахнула суперечка, яка закінчилася таким рішенням: видання тижневика «Світанок» припинити, віддрукувати й розіслати передплатникам відповідні повідомлення і водночас готуватись до видання нової газети. Приміщення редакції перетворити в загальнодоступну читальню, виставити в ній нові книги та журнали, які мають члени редколегії, щоб відвідувачі могли безкоштовно читати їх. Це теж непоганий спосіб поширювати нову культуру.

Рішення було схвалене, і всі відчули себе бадьоріше, впевненіше. Вони знайшли вихід і відразу взялися до роботи.

Яка чудова річ — завзяття! Завдяки йому кілька юнаків зуміли за короткий час подолати всі труднощі. Через день читальня «На благо народу» вже працювала. А ще через два дні розгорнулася підготовка до видання тижневика під такою ж назвою.

У вівторок занять не було, бо почалися екзамени. Брати Гао пішли на відкриття читальні й затрималися там до вечора. Минулий день справив на Цзюе-хой незабутнє враження, він ще ніколи не почував себе таким зворушеним. Веселі розмови, товариське ставлення, щирість, взаємна довіра ніколи не здавалися йому такими чудовими. Бесіда за чаєм, у якій взяло участь понад десятеро юнаків, пройшла, як у дружній сім'ї. Але члени цієї сім'ї не були пов'язані між собою ні кровними, ні майновими узами; їх'єднали спільні устремління, мета. Тут панувала повна взаємність сердець — щирих, вільних від пут корисливості. Серед цих людей він не почував себе чужим чи самотнім. Він любив товаришів, з якими працював, а ті платили йому тим же. Вони повністю розуміли один одного, довіряли один одному. Спочатку він, як і інші, завзято взявся обладнувати читальню, а коли робота завершилась, пив з друзями чай, радів разом з усіма. Вони жваво розмовляли, сміялись, і здавалося тоді, що немає в світі ні страждань, ні печалі.

— Якби частіше так збиратись!— розчулено мовив братові Цзюе-хой. Цзюе-мін'ь на знак згоди кивнув головою.

Коли після урочистої чайної церемонії вони поверталися додому, Цзюе-хой усю дорогу не вгавав, говорив і говорив з братом. Але щойно прийшли додому й опини-

лись у просторому передпокої, його знову охопило почуття самотності, він ніби одразу провалився в льодову прірву або опинився в безлюдній пустелі. Перед очима маячили невиразні тіні, тіні давно минулого. Важко знайти людину, з якою можна було б щиро й відверто поговорити.

— Нудьга! Нестерпна нудьга!— скрушно зітхнув він і засумував ще дужче. За вечерею він придивлявся до тих, що сиділи за столом, і бачив,— у кожного свої прикросці. Мачуха скаржилася на підступи четвертої та п'ятої тіток, а неподалік четверта тітка лаяла служницю. Трохи пізніше в дворі зчинилася й сварка — між п'ятою тіткою та наложницею Чень. Цзюе-хой швидко поїв, поклав палички й кинувся з їдальні, немов за ним гналося якесь страховисько.

Цзюе-мін' вийшов за ним.

— А чи не пройтися нам до «будинку Гао із Цзін'ліна»?— лукаво посміхнувся Цзюе-мін'.

— А що, можна,— погодився Цзюе-хой.

Вони мовчки крокували вулицею і невдовзі дісталися до того тихого, глухого провулка.

Вечір стояв погожий, небо чисте, без жодної хмаринки. З-за верхівок дерев піднімався місяць, поступово посріблюючи вечірні вулиці. Людських голосів не чулося, тільки на деревах за мурами скрекотіли цикади. Брати йшли бруківкою, поки підійшли до «будинку Гао із Цзін'ліна». Двостулкова, полакована чорним брама була, як і минулого разу, щільно зачинена. Юнаки штовхнули її — не піддається. Вони рушили далі, дійшли до перехрестя й завернули назад. Коли проходили під великою софорою, зверху почувся писк пташенят. Вони зупинилися, глянули вгору: на товстій гілці було вороняче гніздо, в якому витягували шиї й пищали пташенята. Та ця ніби буденна картина привернула увагу юнаків. Вони довго позирали на гніздо і не помітили, як прихилилися один до одного. Цзюе-мін' сумно проказав:

— Отак і ми, як ці вороненята, що залишилися без матері.

Раптом почулося каркання, зашуміли крила, перед ними промайнула чорна тінь: то повернулася стара ворона. Пташенята радісно запищали, а вона ніжно накривала їх крилами й тицяла щось у роти.

— То в них є мати,— зажурено мовив Цзюе-мін' і подивився на брата. У того на очах бринули сльози.

— Ходімо додому,— запропонував Цзюе-мін.

— Ні, давай ще трохи постоїмо,— відповів Цзюе-хой і знову задер голову, дивлячись на гніздо.

Раптом за муром залунала флейта: хтось награвав мелодію про розлучене подружжя. В переливчастих сумних звуках, здавалося, була непереборна туга. В уяві відразу постала картина: жінка, зіпершись на підвіконня, дивиться на щербатий місяць і згадує про коханого, який перебуває в далекому поході. Свої думи вона звіряє тонкій і довгій бамбуковій трубочці, з якої линуць хвилюючі звуки. В них — історія сумного кохання, в них — печаль самоти. Брати добре знали цю популярну народну мелодію. До них додому нерідко запрошують сліпого співця, і той жіночим голосом виконує цю пісню. Слова її прості, але то крик душі, яка сумує. Саме так звучала пісня і зараз.

— Хтось іде!— раптом стрепенувся Цзюе-мін і смикнув брата: тікаймо, мовляв. Він здогадувався, хто це.

Цзюе-хой озирнувся: з-за рогу з'явився паланкін, який несли носії Ке-діна, а поруч, важко сопучи, підтюпцем біг його слуга.

— А чого нам боятись! Відвернемося і зробимо вигляд, ніби нічого не бачимо!— заперечив Цзюе-хой. Йому не хотілося йти звідси, і Цзюе-міню теж довелося залишитись.

Паланкін пронесли повз них. Брати чули, як слуга побіг до брами й загукав. Вона розчинилась, пропустила паланкін і зачинилася знову. Крбкі носіїв завмерли в глибині подвір'я. Урвалася й сумна мелодія флейти.

— А тепер ходімо,— сказав Цзюе-хой.

Юнаки повільно рушили бруківкою, але не вийшли з провулка, як назустріч їм попався ще один паланкін. Брати провели його здивованими поглядами. За паланкіном поспішав захеканий слуга Ке-аня.

— Чудасія, невже й четвертий дядько подався туди?— вже за провулком здивовано спитав Цзюе-мін.

— А чому б і ні?— озвався Цзюе-хой.— Ти не думай, що він лише вміє гарно писати ієрогліфи та корчити з себе святенника. Хіба дома він не викидав коників?— Йому згадалися всі витівки Ке-аня, починаючи з його стосунків із служницею і до випадку, коли Ке-ань привів додому артистку, причепурював її та фотографувався з нею.— Всі вони однакові. Я певен, що всі вони такі! Старші мають бути взірцем для нас, а он який при-

клад вони показують. А потім дорікають, що ми не виявляємо до них належної шани. Тільки Цзюе-сінь боїть-ся їх і вслякко догоджає їм. А я не боюсь.

— У старшого брата з іншої причини душа болить,— заперечив Цзюе-мінь.

Удома Цзюе-мінь одразу сів готуватися до екзаменів. Вдачею він був оптиміст. Коли й траплялося щось неприємне, він швидко те забував, а якщо вже брав книжку, то одразу поринав у неї. А Цзюе-хой був інший — запальний, непосидючий. Він теж хотів взяти книжку, але на саму цю думку йому стало тяжко, туга огорнула серце. Стілець здавався розпеченим, Цзюе-хой не міг усидіти на ньому. Він підхопився з місця.

— Ти куди?— стурбовано запитав Цзюе-мінь.

— Піду надвір, щось на душі тоскно.

— Тільки не надовго, адже післязавтра екзамен, а тобі ще чимало треба повторити,— нагадав йому брат.

— Гарзд.— Цзюе-хой вийшов на подвір'я і попростував у парк.

Тут він ніби опинився в іншому світі; йому відразу полегшало. Він неквапом побрів доріжкою.

Землю заливало срібне місячне світло, жалібно сюрчали цвіркуни. Словнене нічних пахощів повітря ніжним серпанком укрило все кругом, і кожне дерево, кожна травинка стали зовсім не такими, як удень. Сутінки приховували видимі вдень барви, надавали всьому якоїсь загадковості, таємності, створювали враження чогось неземного.

Цзюе-хой поступово захопило незвичайне видовище, і він зацікавлено позирав довкола, повільно ступаючи тією самою стежкою, якою вони йшли кататись на озеро першої ночі після Нового року. Але він ішов сюди зовсім не для того, щоб поринути у спогади про ту ніч і про своїх супутників по тогочасній прогулянці.

Цзюе-хой вийшов на арочний міст, постояв там, схилившись на бильце й дивлячись униз; на воді чорніла тінь від його голови. Він перевів погляд — в озері відбивалося темно-сине небо, тихо плив щербатий місяць, Раптом на воді йому привиділося вродливе дівоче обличчя. Зовсім недавно воно було йому таким любим. Одразу защеміло серце.

Цзюе-хой одвернувся, не наважуючись більше дивитись на воду, хутко проминув місток. На тому боці вийшов на луку. Але тут його погляд впав на прив'язаний

до верби-човен, який знову нагадав йому про минуле. Цзюе-хой одвів очі й аронним мостом пішов назад.

Стежиною понад берегом поволі рушив далі, минув сосновий гай і завернув до павільйону над озером. Він хотів там відпочити, та раптом за горою побачив вогник. Від несподіванки він мало не крикнув. Зупинився під магнолією і придивився. Невелике полум'я червоними язиками здіймалося вгору. «Звідки воно такої пори могло там узятися?»— подумав Цзюе-хой. Неспроможний розвіяти свої сумніви, він набрався духу і крадькома рушив у той бік.

Обігнув першу вершину — нічого. Полум'я виднілося за другою вершиною, що була навскіс. За нею він побачив жінку, яка, сидючи навпочіпки, палила паперові гроші¹.

— Ти що тут робиш?— здивувався він.

Жінка злякано підвелася і, побачивши Цзюе-хой, вигукнула:

— Третій панич!

Цзюе-хой упізнав служницю четвертої тітки Цянь-ер і вже спокійно сказав:

— Це ти! А я аж злякався. Навіщо ти палиш паперові гроші? І чому саме тут?

— Третій паничу, благаю вас, не кажіть нікому. Якщо господиня довідається, знову сваритиме,— жалібно просила дівчина, кинувши на землю гроші й підійшовши до Цзюе-хой.

— Скажи, для кого ти їх палиш?

Цянь-ер похнюпилась.

— Сьогодні сім днів Мін-фен... Так жаль, що вона померла, тому потайки купила трохи паперових грошей і вирішила пом'янути, адже ми товаришували, поки вона була жива... Я сподівалась, ніхто тут мене не побачить. Хто б міг подумати, що ви, навмисне, прийдете сюди! Третій паничу, Мін-фен була вашою служницею, працювала у вас вісім років, пожалуйте й ви її, дозвольте допалити гроші, щоб вона на тому світі не знала ні голоду, ні холоду...— Вона мало не плакала.

— Гаразд, пали, я нікому не скажу,— лагідно відповів Цзюе-хой і притис до грудей руку, відчуваючи, як знову кольнуло в серці. Він мовчки, незворушно сте-

---

¹ У Китаї на могилах покійників належить спалювати жертвовні паперові гроші, щоб покійник мав за що жити на тому світі.

жив, як дівчина палить гроші. Вона, звичайно, не здогадувалась, що почував хлопець цієї хвилини.

— А навіщо ти поділила гроші на дві купки?— поцікавився він, тамуючи біль у грудях.

— Друга купка для Вань-ер.

— Для Вань-ер? Але вона ж іще жива!

— Так, але вона просила пом'янути і її. Коли її садили в паланкін, вона сказала мені: «Хоч я й не вмерла, як Мін-фен, але рано чи пізно і мене спіткає така ж доля, бо краще померти, ніж так жити. Вважай, що я померла. Справлятимеш поминки по Мін-фен, спали хоч трошки грошей і для мене...» От я і виконую сьогодні її прохання.

Чи міг Цзюе-хой сміятися з наївності дівчини, коли слухав її жалібний голос та згадував про дві трагедії? Звичайно, не міг і не бажав. Переселивши душевний біль, він промовив:

— Пали так, як годиться.— І хутко пішов геть, навіть не озираючись.

— Чому люди такі нещасні?— в якомусь забутті шепотів він.

У вікнах Цзюе-сіня горіло світло, там чулася неголосна розмова. Йому здалося, що він повернувся сюди із зовсім іншого світу. Раптом йому спали на думку слова викладача французької мови, який кілька днів тому казав у аудиторії: «Французька молодь у вашому віці не знає, що таке горе». А він, китайський юнак, ще молодий, а лихо вже так придавило його.

30

Настали літні канікули. Тепер Цзюе-мінг міг частіше бачитися з Цінг, а Цзюе-хой мав вдосталь часу для зустрічей, розмов та спільної роботи зі своїми друзями. Вони з новим запалом видавали нову газету, у якої з'явилося чимало нових читачів. Справи у них ішли досить успішно.

Під час літніх канікул в особняку Гао мала відбутися важлива подія — наближалось шістдесятиріччя старого пана Гао.

Ке-дін першим запропонував бучно відзначити цей день. Він вважав, що з родинного бюджету необхідно виділити певну суму для гідного святкування.

— У нас же є вільні кошти,— наполягав він.— Ми щороку отримуємо від орендарів стільки зерна. Лю-шен нещодавно їздив по селах і каже, що цього року буде гарний урожай. Можна сподіватись, що зберемо навіть більше, ніж минулого року. Тож нічого не станеться, якщо витратимо трохи!

Слова управителя Лю-шена чули всі, тому Ке-ань підтримав пропозицію Ке-діна. Ке-мін, який вів книгу рахунків, після деяких роздумів теж дав згоду, а потім пішов доповісти загальну думку старому панові. А тоді Ке-мін склав кошторис.

Урочистий день наближався. Не переставали надходити подарунки. Щоб приймати їх та розсилати запрошення, виділили навіть людей. Роботи вистачало всім, а Цзюе-сінь навіть узяв на тиждень відпустку. Садибу прибрали, порозвішували скрізь ліхтарі, понавкручували електричних лампочок. За середньою брамою, якраз навпроти залу, влаштували й прикрасили сцену, на якій протягом трьох днів мали виступати артисти пекінської та сичуанської опери. Частину великого передпокою відгородили голубою тканиною і зробили там вбиральні для акторів. Крім того, двом найзнаменитішим артисткам віддали під убиральню ще й ліву вітальню. Репертуар добирав Ке-дін: на таких справах він знався непогано. Ке-ань також не сидів без діла.

Роботи не бракувало, кожен мав свої обов'язки, за винятком хіба що Цзюе-міня та Цзюе-хоя, які взагалі намагалися бути вдома якомога рідше. Їм довелося сидіти тільки поки відбувалася офіційна церемонія й час від часу виходити на люди.

За ці три дні брати набули досвіду, про який раніше й не думали. Хоч у будень хлопці рідко засиджувалися вдома, проте домівку вони більш-менш знали. А тут усе стало невпізнаним, садиба перетворилася на суцільний театр або ж на базар. Скрізь тиснява, метушня, гамір, крики. Навіть у їхній кімнаті поселили гостей. Ось у кутку двору люди оточили кількох сліпців, що грали на цитрах і гугнявили пісні; в іншому місці — ще одне коло, де теж кілька сліпців під супровід хуціна співали неприємних пісеньок; чоловіки верещали по-жіночому, жінки намагалися імітувати чоловічі голоси; ще один гурт гостей купчився біля завіси, за якою артист на різні голоси розігрував бридку історіюку залищання; м'олоді не дозволяли її слухати.

Театральні вистави починалися після обіду. Окрім ювілейної, інші п'єси не були передбачені репертуаром, не тому що понехтували вибором того, хто його складав, просто дехто з шановних гостей бажав подивитися більш хвилюючі й цікавіші речі, тому показували такі вистави театру місцевої опери, як «Червоний терем», «Альтанка коричневого цвіту», а з репертуару театру столичної опери «Малахітова гора» та «Битва за Ваньчен». Артисти грали майстерно, як рідко побачиш у театрі, не пропускали й тих місць у п'єсах, від яких жінки та молодь сором'язливо червоніли, а старі та літні чоловіки тільки кивали головами й весело сміялись. Потім на сцену виходив слуга Ке-міна з червоним папірцем у руці і голосно зачитував: «Паши такий-то і такий-то дарують такий і такий артистці стільки-но юанів». Артистки дякували поважним гостям за щедрість, кокетливо поглядаючи на них, а ті аж розцвітали від втіхи.

Проте тільки цього було замало для гостей. Після спектаклю винагороджені артистки прямо в костюмах мали сходити зі сцени й частувати благодійників вином. Там, куди вони підходили, лунали сміх, вигуки, гості дозволяли собі таке, що молодим і не снилось. Слуги дивились на все й осудливо перешіптувались.

Місце старого пана Гао, якого всі вітали аж три дні, було біля самої сцени. Сидячи з двоюрідним братом Таном та давнім приятелем Фен Ле-шанем, він почував себе Шоу-сінем¹ і задоволено посміхався. Та ось він перевів погляд на сцену і вже не міг одірвати очей, бо там саме з'явилася його улюблена артистка (яка, до речі, подобалась і Ке-аню). Ке-мін та його брати сповигали між святковими столами й частували гостей. І Цзюе-сінь мстушився з ними.

Цзюе-мін та Цзюе-хой спостерігали за всім цим, стоячи осторонь, і лише у них виникало почуття глибокого обурення та протесту. Вдома вони почували себе чужими. Гамір, жваві розмови здавалися їм недоречними. Чимало тих живих істот, що вешталися подвір'ям, гучно розмовляли, сміялися, щось вигукували, пили вино, були ніби зовсім не схожими на них. Багатьох з присутніх вони ніби й знали, але, придивившись уважніше, дохо-

---

¹ Шоу-сінь — бог довголіття, якого зображали у вигляді старого, що спирається на палицю з персикового дерева, оскільки персик вважався символом безсмертя.

дили до висновку, що такими їх ще не бачили. Часом їх навіть брав сумнів: де це вони? Як їм бути? Хлопці все більше схилялися до думки, що вони тут зайві. Проте Ке-мін та Цзюе-сінь наполягали, щоб уся сім'я, та й вони, була вдома. Отже юнаки виконували тут ту ж саму роль, що й статисти на сцені. Їх примусили сісти за стіл, де зібралися не дуже поважні гості; хлопці піднімали чарки, шось їли, але робили все те, як бездушні механізми. Перший день цієї муки Цзюе-хой витримав, щоправда, потім його цілу ніч мучили кошмарні сні. Наступного ж дня не витерпів і після сніданку нишком зник. Хоч його друзі й кепкували з нього, але серед них він заспокоївся і повернувся додому перед обідом, щоб і далі виконувати свою ганебну роль. (Цзюе-хой всю церемонію вважав ганебною). Але третього дня зникнути не пощастило.

Разом з пані Цянь у гості завітала й Мей. На ній була світла куртка з якоїсь блискучої матерії і біла спідниця. Жуй-цзюе зустріла її привітно, довго розмовляла з нею. Додому Мей пішла рано, а наступного ранку прислала Жуй-цзюе записку, що захворіла. Воно й справді було так. Здоров'я її останнім часом гіршало, обличчя змарніло, але стало ще привабливішим, і в людей з чуйним серцем воно викликало жалість і співчуття,— було видно, що ця чудова зірка незабаром згорить. Проте в сім'ї Гао мало хто відзначався чуйністю. Звичайно, до них годі було зараховувати Цзюе-сіня, який, мабуть, найбільше хвилювався, але його та Мей розділяло (принаймні він так вважав) безліч невидимих перепон. Вони могли тільки позирати одне на одного здаля і так провадити німу розмову. Навіть наодніці вони уникали тривалих розмов. Кожен гадав, що тим самим зменшує страждання іншого, а насправді було якраз навпаки. Тому й Цзюе-сінь що не день марнів, а хвороба Мей загострювалася: вона вже відкашлювала кров'ю. Пані Чжоу симпатизувала Мей, але не знала її сердечних тривог і не могла по-справжньому розважити дівчину. Та й ніхто цього не міг зробити, навіть Жуй-цзюе, яка чи не одна розуміла нещасну жінку і останнім часом дуже здружилася з нею.

Прийшла в гості й Цінь. Переночувала в кімнаті Шу-ін, а вранці, пославшись, що хвора, пішла додому. Трохи пізніше їхній слуга потай приніс Цзюе-міню листа від неї, в якому вона просила його зайти до них.

Невдовзі юнак потай утік до дівчини. За невимушеною розмовою вони ділилися найзаповітнішими мріями. Додому Цзюе-мін повертався в чудовому настрої. Та ледве він переступив поріг, як назустріч йому вийшов Цзюе-сін. Той тихо спитав:

— До Цін ходив?

Цзюе-мін розгубився, якусь хвилину мовчав, а тоді ствердно кивнув головою.

— Я бачив, як їхній слуга нишком передавав тобі листа. Здогадуюсь, що Цін прикинулася хворою. Мені відомі всі ваші справи.— Цзюе-сін говорив своїм звичаєм тихо, сумно посміхаючись. Цзюе-мін мовчав, проте й собі всміхнувся радісно.

Цзюе-сін озирнувся довкола й помітив Ке-міна, що проходив повз них. З веслим виглядом він озвався до дядька, той відповів йому, а коли Ке-мін пішов, знову повернувся до Цзюе-міна і вже без посмішки повів далі:

— Ти щасливий, можеш робити все, що заманеться... Мені б теж хотілося провідати одну хвору, але навіть цього не можу. Вона хвора, а я не смію провідати її. Сьогодні надіслала Жуй-цзюе листа. Непокійтесь, що я погано виглядаю, радить, щоб Жуй-цзюе не давала мені сумувати. Але ж як мені бути веселим, коли добре знаю, що зараз дуже потрібен їй. Вона... вона...— Він умовк.

Братова відвертість зворушила Цзюе-міна.

— Тобі дуже тяжко. Я радий би викинути її з голови, бо тими думками тільки мучиш себе. І чи справедливо це щодо Жуй-цзюе? Невже ти її не любиш?

Цзюе-сін спохмурнів. Розгублено подивився на брата, потім роздратовано і уривчасто кинув:

— Вона про це вже казала, і ти з такими порадами!.. Всі мене умовляють! Я думав, хоч ти... Та хіба зараз час говорити про це?— Він повернувся й пішов геть.

Цзюе-мін зрозумів, що не таких слів чекав від нього брат. Але як інакше відповіси йому? Він просто висловив свою думку. Та й сам Цзюе-сін завжди так і говорив, і діяв. Цзюе-мін не міг збагнути братової поведінки. У них не сім'я, а якась загадка, йому вже набридло виникати в усі таємниці. Він стояв біля входу до залу й зіпчів'я дивився на хвацькі залицяння маленького коміка до вродливої стрункої актриси (саме тієї, яка подобалася четвертому дядькові), потім перевів погляд на глядачів, що весело реготали. Їх було чимало — знатних і не дуже знатних. Він презирливо посміхнувся. Розмова

з Цзює-сінем вже забулася. Походжаючи туди-сюди, він міркував про свої особисті, не менш важливі справи.

Спогади про минуле перемішувалися думками про майбутнє і стосувалися лише його та Цінь. Він був настроєний оптимістично, бо думки про Цінь додавали йому мужності й упевненості. Вона цілком довіряла йому, і не тільки довіряла, а й давала зрозуміти, що виправдає його сподівання, тому їхні взаємини ставали чимдалі міцнішими. В перші дні після кожного заняття з англійської мови вони звіряли одне одному свої мрії, бажання та сподівання, потім непомітно переходили до особистого, поки й освідчилися. Взаємини їхні стали ще близькіші, вони переконувались, що не можуть жити одне без одного. Від розмов про кохання взагалі вони переходили до розмов про любовні стосунки близьких та їхніх друзів, говорили про Меї та Цзює-сіня, а потім і про самих себе. Як зараз перед очима постає Цінь, вона шаріється, збентежено гортає книжку й говорить, як він потрібен їй, що вона не зможе без нього жити. Ще сказала, скільки перепон на її шляху, як їй тяжко живеться, яка вона самотня, що наперекір усьому вирішила йти новим шляхом, що їй потрібна людина, здатна зрозуміти її, підтримати й утішити. Духовного порозуміння вони досягли ще раніше, лишалося тільки висловити все вголос. Цзює-мінь не забарився сказати їй те, що давно вже носив у душі, запевнив, що ладен пожертвувати для неї всім. Вона теж говорила, що не пошкодує для нього нічого. Що б вони не казали, кожне слово містило в собі особливий зміст. Вони вірили одне одному і були певні, що їхні мрії справдяться. Остання розмова, здавалось, остаточно вирішила основне. І це сталося саме сьогодні.

Його захопили чудесні мрії про майбутнє життя. Вони туманили йому очі, і він зовсім забув про труднощі, які ще можуть постати.

Цзює-мінь зупинився на східцях перед входом до залу й знову подивився на сцену (маленький комік та струнка красуня вже поступилися місцем юнакові з підведеними бровами та напудреним обличчям і молодій тендітній жіночці), на глядачів, що так само весело реготали, почув, як слуга читав зі сцени: «Вельмишановний пан Чень дарує артистці Чжан Сяо-тао двадцять юанів»,— побачив, як тендітна жіночка побажала тому міцного здоров'я, і рот Цзює-міна скривився в глузливій посмішці. Так, ці люди вже не є перепорою на його шляху, чого він так бо-

явся. Він дивився далі — на життя, яке створював у своїй уяві.

Несподівано чиясь рука лягла на його плече. То була добре знайома йому рука, і вона повернула Цзюе-міня з небес на землю. Він озирнувся й побачив Цзюе-хоя.

— Ти теж утік?

— Атож,— гордовито відказав Цзюе-хой.— Тут так пудно й душно, такий гамір, що тільки й тікати. А ти теж, бачу, не відстав? — здогадався Цзюе-хой.

Цзюе-мінь зніяковіло кивнув, а тоді похвалився:

— У нас уже все вирішилося. Перший крок зроблено, сьогодні я мав з Цінь відверту розмову. Черга робити наступний крок...— Він аж сявав від втіхи і крізь окуляри в золотій оправі щасливо поглядав на меншого брата.

Той трохи дивно посміхнувся: то була заздрість. Як Цзюе-хой не стримував її, але даремно! Проте Цзюе-мінь нічого не помітив. Цзюе-хоя охопило почуття, якого досі ще не знав. Він заздрив братові, бо теж потай кохав Цінь, хоч і казав Цзюе-міню, що любить її, як сестру, і хоч кохав іншу дівчину, яка зазнала себе через нього. Хоч як не бажав, щоб брат був щасливим у своєму коханні, а Цінь стала їхньою невісткою, проте коли почув, що дівчина, яка йому подобається, належить іншому, не міг приборкати своїх почуттів. Але це тривало лише мить, потім він тільки посміявся над собою, над своєю заздрістю.

— Завчасу не радій!..— застеріг він брата.

— Усе вже вирішено.— Братове застереження не зіпсувало піднесеного настрою Цзюе-міня.— Ти завжди такий сміливий, а це раптом став такий обережний.

Цзюе-хой заспокоївся: Цзюе-мінь не здогадується про його потайні думки.

— Твоя правда,— мовив він.— Бажаю тобі успіхів.

Цзюе-хой мимохідь глянув на сцену, де під оглушливий гуркіт барабанів та гонгів саме переверталось кілька напівголих молодиків, а потім вийшло кілька артистів з розмальованими обличчями і зчинили бійку. Дід, тамуючи сміх, нахилився до сивобородого сусіди й щось сказав тому.

Дивлячись на обличчя сивобородого, все в зморшках і ластовинні, на його червоний, схожий на сосиску ніс, Цзюе-хой відчув, як його переповнює гнів. Він стиснув кулаки, зціпив зуби і з відразою мовив:

— І цей явився!

— Хто? — здивувався Цзюе-мін. Він ще не помітив того гостя, який розмовляв з дідом.

— Фен Ле-шань, он хто. Катюга той! — показав на сивобородого Цзюе-хой.

— Тихше, а то почують! — злякано перебив його Цзюе-мін.

— А чого боятись? Нехай чують. Ти ж шойно казав, що я сміливий, — холодно посміхнувся Цзюе-хой.

Поки Цзюе-мін розмірковував, що відповісти, з'явилися рятівниці в особі сестер Шу-хуа та Шу-чжень. Він зрадив, але ще не міг знати, що вони не лише виручать його, а й принесуть неприємну звістку.

— Цзюе-мін, прийшла молода наложниця папа Фена, ти б не хотів її побачити? — весело промовила Шу-чжень і потягла брата за собою.

— Я не знаю ніякої наложниці Фена! Теж придумала! — огризнувся Цзюе-мін.

— Чи не Вань-ер часом? — поцікавився Цзюе-хой, що відразу здогадався, про кого йдеться. — Невже прийшла? Де ж вона? — запалився він.

— У моїй кімнаті, там більше нікого немає... То ви йдете? — лукаво посміхнулась Шу-хуа.

— Атож, — відповів Цзюе-хой й рушив за сестрами. Цзюе-мін залишився на місці.

— Кепські справи у Вань-ер. Мучиться вона у Фенів. Старому вона подобається, але вдача в нього жорстока. А стара ще гірша. Як розійдеться, то й він її боїться. Всю злість зганяє на Вань-ер! — розповідала Шу-хуа, поки вони йшли до кімнати.

В кімнаті, проте, вже були Жуй-цзюе, Шу-ін, служниці Цянь-ер, Сі-ер та нова покоївка третього папа Цуй-хуань. І Вань-ер, худа, змарніла. Одяг на ній був кращий, ніж колись, гарний, дорогий, у вухах — сережки. Але обличчя сумне. Вона саме розповідала служницям про життя у Фенів; Жуй-цзюе та Шу-ін сиділи поруч, на їхніх очах блищали сльози.

Вань-ер сиділа біля вікна навскіс від дверей, тому відразу побачила Цзюе-хой. Вона підвелася, склала віяло, яке тримала, й радісно вигукнула:

— Третій панич!

Вона привітала його низьким поклоном. Цзюе-хой кивнув у відповідь головою. Помітивши, що вона стоїть, запросив:

— Сідай, будь ласка, не соромся. Адже ти тепер наложниця Фена, наш гість.— І відразу стало тоскно: згадалася Мін-фен.

Вань-ер густо почервоніла й похнюпилася. Жуй-цзюе, що сиділа на ліжку, докірливо глянула на Цзюе-хой:

— Цзюе-хой, їй і так невесело, а ти ще й насміхаєшся над нею.

— Вибачте, я не хотів,— зняковів Цзюе-хой; він пригадав, що йому розповідала тоді в парку Цянь-ер, і проїнявся співчуттям до Вань-ер. Йому хотілося зробити їй щось приємне чи хоч добрим словом утішити її. Він глянув на Жуй-цзюе:

— На мене гримаяш, а сама? Вань-ер прийшла в гості, а ви, замість того щоб показати їй виставу, зачинили в кімнаті і ну рюмати!

— От не сподівалась, що ти такий гострий на язик!— Жуй-цзюе вдала, ніби сердиться, й замахала віялом. Шу-хуа та Шу-чжень засміялись.

— Якщо ти не даси йому ради, то дайте я щось скажу, — докинула Шу-ін. Вань-ер усе ще стояла, і вона звернулася до неї: — Вань-ер, ти б сіла, не соромся.

Цзюе-хой вмовився на вільну табуретку. Тоді сіла й Вань-ер.

— П'єси там показують зовсім нецікаві,— вела далі Шу-ін.— А в чоловіків сорому немає, тож вони й ладні всяку гидоту дивитись. А Вань-ер так рідко буває в нас, їй захотілося поговорити з подружками. Я теж давно її не бачила, дуже скучила за нею, от і зібралися тут. А ти нам заважаєш. Ну, чого ви, паничу, прийшли сюди?

— Та ти ніби проганяєш мене? Що ж, я можу піти. Тут у вас і тісно, і жарко,— відповів Цзюе-хой, але з місця не підвівся.

— Цзюе-хой, ти ж казав, що підеш, чого ж баришся? Не дуже радій, Цзюе-міня вже сватають, скоро й до тебе доберуться,— втрутилась Шу-хуа. Вона була ласа потеревенити й одразу виказала таємницю.

— Сватають Цзюе-міня? Хто? — здивувався Цзюе-хой.

— Усе той же Фен Ле-шань. Дбає про свою двоюрідну внучку. До речі, вона не така й молоденька, ровесниця Цзюе-міню. Кажуть, страшенно злюча,— підхопила Шу-ін.

— Молодша за нашого панича лише на кілька місяців,— пояснила Вань-ер.— Зате гарна.

— Знову цей старий негідник! — лайнувся Цзюе-хой і підхопився з місця.— Треба попередити брата.— Він кинувся до виходу, але біля дверей озирнувся на Вань-ер, ніби назавжди прощався з нею. Вона саме тихо розмовляла з подругами, а Шу-хуа та Шу-чжень показували йому язика. В голові у нього билася думка: «Негайно сповістити Цзюе-мінґа».

Та на східцях його раптом охопив відчай: він побачив, що Цзюе-мінґа стоїть з дідом та Фен Ле-шанем. Останній, помахуючи великим золотистим віялом, усміхався й щось розпитував Цзюе-мінґа, а той — хто б міг сподіватись? — чемно відповідав йому. «Чого ти панькаєшся з ним? Адже ти з пелюдом розмовляєш! Хіба ти не знаєш, що це твій ворог, що він замажується і на твоє кохання?» — подумки картав він брата.

Новина незабаром дійшла й до Цзюе-мінґа і без молодшого брата. Цзюе-сінґа за наказом діда прийшов спитати думку самого Цзюе-мінґа. Проте це зовсім не значило, що збирається з кимось радитись. Старий наказував, і його слід було слухатись. Саме так вважав Цзюе-сінґа, хоч і не схвалював дідового рішення.

Для Цзюе-мінґа то, звичайно, був тяжкий удар, але він не злякався. Його відповідь була коротка: ні.

— Особисті справи я влаштовуватиму сам. Я ще молодий, мені треба вчитися, тому одружуватись не бажаю.— Про інші причини Цзюе-мінґа волів і не заїкаться.

— Але ж як таке сказати дідові? Може, краще посилатись на твою молодість, але в нашій сім'ї шлюб у дев'ятнадцять років не вважається раннім. Я теж одружився в дев'ятнадцять. Діда це не переконає,— усумнився Цзюе-сінґа.

— То певже немає ніякого виходу? — сердито запитав Цзюе-мінґа.

— Може, і є,— непевно відказав Цзюе-сінґа і вмовк.

Цзюе-мінґа уважно подивився на старшого брата, немов хотів проникнути в його душу, а тоді через силу промовив:

— Ти вже забув, що казав мені сьогодні? Чи ти хочеш, щоб повторилася трагедія?..

— Але ж дід...— Цзюе-сінґа розумів, що брат має слушність, але й наказом діда не можна нехтувати.

— Облишмо його. Я хочу йти своїм шляхом,— кинув Цзюе-мінґа і пішов до своєї кімнати.

Хоч було вже пізно, але спати не хотілось. Вони довго обговорювали подію і дійшли до висновку, що не треба коритись. Коли ж нічого не вийде — тікати з дому, але не здаватись. Цзюе-хой намагався підбадьорити брата, бо співчував йому і, крім того, хотів, щоб той своїм прикладом вказав новий шлях йому і молодшим двоюрідним братам. Цзюе-мінґ одразу ж черкнув коротенького листа Цінь, щоб завтра вранці з книжкою передати їй. Він написав:

«Цінь, хоч би що тобі казали про мене, не вір. До нас приходили люди домовлялись про моє одруження, але я належу тільки тобі, і ніхто не відніме мене в тебе. Ти вірила мені досі, тож вір до кінця. Ти сама побачиш, як сміливо я боротимусь, як добиватимусь свого!

Цзюе-мінґ»

Він двічі прочитав листа й задоволено мовив:

— Це буде важливою віхою в нашому коханні.— Потім дав прочитати братові й спитав: — То як?

— Ти справжній середньовічний лицар! — похвалив його Цзюе-хой, а собі подумав: «Подивимося, як ти боротимешся!»

Після дня народження старого пана Гао про одруження Цзюе-мінґа заговорили відверто. Фен Ле-шань прислав сватів, і дід відповів згодою. Пані Чжоу було незручно втручатися, адже вона доводилася юнакові лише мачухою. Тепер і Цзюе-сінґ усвідомив усю складність становища. Він розумів, якщо з одруженням вирішать остаточно, то ще одне молоде життя буде запащеним. Не коритись? Чи ж вистачить сміливості перечити дідові? Після довгих роздумів він вирішив покласти на долю й чекати, поки головний сват, батько четвертої тітки, старий Ван, візьме гороскоп¹ панянки Фен і віднесе його до віщуна, щоб той визначив, чи щасливий буде шлюб. Цзюе-сінґ плекав надію, що віщун відповість негативно, і навіть збирався підкупити того. Але вийшло навпаки. Гороскопи показали, що молоде подружжя чекатиме велике щастя і благополуччя. Пані Чжоу сприйняла цю звістку з великим задоволенням. Те, чим Цзюе-сінґ сподівався допомогти братові, ще більше нашкодило

---

¹ Перед заручинами віщун порівнював «вісім ієрогліфів», що символічно означали рік, місяць, день та годину народження наречених, і визначав, чи щасливе буде одруження.

тому. Тримавши в руці написаний віщуним висновок, Цзюе-сінь подумки сміявся над своєю дурістю і водночас з прикрістю думав про майбутнє брата. Як йому хотілося пошматувати на дрібні клапті цю безглузду писанину, але їй тут забракло сміливості.

— Я зробив усе, що міг,— скрушно зітхнув він.

Він вважав, що на більше не здатен.

Справи ці вирішувалися потай від Цзюе-мін'я, той і не здогадувався, які події розгортаються довкола нього. Так уже вслося в сім'ї Гао. Той, кого стосувалося найбільше, ставав безправною лялькою. І навіть ті, хто сам колись пережив це, зараз примушували іншого робити те ж саме. Так було і так буде,— вважав старий пап Гао та інші. Але цього разу вони помилялись: Цзюе-мін'я зовсім не збирався ставати лялькою в їхніх руках.

На відміну від своїх попередників Цзюе-мін'я виявив неабияке зацікавлення своїми особистими справами. Анітрохи не соромлячись, він розпитував про них, у кого тільки міг. Та й Цзюе-хой допомагав йому. Вкупі з Цін'ю вони обговорювали, яких заходів необхідно вжити, як діяти, щоб розладнати шлюбну угоду, а потім заявити про кохання Цзюе-мін'я і Цін'ю.

Перший крок було зроблено тоді, коли Цзюе-мін'я виклав свої міркування старшому братові. Той відмовився взяти на себе відповідальність і попросив втрутитись мачуху, але їй та побоялась піти проти волі діда. Сказати про все дідові Цзюе-мін'я не наважувався. Не знайшлося такого сміливця й серед інших. Дід мав усю повноту влади, тому Цзюе-мін'я ні в кого не знаходив підтримки. Справи ускладнювались. Через кілька днів йому вже стало незручно ходити до Цін'ю. Щоправда, тітонька Чжан співчувала йому, але не могла та й не хотіла втручатися сама. Навіть більше: щоб уникнути зайвих розмов, вона радила йому рідше бувати в них, бо й так уже пішла слава, ніби то тітка Чжан навчає Цзюе-мін'я, як діяти, мовляв, хоче видати за нього свою дочку. Цін'ю, коли дізналася про це, вдарилася в сльози.

Перша строба провалилася, і Цзюе-мін'я перемінив тактику: він почав усім казати, що коли в сім'ї не бажають рахуватися з ним, то доведеться вдатися до крайніх заходів. Звісно, ці його слова до діда не дійшли, тому й не дали очікуваних наслідків.

Нарешті стало відомо, що вибрано день для обміну свідочтвами про народження наречених. Це мало від-

бутися десь третього тижня після дня народження старого пана Гао. Цзюе-сінь натякнув дідові про незгоду Цзюе-міня, але той сердито урвав його:

— Я так надумав, так і буде!

Цзюе-мінь годинами блукав по парку і все запитував себе: «Скоритися чи боротись до кінця?» Його долали сумніви: яке б рішення він не прийняв — назад вороття не буде. Якщо піти з дому, попереду чекають труднощі. За що тоді жити — ось головна складність. Дома, цілком зрозуміло, йому не доводилося думати про харчі, про одяг. А як бути, коли він утече з дому? На що жити? Заздалегідь нічого не приберіг, а вирішувати треба негайно.

Він пішов до Цзюе-сіня на остаточну розмову. Почав відверто:

— То є якась можливість уладнати справу?

— По-моєму, вже пізно, — сумно відказав старший брат.

— Ти справді зробив усе, що міг? — у розпачі спитав Цзюе-мінь.

— Так.

— Тоді порадь, як бути мені?

— Як бути? Я розумію тебе, але нічим уже не можу допомогти. Гадаю, краще послухати діда. Ми народилися в такий час, що нам судилося тільки бути жертвами, — скрушно мовив Цзюе-сінь.

— Непротивлення! Філософія поклопізму! — холодно посміхнувся Цзюе-мінь і пішов, вирішивши, що краще поговорить із Цзюе-хоем.

31

Наступного ранку Цзюе-сінь за звичаєм зайшов до діда побажати йому доброго здоров'я. Старий, гортаючи календар, задоволено сказав йому, що з шлюбом остаточно вирішено. Залишилося тільки через два місяці вибрати сприятливий день, а Цзюе-сіню звелів узяти на себе обмін свідоцтвами про народження. Цзюе-сінь стояв і тільки підтакував, потім пішов. За дверима він зустрів Цзюе-хоя, той якось загадково всміхнувся йому.

Щойно Цзюе-сінь увійшов до своєї кімнати, як дід прислав за ним служницю. У кабінеті старого він побачив, як розлючений дід шпетить Цзюе-хоя. Старий сидів на

канані, поруч з ним на бильці вмостилася наложниця у світлій шовковій кофті, гладенько зачісана та напудрена, й постукувала його по спині, Цзюе-хой мовчки стояв перед дідом.

— Змова, ось що це таке! Іди й приведи мені свого брата! — наказав він, багровіючи від гніву, коли побачив Цзюе-сіня. Цзюе-сінь був вражений таким настроєм діда.

Старий зайшовся кашлем, а наложниця ще дужче загупала його по спині, примовляючи:

— Не хвилюйтеся, пане! Чи варто в такому віці так гніватись та псувати собі здоров'я?

— Посмів не послухати! Посмів заперечувати! — не вгавав дід. Він перебив подих і уривчасто продовжував: — Йому, бач, не сподобалося, що я його просватав! Куди це годиться! Знайди його і приведи до мене. Я йому покажу!

Цзюе-сінь щось підтакував.

— Це його коледж зіпсував. Я відразу казав: не посилайте дітей до іноземного коледжу. Не послухали, а от що вийшло! Навіть Цзюе-міня зіпсували. Хто б подумав, що він зважиться на таке?.. Віднині дітям з сім'ї Гао забороняю ходити до коледжу. Чули? — Він знову закашлявся.

— Так, так,— боязко відповідав йому Цзюе-сінь.

Цзюе-хой сприймав дідові слова зовсім інакше. Він анітрохи не злякався. Стояв і подумки посміювався: «Паперовий ліхтар, скоро ми проткнемо тебе!»

Старий нарешті відкашлявся, стомлено відкинувся назад і заплющив очі. Наложниця Чень взялась обмахувати його віялом. Брати шанобливо стояли, чекаючи, що він скаже, аж Чень подала їм знак, щоб ішли собі.

Вийшовши з кабінету, Цзюе-хой озвався:

— Там Цзюе-мінь залишив тобі листа, знайди й почитай.

— Що ти сказав дідові? Чому не попередив мене, а одразу побіг до нього? Дурило! — накинувся на нього Цзюе-сінь.

— Дурило, кажеш? Я хотів, щоб дід знав правду! І ми люди, а не терпляча скотина.

Цзюе-сінь розумів, що брат не даремно дорікає йому. І хоч прикро було те слухати, але мусив терпіти. Про свою душевну гризоту мовчав, бо був певен, що Цзюе-хой не повірить, як би він не пояснював йому.

Вони зайшли до кімнати. Цзюе-хой передав братові листа, той повагався, а тоді почав читати.

«Дорогий брате, я зважився на таке, чого досі в нашій сім'ї ніхто не смів чинити: ухилиюсь від одруження. Дома нікому немає діла до моєї долі, до мого майбутнього, тому я вирішив іти своїм шляхом і будь-що домогтися свого. Боротимуся з старими силами до останку. Якщо ви не відмовитесь від весілля, то я скоріше помру, ніж вернуся додому. Зараз ще є можливість запобігти цьому. Сподіваюсь, ти докладеш усіх зусиль, щоб допомогти мені.

Цзюе-мін, третя година ночі».

Цзюе-сін зблід, руки його затремтіли, лист упав на підлогу. Він пробурмотів:

— Як же бути? Він не хоче мене ні зрозуміти, ні пробачити, зовсім не зважає на мое становище.

— Що ж робити? Адже йдеться не про те, щоб зрозуміти когось чи пробачити,— суворо мовив Цзюе-хой.

Раптом Цзюе-сін підхопився з місця:

— Піду й приведу його додому.

— Ти ж не знайдеш його,— холодно кинув Цзюе-хой.

— Не знайду? — розгублено перепитав Цзюе-сін.

— Адже ніхто не знає, де він.

— Але ж ти напевне знаєш! Кажи, де він! Мерщій кажи! — благав Цзюе-сін.

— Я-то знаю, але тобі не скажу! — рішуче відповів Цзюе-хой.

— Отже, ти не довіряєш мені? — скрушно мовив Цзюе-сін.

— Як же тобі довіряти? Через своє непотврення та запобігливість ти можеш тільки виказати брата. Коротше — ти боягуз! — Цзюе-хой роздратовано заходив по кімнаті.

— Мені неодмінно треба побачити його. Та скажи ж, де він.

— Не скажу.

— Все одно скажеш, коли інші візьмуться за тебе, хоч би й дід!

— Нізащо! Навіть тортурами ніхто не вирве з мене хоч слово,— гордовито відповів Цзюе-хой. Зараз він відчував лише втіху від того, що помстився, а про те, що відчують інші, зовсім не думав.

Цзюе-сін пішов ні з чим, але невдовзі повернувся:

він хотів обміркувати з молодшим братом, що в даному становищі найкраще зробити, але нічого з того не вийшло. І сам не міг придумати, як помирити діда з Цзюе-мінем.

Того ж дня в кімнаті пані Чжоу відбулася невелика сімейна рада, в якій узяли участь сама пані Чжоу, Цзюе-сін з дружиною, Шу-хуа та Цзюе-хой. Дійти згоди не вдалося: Цзюе-хой обстоював свою точку зору, інші — свою. Всі наполягали, щоб Цзюе-хой сказав, де переховується Цзюе-мін, і повернув його додому. Було сказано чимало приемних слів і пообіцяли придумати спосіб, щоб розірвати шлюбну угоду. Але Цзюе-хой відкинув усі пропозиції.

Оскільки від юнака нічого не вивідали, а умови Цзюе-міна були відхилені, пані Чжоу та Цзюе-сін не заспокоїлись. Вони мусили звернутися до Ке-міна, може, той порадить, як відстрочити хоч на кілька днів церемонію обміну свідоцтвами про народження і водночас розшукувати Цзюе-міна. Та скільки слуги не нищпорили по місту, скільки не розпитували людей, дізнатися нічого не змогли.

Ке-мін покликав Цзюе-хоя до себе, спробував підійти до нього з ласкою, тоді з погрозами, — та все даремно. Цзюе-хой казав, що нічого не знає.

Тоді пані Чжоу та Цзюе-сін ще раз закликали Цзюе-хоя до себе й почали благати, щоб він знайшов Цзюе-міна, запевнили, що згодні на будь-які умови, — аби тільки Цзюе-мін повернувся додому. Але Цзюе-хой стояв на своєму, вимагаючи надійних гарантій.

Пані Чжоу вилаяла його, а потім аж заплакала з досади. Її взагалі мало цікавили справи Цзюе-сіня та його молодших братів, але їхнє майбутнє дещо тривожило. Становище склалося серйозне, і їй не хотілося нещасливої розв'язки, тим більше відповідати за ганебну поведінку пасинків. Її бентежила неповага, з якою поставився Цзюе-хой до старших, а найдужче те, що Цзюе-мін виступив проти глави сім'ї, ухиляється від шлюбу. А от як вийти з цього становища, придумати не могла.

Цзюе-сін не знаходив собі місця. Вчинок Цзюе-міна він, власне кажучи, схвалював, але допомогти йому не міг. Мало того, він мусив підтримувати діда. Дійшло до того, що Цзюе-хой почав вважати старшого брата своїм ворогом. Не знайти Цзюе-міна — значило не догодити дідові; знайти його — нашкодити братові. Цзюе-мін, як-

не-як, рідний брат, він його любить; та й батько перед смертю доручив йому піклуватися про братів і сестер. А тепер справа заплуталася так, що він не знає, як викаркатися з неї. Після довгих міркувань він визнав за краще тільки сховатися в своїй кімнаті й не потикатись нікому на очі.

Старий пан Гао не здогадувався про всі ці події. Він знав одне: його воля має бути виконана, а авторитет відновлений. Що ж до чийогось там щастя, то це його не обходило, тільки, знай, вимагав від Цзюе-сіня знайти втікача. Він досить часто втрачав самовладання, ляв то Цзюе-сіня, то Ке-міна, навіть пані Чжоу перепало.

Проте лайка не допомагала: Цзюе-мінь не корився. Примусити ж його теж не могли, бо не знали, де він. Про витівку Цзюе-міна вже знала вся родина, тому старий пан суворо попередив, щоб не розголосили цю таємницю стороннім.

Минали дні. Дід гнівався, Цзюе-сінь та інші ходили насуплені, дехто зловтішно посміхався.

Після чергового таємного побачення з братом Цзюе-хой повернувся додому сумний. Попрощавшись з Цзюе-мінем, який продовжував відчайдушно боротись, він ніби розлучився з цілим ясным світом. Домівка йому здавалась пустелею, або, точніше, оплотом темних сил, його ворогів. Дома він роздратовано спитав Цзюе-сіня:

— Цзюе-сінь, то ти збираєшся що-небудь зробити для брата? Адже цілий тиждень минув.

— А що я можу? — безпорадно розвів руками Цзюе-сінь, а сам подумав: «Ну от, і ти вже захвилювався!»

— Отак і далі тягтиметься?

— Не знаю. Сьогодні дід сказав: якщо через півмісяця Цзюе-мінь не повернеться, він назавжди вижене його з дому й заявить через газету, що зрікається його, — з боєм відповів Цзюе-сінь.

— Невже дід справді такий жорстокий? — обурився Цзюе-хой.

— А що ж дивного? Він зараз такий лютий!.. І хоче водночас віддати заміж і другу сестру.

— Нашу сестру? За кого ж?

— А ти хіба не чув? Сватає родина Ченів. Лишилося тільки обмінятися свідощами про народження. Стане дружиною сина Ченя Ке-цзя. Третій дядько дуже за цей шлюб, адже він добре знає Ченя Ке-цзя, та й вони колеги.

Цзюе-хой добре знав Ченя Ке-цзя. Цей адвокат був одним із діячів Товариства послідовників конфуціанського вчення.

Все місто знало, що він водиться з співачкою з естрадного театру, часто запрошує її до своєї юридичної контори. Та й інші грішки за ним водилися. Цзюе-хой побагровів:

— Хіба в сім'ї Ченя є хоч одна порядна людина? Я знаю, що його синок разом з батечком мали стосунки із служницею, а коли та завагітніла, згодилися взяти її в свою родину.

— Ні, сестру сватають за старшого. А щодо стосунків зі служницею, то це, можливо, просто наклеп, якому не варто вірити. Зрештою, це не наше діло. Нас не питатимуть. А сватом знову виступає Фен Ле-шань.

— Не наше діло? Невже тобі байдуже, що сестра піде в таку сім'ю? Це знову ж таки ще одне зпівечене життя. Сестра нізащо не згодиться! — скипів Цзюе-хой.

— А що робити? Нас не питають.

— Але ж вона ще зовсім молода. Цього року їй виповниться тільки шістнадцять.

— Цього року шістнадцять, а наступного буде сімнадцять. В такому віці вже можна віддавати заміж. Коли Жуй-цзюе прийшла до нас, їй було тільки вісімнадцять. Чим раніше людина одружиться, тим більше певності, що вона швидше вгамується.

— І все ж вирішувати долю сестри без її згоди, користуючись тим, що вона молода й недосвідчена, означає, що вона потім все життя оплакуватиме свою долю. Невже вони про це не думають? Це ж підло! — обурювався Цзюе-хой.

— Не гарячкуй, — сумно зауважив Цзюе-сінь. — Вони знають своє: аби їм усі корилися. Тому не варто було б і Цзюе-міню впіратись.

— Не варто? І ти так гадаєш? Воно й не дивно, що ти не ворухнеш і пальцем для брата!

— Що ж я можу? — Цзюе-сінь відчув себе найнесщасливішою людиною в світі.

— Ти вже забув, що батько перед смертю заповідав тобі піклуватися про нас? Ти гадаєш, що виконав його наказ? — сперсердя кинув Цзюе-хой.

У Цзюе-сіня на очах зблиснули сльози.

— На твоєму місці я ніколи б не був таким боягузом.

Я б сам вирішував наші справи і виступив би проти цих сватань. Я б неодмінно добився свого!

— А дід? — трохи помовчавши, підвів голову Цзюе-сінь.

— Що дід? Його часи минулися. Невже ти хочеш, щоб Цзюе-мінь став жертвою дідових забобонів?

Цзюе-сінь понурив голову.

— Ех ти, боягуз! — кинув Цзюе-хой і пішов від брата.

У кімнаті одразу стало тоскно, порожньо й наче аж темно, повітря ніби навалилося на Цзюе-сіня. Філософія поклонів та непротивлення, якої він дотримувався досі, вже не могла примирити його з життям у великій сім'ї. Щоб догодити всім, він навіть пожертвував особистим щастям, проте не домогся ні миру, ні спокою. Він добровільно взяв на себе батькову ношу, зробив метою свого життя піклування про молодших братів та сестер, ладен був віддати їм усе, а що вийшло? Один з братів утік, другий назвав його боягузом. Як же він може бути спокійним? Після болісних роздумів сів писати Цзюе-міню листа, в якому відкрив перед братом свою душу, поскаржився на своє становище та на свої страждання, нагадав про злагоду й дружбу, які були поміж ними, й закінчив тим, щоб Цзюе-мінь, пам'ятаючи про добре ім'я покійного батька та заради миру й спокою в сім'ї, скоріше повертався додому.

Потім він знайшов Цзюе-хой, дав йому почитати й попросив віднести Цзюе-міню.

Цзюе-хой прочитав листа і мовчки кивнув головою.

У відповіді, яку теж приніс Цзюе-хой, було сказано:

«Одержавши нарешті від тебе листа, я, скажу відверто, розчарувався! «Повернись додому, повернись додому»,— повторюєш ти... А я тим часом сиджу в кімнатці, як злочинець, що втік із в'язниці і боїться навіть поворухнутись, бо досить одного руху, щоб його схопили й одвели до камери смертників. Ця камера — наша сім'я, а кати — мої родичі. Вся наша родина згуртувалася, щоб стратити мене, бідного сироту. Серед рідні не лишилося жодного, хто б подумав про мене, хто б любив мене. Так, ви сподіваєтесь, що я повернуся, бо, як тільки я прийду додому, все одразу вирішиться, ви заспокоїтеся й байдуже дивитиметеся на ще одну вашу жертву. Ви, звичайно, будете раді, а на мене чекають незмірні страждання... Облиште свої даремні сподівання, я не повернуся,

поки ви не пристанете на мої умови. Дома не лишилося анічогісінько, за чим би я жалкував, я виніс звідти тільки тяжкі спогади, які й понині крають мое серце, переслідують мене, позбавляють мене рішучості на шляху до мого майбутнього. Але тепер у мене є кохання, яке надихає мене. Ти, певно, дивиєшся, звідки в мене все це? Так, я й сам не думав, що спроможуся на таке. У мене є кохання. Я зрозумів, що борюсь не лише за себе, а й за наше спільне щастя. За її щастя я боротимусь до кінця... Брате, чи знаєш ти, про що я зараз думаю? Я згадую наш парк, колишніх друзів, дитячі роки. Допоможи мені хоч заради нашого батька! Зроби це навіть не для мене, а для неї, задля її щастя. Ти мусиш допомогти їй. Подумай про її долю, і нехай хоч це вплине на тебе. Досить однієї Мей. Певен, ти не захочеш, щоб іще одну дівчину спіткала нещасна доля...»

По шоках Цзюе-сіня котилися сльози, але він не помічав їх, йому здавалося, що він провалюється в безодню. Скрізь пільма: ніде ні світлого промінця, ні найменшого проблиску надії. Він тільки розгублено повторював:

— Не зрозумів він мене. І ніхто не хоче зрозуміти.

Цзюе-хой стояв поруч і дивився на брата. Він і сердився, і водночас жалів його. Лист Цзюе-мінся він не лише читав, а й підказував тому, як краще написати, може, хоч це розчулить старшого брата, спонукає його наважитись і виручити Цзюе-мінся. А тепер, коли почув тільки його скрушне бурмотіння, хотів вилаяти Цзюе-сіня, але подумав, що дорікати безвольній людині користі мало.

«У цій родині нема на кого покластися, то чи не краще взагалі залишити її?» — думав Цзюе-хой. І становище Цзюе-мінся не здалося йому вже таким трагічним. В нього визрівав задум, який, цілком імовірно, згодом міг визріти остаточно.

У ці дні тяжко було не лише Цзюе-міню. За його долю хвилювався й іще дехто, але йому, безперечно, було найважче. Ховався він у свого однокурсника Хуан Цунь-женя. І хоч тут йому було непогано, приятель ставився до нього привітно й уважно, але просиджувати цілісні дні в тісній кімнатці, без змоги робити те, що б хотілося, бачити тих, кого б хотілося, перебувати в непевності й чеканні,— таке життя справді нестерпне, а Цзюе-мінш був зовсім недосвідченим у таких справах.

Він чекав, цілі дні чекав сподіваної звістки, але Цзюе-хой приносив тільки новини, які печалили душу. Надія почала згасати, але в нього ще вистачало мужності триматись. Та й Цзюе-хой підтримував його запевненнями про успіх. А ще більших сил додавало йому кохання Цінь. І Цзюе-мінь тримався, він іще не збирався коритись.

Цінь справді заплонила всі його помисли. Він не переставав думати про неї, навіть удень вона снилася йому. Чим менше залишалося надії, тим частіше згадувалася Цінь, а чим більше думав про неї, тим дужче хотілося побачити її. Але провідати дівчину він не міг, — боявся тітки. Його схованка була неподалік від їхньої садиби, і все ж він не мав змоги зустрітись з нею, навіть листуватися було не зовсім зручно.

Коли приходив Цзюе-хой, він хотів написати їй кілька слів і передати через брата, та тільки брався за пензлик, як відчував, що не знає, як почати, хоч і мав сказати багато чого. Він боявся, що коли напише про все докладно, то тільки ще розтривожить її. Отож вирішив скористатися найпершою нагодою, щоб зустрітись з нею і поговорити. Нагоди довелося чекати недовго: все влаштував Цзюе-хой, і без особливих труднощів. Він дізнався, коли тітки не буде дома, і провів Цзюе-міня до Цінь.

Брат залишився за дверима, а він увійшов до кімнати, привітався і відразу промовив:

— Цінь, я маю тобі сказати щось приємне.

Дівчина в легкому літньому платті саме напівлежала з книжкою в руках. На голос Цзюе-хой вона відклала книжку й холодно спитала:

— Що саме? — Вона трималася якось дивно. Обличчя в неї змарніло, очі потуплені, навіть усміхнутись не змогла. Здавалося, вона кілька ночей підряд не спала.

— Як ти схудла! — вихопилося в Цзюе-хой.

— Навіть ти не заходиш до нас! — гірко всміхнулася Цінь. — Як там Цзюе-мінь? Чому він навіть вісточки не подасть про себе? — Вона важко підвелася з ліжка.

— Я не заходжу? А позавчора хіба не був? І сьогодні поспішав так, що аж упрів. А ти й спасибі не скажеш, — засміявся Цзюе-хой, витираючи носовичком спітніле чоло.

Цінь взяла зі столу квітчасте віяло й подала його Цзюе-хой.

— Якби ти знав, як нудно минають дні! То кажи ж, як у нього справи? — Вона дивилась на Цзюе-хой широко

розплющеними очима, засмученими й турботливими.

— Він здався.— Цзюе-хой не збирався дурити дівчину, але раптом щось смикнуло його за язик сказати зовсім інше.

— Здався? — ослабим голосом перепитала вона, потім рішуче заперечила: — Не вірю!

В цю хвилину до кімнати зайшов Цзюе-мін. Очі в неї радісно спалахнули.

— Ти! — В голосі її був і подив, і радість, і докір. Вона ледве стрималась, щоб не кинутись до Цзюе-мін. Завергла на місці й подивилась на нього довгим поглядом.

— Цінь, це я.— І сум, і втіха переплелися в цих словах, хоч він ще не дійшов до такого стану, коли після плачу починають сміятися, а після сміху плачуть.— Мені давно слід було прийти до тебе, але я боявся тітоньки, тому й зволікав так довго.

— Я знала, що ти прийдеш. Давно знала,— радісно сказала вона, а на очах у неї заблищали сльози. Потім з докором глянула на Цзюе-хой: — А ти дурив мене. Я була певна, що це неправда. Я вірила, що він не скориться, вірила.

— Хто це він, він це хто? — спробував віджартуватись Цзюе-хой.

Цінь, не соромлячись, з гордістю показала на Цзюе-мін. В очах її була невимовна ніжність.

Цзюе-хой не сподівався такої сміливості від Цінь, але це сподобалося йому. Він всміхнувся й собі глянув на брата, а той почував себе справжнім героєм.

Аж тепер Цзюе-хой зрозумів, як він помилявся в своїх припущеннях. Він гадав, що зустріч неодмінно буде сумною. Але насправді вийшло по-іншому. Якою підтримкою для них обох було кохання та взаємна довіра. Вони знайшли в цьому надію і втіху, і, здавалося, ніщо вже не розлучить їх. Їх поєднала незборима сила. Ні горя, ні розпачу — тільки довіра, якої було досить, щоб зневажити все інше. В цю мить Цінь та Цзюе-мін стали для Цзюе-хой справжнім втіленням кохання. Їхня любов, мов ясний промінь у царстві пітьми, сповнювала надією і його. Він упевнився, що віднині брат не потребуватиме його моральної підтримки, його тепер не скорити. Ось якими легковірними бувають юнаки з чистим серцем!

— Гарзд, досить вам вистави влаштовувати. Час спливає швидко, тому скоріше говоріть про справи,— поква-

пив їх Цзюе-хой і додав:— Може, мені вийти?..— А сам подумав: «У мене ще знайдеться чим розвеселити вас».

Вони тільки всміхнулися, а потім, не звертаючи на нього уваги, побралися за руки, посідали на краю ліжка й повели розмову. Цзюе-хой повернувся до них спиною, взяв із стола книжку й почав її гортати. То були «Вибрані твори» Ібсена. В книжці траплялися закладені сторінки, підкреслені місця. Уважно переглянувши книжку, Цзюс-хой здогадався, що останні дні Цінь читала п'єсу «Ворог народу». «Певно, шукала в ній підтримки й розради»,— подумав він і озирнувся. Цінь щось захоплено розповідала; щира, добра усмішка робила її привабливою, на обличчі вже не було того сумного виразу, з яким вона зустріла Цзюс-хой. Він мимоволі затримав на ній погляд і в душі позаздрив братові. Потім одвернувся, й, помахуючи віялом, почав читати. Прочитавши першу дію п'єси, знову поглянув на Цінь,— вона все говорила. Бесіда їхня не скінчилася й тоді, коли він прочитав другу дію. Дочитав п'єсу, знову озирнувся,— розмова все точилася.

— Щось ви заговорились! — не витримав Цзюе-хой.

Цінь кинула на нього погляд, усміхнулась і знову повернулася до Цзюе-мінця.

— Ходімо, вже наговорилися,— нагадав Цзюс-хой про себе через півгодини.

Цзюс-мінць хотів щось відповісти, але Цінь випередила його:

— Зачекай трішки, ще рано. Куди поспішати? — Вона міцно тримала руку Цзюе-мінця, ніби боялась, що той підс.

— Як хочете, а мені треба йти,— не відступав Цзюе-хой.

— Гаразд, можеш йти. Твоїй високій особі не сидиться в моїй злиденній кімнатці,— розсердилась дівчина. Але, побачивши, що Цзюе-хой справді збирається йти, зупинила його.

— Ти справді йдеш? Невже й цього не хочеш зробити для мене?— заблагав Цзюе-мінць.

Цзюе-хой засміявся:

— Я пожартував. Ви зовсім забули про мене. Цінь, я вже відколи в твоїй кімнаті, а ти навіть не запропонувала мені сісти, словом до мене не обмовилася. Рада, що Цзюе-мінць коло тебе, то вже й нікого не помічаєш.

— Та як же я можу одночасно розмовляти з вами обома?— виправдовувалась дівчина.— Цзюе-хой, зроби ласку, дай мені сьогодні поговорити з ним. А з тобою ми й завтра встигнемо.

— Дуриш мене. Хіба мені випаде таке щастя, як йому?

Цзюе-мінґ хотів сказати щось, але Цінґ перебила його:

— Я знаю, ти за словом в кишеню не полізеш, тому хочу спитати одне: тобі подобається Сюй Цянь-жу? Вона куди гарніша від мене, справжня сучасна дівчина! Хочеш, я вас познайомлю?— Цінґ лукаво посміхнулась.

— Може, й подобається, а може, й ні, тобі що до цього? І знайомити нас не треба, вона й так мене знає,— хитрував Цзюе-хой; така розмова йому подобалась.

— Мабуть, що так.

Цзюе-мінґ закивав головою, підтримуючи дівчину.

Цзюе-хой тільки махнув рукою.

— Я не те, що ви. Не буду розігрувати любовних сцен.— Він одвернувся, а собі подумав: «Саме ти потрібна мені!» Та за мить цю думку витіснила інша: «Я вже занастив одне дівоче життя, тож досить з мене».

Цінґ і Цзюе-мінґ нарешті наговорились. Час було розлучатись. Цзюе-мінґу, звичайно, не хотілося йти, він відчував, що не лише Цінґ, а все тут стало йому близьким і дорогим. Він нерішуче подивився на дівчину, згадав своє тоскне, самотнє життя в маленькій кімнатці, і мужність покинула його. Але Цзюе-хой підганяв його. Та й Цзюе-мінґ розумів, що час вертатись. Немов опинившись у глибокому, темному проваллі, він сумно, через силу промовив:

— Ходімо!— А сам не міг зрушити з місця. Йому хотілося чимось утішити Цінґ, але на думку нічого не приходило.

— Ти за мене не турбуйся,— мовив нарешті, хоч йому хотілося сказати: «Ні на хвилю не забувай мене».

Цінґ дивилася на нього своїми великими гарними очима й дослухалась до кожного його слова, немов сподівалась почути щось незвичайне. Але він обмежився тільки кількома словами. Дівчина посмутніла.

— Зачекай, я хочу тобі щось сказати,— схопила вона його за рукав.

Він розгублено дивився крізь окуляри на її схвильоване обличчя. Губи його здригнулися, він тихо промовив:

— Не хвилюйся, я ще не йду.— Обличчя його скривилося, ніби він от-от мав заплакати чи засміятися.

Цінь відчувала на собі його ніжний погляд, що ніби підбадьорював її: «Кажи, кажи ж бо! Що б ти не сказала, я з насолодою вислухаю кожне твоє слово». Йй хотілося мовити йому щось таке, чого б він ніколи не забув, але вона тільки невідривно дивилась на нього і непокоїлась, що він зараз повернеться й піде. Вона міцно тримала його за рукав і вже заговорила про свої тривоги й турботи, не задумуючись, чи варто про це казати.

— Цянь-жу каже, що Вень та Стара Міс з нашого училища збираються їхати в Пекін і там продовжити навчання. Тут для них склалися нестерпні обставини, та й дома їм перепаало за те, що підстриглись,— почала Цінь, навіть не пояснивши, хто такі Вень та Стара Міс. Проте Цзюе-мінь слухав уважно.

— Цянь-жу, мабуть, і сама поїде. Її батько через неї мав неприємності, вкрай обурився і заявив, що подасть у відставку і переселиться з дочкою в Шанхай або Напкін.

Цзюе-мінь так само уважно слухав її.

— Мей останнім часом дуже схудла, відхаркує кров'ю. Вона приховує від матері, що не вживає ніяких ліків. «Прожити ще один день,— каже вона,— тільки продовжити свої муки. Краще вже скоріше померти». Її мати щодня то гостей приймає, то в карти грає, а про дочку й думки нема. Тільки старша тітка не забуває її: приносить їй ліки та все інше. Вчора я нарешті при нагоді дещо сказала пані Цянь. Вона затурбувалась. Мей, можливо, має слухність, але мені несила дивитись, як вона тане. Тільки не кажіть, будь ласка, старшому братові. Вона наказувала мені, щоб Цзюе-сіню я й словом не обмовилась.— Цінь раптом помітила, як у Цзюе-міня по щоках збігає сльоза. У нього тремтіли губи, ніби він хотів щось сказати, але не міг. Проте вона зрозуміла його й без слів.

Цінь сказала ще не все, але на згадку про Мей і їй стало сумно. Вона замовкла.

— Я більше не можу!— вигукнула вона за хвилику і відійшла, щоб дати волю сльозам.

— Цінь, я пішов,— тихо проказав Цзюе-мінь, хоч йому зовсім не хотілося йти. Він ніколи не думав, що їхнє побачення закінчиться так сумно. Тепер вони обоє плакали. Немало подій в їхньому житті кінчалися

плачем, хоч вони і вважали себе новою, сміливою молоддю.

— Зажди! — вигукнула Цінь, відірвавши руки від обличчя і простягнувши їх до Цзюе-мінця.

Юнак хотів було кинутись до Цінь, але Цзюе-хой схопив його за лікоть. Він зупинився й мовчки поглянув на брата. Очі Цзюе-хой сяяли сухим блиском. Він кивнув головою, мовляв, час іти. Сповненим туги голосом Цзюе-мінць мовив до Цінь:

— Не плач, рідна, я ще прийду. Від мене до вас близько, а тільки буде нагода, неодмінно завітаю... А тепер я піду. Бережи себе й чекай від мене доброї звістки.— Він швидко вийшов слідом за Цзюе-хоем. У кімнаті, де вже почало сутеніти, зосталася сама Цінь.

Дівчина кинулася за хлопцями. Провела їх до дверей залу, потім, прихилившись до одвірка, довго дивилася їм услід.

Юнаки вийшли на вулицю; у вухах ще лунав плач Цінь. Мовчки простували до будинку Хуан Цунь-женя. Біля брами Цзюе-хой зупинився.

— Я певен, що ви переможете. Досить уже з нас жертв,— мовив він, потім додав рішуче, навіть запально:— А якщо жертви необхідні, то нехай тепер вони самі себе приносять в жертву.

32

Цзюе-сіня останні дні мучили докори сумління, він розумів, що мусить будь-що допомогти братові, інакше каятиметься все життя. Після тривалих роздумів і розмов з мачухою та дружиною він вирішив піти до діда й заступитися за брата. Він збирався обережно патякнути дідові, що Цзюе-мінць, мовляв, закоханий, звичайно, не згадуючи, в кого, й попросити в старого відкласти весілля, поки Цзюе-мінць стане цілком самостійною людиною. Його пояснення мало звучати переконливо, адже він обмірковував його цілу ніч і навіть накидав дещо на папері, тому сподівався, що розжалобить діда.

Проте сподівання не справдились: дід виявився зовсім не таким, як його уявляв Цзюе-сінь. Зараз він був незговірливий, затятий, несамовитий у своєму гніві, не дослухався до голосу розуму, а думав тільки про те, як би відновити авторитет. Крім того, воля батьків, право стар-

ших вирішувати питання про шлюб без згоди молоді — непорушні істини, а той, хто виступить проти цього, має бути покараним. Що ж до щастя та сподівань молоді, то вони його не цікавили. Тому єдиною відповіддю на пояснення Цзюе-сіня була злива лайки. Наостанок дід заявив, що шлюбну угоду з Фенами ні в якому разі не буде розірвано і якщо до кінця місяця Цзюе-мінг не повернеться додому, він умістить в газеті повідомлення, що не визнає Цзюе-мінга членом родини Гао, а замість нього одружиться Цзюе-хой.

Цзюе-сінг не посмів заперечувати, тільки шанобливо кивав головою. Вийшовши від діда, він негайно розшукав Цзюе-хой і передав йому розмову в якомога похмуріших барвах, розраховуючи, що молодший брат злякається і покваліється вернути Цзюе-мінга додому. Але той спокійно зустрів дідові погрози й тільки поміхнувся. А сам подумав: «Якщо потрібна жертва, то це, безумовно, вже буду не я».

— Мені здається, було б найкраще, якби ти вмовив Цзюе-мінга вернутися додому. Інакше все окошиться на тобі.— Цзюе-сінг вирішив таки залякати Цзюе-хой.

— Нехай дід робить те, що він надумав. Але настане день, коли він ще пожалкує. А я його не боюсь: я придумав іще кращий спосіб! — гордо відповів Цзюе-хой.

Цзюе-сінг не повірив вухам. Він зовсім не розумів молодшого брата.

— Мені невтямки, чому ти такий боягуз, такий нікчема? — презирливо спитав Цзюе-хой.

Цзюе-сінг почервонів, але відразу ж і зблід. Він хотів сказати щось, але тут відхилилася занавіска на дверях й до кімнати зайшов слуга.

— Прийшов слуга пані Цянь сповістити, що померла панянка Мей.

— Мей? Коли? — з сусідньої кімнати вибігла сполотніла Жуй-цзюе.

— Каже, що сьогодні після сьомої ранку, — чемно відповів слуга.

В цю хвилину настінний годинник почав вибивати десяту. В кімнаті запала тиша.

— Піди й скажи, щоб приготували паланкін, — кинув насуплений Цзюе-сінг.

— І я з тобою, — крізь сльози промовила Жуй-цзюе й опустила в плетене крісло.

— Іди,— звелів Цзюе-сінь слугі, і той вийшов. Цзюе-сінь наблизився до дружини:— Жуй-цзюе, тобі не слід їхати: ти чекаєш дитину, важко тобі витримати таке. Розхвилюєшся, а тобі слід дбати про себе.

— Я так переживала за неї... Коли востаннє провідувала її, вона садовлячи мене в паланкін, схопила мою руку й так просила частіше бувати в них. Кілька разів нагадала, щоб паступного разу і Хай-ченя взяла з собою. Хіба ж я думала, що вона вже не побачить нас... Я хочу провідати її востаннє... Адже ми з нею так здружилися.— Жуй-цзюе аж затиналася.

— Не наполягай. Ти насамперед мусиш дбати про себе. Ти ж знаєш, що в мене тепер залишилася тільки ти. Якщо з тобою щось трапиться, то й мені не жити,— засмучено проказав Цзюе-сінь.

Цзюе-хой стояв біля письмового столу й дивився на білі тюлеві занавіски на вікнах. Новина не була для нього несподіванкою, він передбачав такий кінець. Згадав, як Цінь передавала їм слова Мей: «Прожити ще один день — тільки продовжити свої муки. Краще вже скоріше померти». Хоч Мей сама так говорила, але звістку про смерть дорогої людини перенести нелегко. В голові зароїлися думки, вони сповнювали душу сумом і гнівом.

— От вам ще одна жертва!— холодно докинув він, знаючи, що Цзюе-мінь чує його й розуміє. Помітив на собі страдницький погляд брата й промовив, ні до кого не звертаючись:— Але це ще не все. Можна чекати ще чогось страшнішого!— І ці слова були розраховані на Цзюе-сіня.

Цзюе-сінь вийшов з кімнати: в нього паморочилося в голові, тіло було, як чуже. Він зібрався з силою, зробив кілька кроків і раптом відчув, як гіркий клубок підкотився до горла. Він кашлянув і сплюнув. Мимохіть поглянув на підлогу і побачив червонувату слину. Тіло пройняло дрожем. Він схопився рукою за груди, повернув назад, але відразу ж зупинився, потім неслухняними ногами рушив далі.

На подвір'ї тітки Цянь Цзюе-сінь почув голосіння. Він рушив прямо до кімнати Мей.

Там були тітка Цянь, її малолітній син — двоюрідний брат Цзюе-сіня,— Цінь та служниця. Вони плакали над покійницею. Коли зайшов Цзюе-сінь, вони стихли, привіталися з ним.

— Що ж тепер мені робити? — звернулася до Цзюе-сіня пані Цянь. У неї було розпатлане волосся, обличчя заплакане.

— Готуватись до похорону, — відповів Цзюе-сінь і собі спитав: — Труну вже придбали?

— Казала Ванові, а він і досі нічого не зробив. — Пані Цянь заплакала знову, потім трохи заспокоїлась і повела далі: — Понад дві години вже, як Мей померла, а в нас ще нічого не зроблено. Залишилась я та маленький синок. А слугі Вану довелося розносити повідомлення про смерть. Не знаю, за що їй братись! У хаті таке безладдя, прямо серце розривається.

— Не хвилюйтесь, тітонько. Я допоможу вам, — сказав їй Цзюе-сінь. Він уже забув, що й сам недужий.

— За твою доброту та чуйність Мей і на тому світі дякуватиме тобі, — розчулилась пані Цянь.

Слово «дякуватиме» голкою штрикнуло в серце Цзюе-сіня. «Мей дякуватиме мені? — думав він. — Це ж я вишен у її смерті, я занастив її». Він підійшов до ліжка. Мей лежала з напівзаплющеними очима, волосся розсипалося по подушці, змаріле обличчя було біле, як папір, зморшки на чолі стали глибшими. Рот був трохи розтулений, ніби вона хотіла щось сказати. На губах залишилися сліди крові, їх, певно, хтось витирав, але не зовсім витер. Руки та нижня половина тіла були накриті ковдрою.

— Мей, я прийшов до тебе, — тихо промовив Цзюе-сінь. Його очі затуманили сльози, серце защеміло. «Отак ми з тобою і розлучилися навіки? — думав він. — Ти не залишила мені ні словечка. Чому я не прийшов раніше? Можливо, я побачив би порух твоїх вуст, почув би твій голос, взяв би, про що ти думала перед смертю. Мей, я прийшов, я тут, скажи все, що ти не встигла сказати. Я слухаю тебе».

Вийнявши хустинку, він витер сльози і знову похилив голову, вдивляючись в обличчя Мей. Вона лежала не порушно, мов холодний камінь. Цзюе-сінь подумав: якщо він навіть охрипне від крику, вона все одно не почує, не поворухнеться. Тепер між ними постала смерть, вони ніколи не зможуть стати близькими. Він каявся, мучився, плакав від розпуки.

Мати та браг Мей, зачувши плач Цзюе-сіня, заголосили ще дужче. Цінь підійшла до нього й почала втішати:

— Старший брате, не час плакати; треба віддати їй останню шану. Її вже не воскресиш. Тітонька й так не владає собою, а від твоїх сліз їй іще тяжче. Коли б Мей бачила це, і вона б була прикро вражена.

Слова Цінь прозвучали трохи різко. Цзюе-сінь подумав: «Я й так стільки разів завдавав їй прикрощів». Він перестав плакати й тільки важко зітхав.

— Не дорікай йому: вони з Мей були друзями, їх навіть сватали колись. Я одна винна, що вони не побралися, не дала згоди на їхній шлюб. Тоді б усе склалося інакше, могло б і не бути такого дня, як оце! — голосила пані Цянь.

— Старший брате, треба братися до діла, не годиться, щоб вона так довго лежала без труни.— Цінь розуміла, що слова пані Цянь завдають Цзюе-сіню ще більшого жалю, тому намагалася якось відвернути його увагу.

— Гаразд,— зітхнув він. Взявши пані Цянь за руку, повів її до іншої кімнати, щоб обміркувати з нею все щодо похорону: що необхідно купити, де поставити труну, кому із служниць обмивати небіжчицю та перевдягати її, як класти її в труну.

Нарешті все було зроблено, Мей поклали в труну. У неї лишилося відкритим лише обличчя. Тужним і скорботним поглядом Цзюе-сінь востаннє дивився на Мей. Жадібно вдивлявся в дороге обличчя, яке через кілька хвилин назавжди зникне з його життя. Він не міг зносити цієї думки. Йому хотілося підійти, зірвати покривала, підняти її на руки і втекти далеко-далеко, де навіть сліду людського немає. Він з неспавістю позирав на трунаря з червоним набивним сатином, який чекав знаку забивати віко.

Потім все-таки пересилив себе і наказав забити труну. Трунар уже хотів накинути зверху червоний сатин, як пані Цянь ухопилася за край її і, гірко ридуючи, заголосила:

— Мей, що ти ще хочеш сказати? Кажі ж бо! Твоя мати стоїть біля тебе!.. Мей, це я занастила тебе. Я, твоя рідна мати, була сліпа, не знала твоїх заповітних мрій. Я знівечила твоє сімейне щастя, мучила тебе все життя і довела до такого... А тепер каюсь, розумію, що зробила непоправне... Мей, люба моя, я тут, ти чуєш мене? Чому ти мовчиш?.. Ти гніваєшся на мене? Що ж, на тому світі ти віддячиш мені. Я занастила тебе,

роби й ти те ж саме зі мною. Тільки благаю тебе, хоч на тому світі не розлучайся зі мною. Мей, люба, промов хоч слівце!.. Моя нещасна дитинонько. Візьми ж і мене з собою! Мей! Мей!..— Пані Цянь у відчаї билася головою об труну. Її ледве вдалося відірвати.

Трунар накинув червоний сатин, прибив його дерев'яними цвяхами, зверху поклав віко і ретельно позамазував усі щілини. Невдовзі процедура була завершена. Мей лежала в труні, якій уже тут недовго стояти.

Почали збиратися люди. Родичів прийшло чомусь надто мало: мачуха Цзюе-сіня, пані Чжоу з дочкою та внуком і мати Цінь. Вони посиділи трохи й пішли. Жуй-цзюе, не маючи змоги прийти сама, вирішила прислати хоч сина, щоб той віддав останню шану. Хлопчак побачив, що всі плачуть, і собі заплакав. Цзюе-сінь попросив мачуху відвести малого додому. В останню путь до усипальниці¹ Мей, окрім матері, молодшого брата та старого слуги, проводжали тільки Цзюе-сінь, Цзюе-хой, Шу-хуа та Цінь. Цзюе-хой дещо запізнився, але потім наздогнав процесію.

За усипальницю вибрали просторий храм, який давно не ремонтувався і мав запустілий вигляд. Біля східців, що вели в храм, росли високі бур'яни. Труни ставили в маленьких кімнатках обабіч входу. Двері деяких із них були розчинені, всередині валялися то відламана піжка від жертовного стола, то дощечка з ім'ям небіжчика; то з двох парних написів перед труною лишився тільки один, та й той пошматований вітром. Двері інших кімнат були зачинені. В деяких кімнатах стояло по три-чотири труни. Кажуть, що деякі з них перебувають тут по десять, а то й більше років.

Родичі вибрали для небіжчиці кімнатку, поставили в ній труну, жертовний стіл і дощечку з ім'ям небіжчиці на ньому. Слуга Ван, сівши навпочіпки на кам'яних східцях, почав палити жертовні гроші. Пані Цянь, схилившись на труну, невтішно ридала, поруч плакав малий брат Мей. Цінь хотіла заспокоїти пані Цянь, але й сама не витримала й заплакала.

Цзюе-сінь трохи постояв перед жертовним столом; голосіння краяло йому душу. Сльози хлинули з очей,

---

¹ Усипальниця.— Місце для могили та час поховання в значав віщун. На той час, поки він це зробить, труну ставили в храмі за містом, або в певній кімнаті, чи спеціальній могилі в межах садиби.

і він уже не усвідомлював, що в труні лежить Мей, йому здавалося, що то хтось інший, а вона, жива, повернувши до нього сумне обличчя, розповідає йому про свою гірку долю. Крізь сльози, що застиляли очі, він побачив дощечку з ім'ям небіжчиці, налісану чорними ієрогліфами на червоному папері: «Усипальниця покійної Цянь Мей-фень». Слова ті безжально лізуть у вічі. Вона таки померла. Он стоїть її труна, мати плаче й б'є рукою по віку, братик жалібно кличе: «Сестричко!» Цінь теж тихо плакала, поклавши на труну руки і схлившись на них голову. І їй загрожувала доля Мей. Цзюе-сінь нарешті усвідомив, чому він плаче. Він вийняв носовичок, витер сльози і, не маючи сил дивитися на це, вийшов. На східцях зупинився, почав спостерігати, як слуга палить гроші. Із храму твердою ходою вийшов Цзюе-хой; хоч і молодий, він, проте, чи не один зберігав самовладання, — так здалося Цзюе-сіню.

— Час додому! — мовив молодший брат. Тим часом слуга допалив гроші; на східцях лишилася тільки купка попелу та невеличкі клаптики, по яких ще пробігали вогники. Вітер підхоплював попіл і розносив його.

Цзюе-сінь умгукнув і пішов у храм, щоб утішити жінок. Виявляється, не так легко вмовляти інших, коли у самого сльози на очах. Цінь ще схлипувала, пані Цянь плакала вже мовчки, тільки хлопчик усе жалібно кликав: «Сестричко!»

Перш ніж іти, всі поставали перед труною і низько вклонилися; раптом братик Мей вигукнув:

— Сестричко, ми йдемо, залишаємо тебе саму! Як тобі сумно тут буде!

Слова хлопчика викликали нову хвилю сліз. Цінь турботливо взяла малого за руку й, утішаючи його, повела на вулицю. Пані Цянь, що вже трохи заспокоїлась, зупинилася перед жертвним столом і, невесело дивлячись на свічки, на дощечку з ім'ям небіжчиці, тихо заговорила:

— Мей, правду сказав твій братик: тобі тут буде сумно... Тут надто тихо, порожньо, безлюдно... Сама-самісінька, нікого з рідних поруч... Приходь сьогодні ввечері додому. Ти знайдеш дорогу... Відтепер я щовечора світитиму в твоїй кімнаті каганця, щоб тобі було видно... Твоїх речей теж не буду чіпати... Дорога моя доню, люба Мей!.. — Вона хотіла додати ще щось, але в горлі її перехопило. Вона швидко вийшла слідом за іншими.

Цзюе-сінь вийшов на вулицю майже першим, але в паланкін сів не відразу. Він усе озирався на храм. Останнім у дверях з'явився Цзюе-хой, який не користувався паланкіном. Провівши поглядом паланкіни родичів, він повернувся до кімнати, обійшов довкола труни. Як і всі інші, він теж сказав Мей кілька слів на прощання, але не плакав, не побивався. Його переповнював гнів. У його голосі переплелися любов і ненависть.

— Трохи голосіння, трохи сліз та кілька слів — і поховали молоду, гарну жінку. Сестрице Мей, як мені підняти тебе з труни, щоб ти побачила все й зрозуміла, що тебе вбили!

33

Наступного дня по обіді Цзюе-хой пішов до Цзюе-мін'я і розповів йому про смерть Мей. Той заплакав. Їхня розмова тривала більше години. Коли Цзюе-хой зібрався додому, брат провів його до брами. Цзюе-хой зробив кілька кроків, як брат несподівано окликував його.

— Що таке? — зупинився Цзюе-хой.

Цзюе-мін'я дивився на нього і мовчав. Цзюе-хой, здавалось, зрозумів його і лагідно мовив:

— Тобі тут нудно?.. Я знаю. Але й мені не веселіше, адже вдома мене ніхто не розуміє. Хуан-ма, щойно заходить до нашої кімнати, все розпитує про тебе, говорить, а сама мало не плаче. Мачуха, Жуй-цзюе, сестра та інші допікають мені розпитами, все хочуть почути про тебе щось новеньке. Та від цього мені тільки сумніше, бо вони надто далекі від нас з тобою. Там я зовсім самотній. Але треба триматись. Я певен, що ти переможеш.

— А я побоююсь... — Тільки й сказав Цзюе-мін'я. На очах у нього зблиснули сльози.

— Не бійся! Ти неодмінно переможеш! — підбадьорив його Цзюе-хой.

— Боюсь нудьги! На серці так тоскно!

— А хіба ще двоє сердець не б'ються разом з твоїм?

— Саме тому, що ті двоє сердець близькі мені, я й хочу бачити їх якомога частіше. Йї незручно сюди прийти, а ти не встиг з'явитись і вже тікаєш...

Цзюе-хой відчув, як до очей підступають сльози, і відвернувся. Потім поплескав брата по плечу.

— Тримайся і неодмінно переможеш. Потерпи ще кілька днів..

— Заходьте у двір! — почувся чийсь голос. До них наближався Хуан Цунь-жень.— Не варто ризикувати.

— То я пішов.— Цзю-хой на прощання потиснув руку Хуан Цунь-женя і подався геть.

— А ми в дворі поговоримо,— запропонував Цзюе-міню Хуан Цунь-жень.

Вже на вулиці Цзюе-хой мовив сам собі:

— Ми неодмінно переможемо! — Але десь у глибини ворушилася думка: «А чи справді переможемо? І коли?» І лише біля будинку Цінь рішуче заявив: — Поки що особливо розраховувати не доводиться, але ми поборемось.

Спочатку він провідав тітоньку, а вже потім зайшов до Цінь.

— Я саме од брата; він просив передати, що в нього все гаразд.

— Дякую, дякую. А я ось листа пишу йому.— Цінь поклати пензлика.

— То мені знову доведеться вертатися,— всміхнувся Цзюе-хой. Він мимоволі ковзнув поглядом по аркушу й помітив у кількох місцях слова «двоюрідна сестра Мей». — Ти пишеш йому про Мей? Він уже знає. А як ти сама сприйняла її смерть?

— В листі я запевняю, що нізачо не стану другою Мей, та й моя мати не допустить цього. Вона сама мені сказала. Її дуже вразила смерть Мей та горе тітоньки Цянь. І каже, що ладна допомогти мені.— Цінь була рішуча, навіть весела, без того сумного виразу на обличчі, як в останні дні.

— Чудово, то пхай і він дізнається про це скоріше!

Цзюе-хой заквапив Цінь, щоб вона дописувала листа. Потім вони ще трохи поговорили.

Цзюе-хой повернувся до брата, відніс йому листа. Коли він зайшов, Цзюе-мін та Хуан Цунь-жень саме весело розмовляли. Він теж приєднався до їхньої розмови і лише через годину подався додому. Він хотів одразу ж зайти до діда, але побачив на кам'яних східцях під вікнами кімнати старого кілька чоловік, котрі витягували шні й прислухалися до того, що діялося в кімнаті. Це не було дивиною в їхній родині, і Цзюе-хой ви-

рішив: «Яке мені діло, нехай собі стоять». Він зайшов до залу й підійшов до дідової кімнати, як почув звідти плач; плакала п'ята тітка. Потім почувлися дідова лайка та кашель.

«Я ж казав, що недовго до чергової вистави»,— подумав він.

— Знайди і приведи його сюди, тоді побачиш, як я з ним говоритиму!.. Отак розгнівити мене! — Дід не на жарт розсердився. Та ось він закашлявся, і, поки бухкав, п'ята тітка тільки схлипнула.

Поки дід говорив, майже після кожного слова йому підтакував чоловічий голос. За кілька хвилин з кімнати вийшов розчервонілий Ке-мін. Цзюе-хой уже встиг вийти з залу.

Серед тих, що стояли під дідовими вікнами, була й Шу-хуа. Вона підійшла до Цзюе-хоя:

— Ти вже знаєш про витівки п'ятого дядька?

— Знаю,— кивнув Цзюе-хой і пошепки спитав: — А як довідались?

Шу-хуа почала розповідати:

— П'ятий дядько завів собі паложницю, найняв невеликий особняк. Уже давно, тільки вдома ніхто про це не знав. Позабирав золоті та срібні прикраси з приданого п'ятої тітки, ніби щоб хтось тимчасово поносив, а назад не повертає. П'ята тітка до нього, а він, знай, морочить їй голову. Коли ж вона почала наполягати, то заявив, що все загубив. Останні два місяці його ніколи не бувало дома, вертався пізно. П'ята тітка грала собі в кості і не звертала уваги на його поведінку. А вчора випадково знайшла в його кишені фотографію якоїсь жінки. Коли спитала, хто це, він не захотів відповідати. Після обіду п'ята тітка пішла на базар дещо купити й неароком побачила паланкін свого чоловіка, а в ньому якусь жінку. Біля базарних воріт та жінка вийшла, а за нею йшов слуга п'ятого дядька Гао-чжун. А сьогодні п'ята тітка під якимсь приводом залишила Гао-чжуна дома й узялася за нього. Гао-чжун і признався. Трохи прикрас, виявилось, продано, а решту подаровано наложниці. Отоді п'ята тітка й побігла до діда... Наложниця п'ятого дядька виявилася шлюхою...

Шу-хуа випалила це все одним духом. Проте для Цзюе-хоя її розповідь не була новою, а тим більше дивною. Він знав куди більше, знав і про четвертого дядька, сам бачив, як той заходив у «будинок Гао із Цзінь-

ліна». Цзюе-хою це здавалося цілком природним, оскільки він давно помічав, як їхня велика сім'я наближається до краю безодні. І ніщо вже її не могло зупинити. Отож дідові зусилля марні, га й ніхто тут не зарадить. Навіть дід іде тим шляхом. Хіба що він один стоїть на дорозі, яка веде до світла. Тепер він ще дужче відчуває свою моральну перевагу над цією великою сім'єю, яка вже занепадає. Душу сповнило завзяття, його серце ще не билось так сильно, як сьогодні. Він вірив, що так звана боротьба батьків і дітей незабаром скінчиться. Ця боротьба за право на свободу, на любов та знання більше не матиме сумного кіпця. Епоха Мей зникне, натомість прийде нова — епоха Цінь, а точніше епоха Сюй Цянь-жу, його та Цзюе-міня. Старій сім'ї — лицемірній, легкодухій, здатній на будь-який злочин — не подужати молодого покоління, її чекає кінець. Перемога забезпечена, ніхто не відніме у них цієї перемоги. Цзюе-хой певен, що буде саме так. Він раптом стрепенувся, ніби скинув із себе важкий тягар, який довго гнітив його. Гордо й гнівно глянув довкола: «Ще побачимо ваш судний день».

Шу-хуа, звичайно, не здогадувалась про його почуття. Не дочкавшись від брата відповіді і переконавшись, що його не цікавить її розповідь, вона пішла до дідової кімнати і тепер зазірала всередину.

Цзюе-хой повернувся до себе. Невдовзі крізь вікно він побачив, як Ке-мін привів додому Ке-діна. Потім з кімнати діда знову почувся лемент: певно, дід брав у шори сина. «А яке мені до цього діло?» — подумав Цзюе-хой. Лайка ніби стихла, але люди під вікнами юрмились. «Я ж казав, що в нашій сім'ї полюбляють всілякі вистави», — мовив сам до себе Цзюе-хой. Та ось надворі залунали вигуки, заметушилися чоловіки та жінки.

— Ходімо дивитися, як дідусь лупцюватиме п'ятого дядька, — залунав під вікном хлоп'ячий голос. То пробіг Цзюе-цюнь.

— То куди ж ти біжиш? — спитав його Цзюе-ін.

— Покличу Цзюе-ші! Великого ж битимуть. — Тільки засміявся Цзюе-цюнь.

«Великого ж битимуть», — це зацікавило й Цзюе-хоя. Він теж подався до залу. Перед дідовою кімнатою стояло кілька чоловік; вони зазірали у щілину між занавісками. Цзюе-хою не хотілося штовхатися серед них,

тому він попростував до вікна. І тут на кам'яних східцях купчилися люди, прислухаючись до голосів у кімнаті. Деякі поставали на стільці й крізь дірочки в папері, яким було заклеєне вікно, дивилися на те, що діялося всередині.

Але ніяких ударів не було чути.

— Такий здоровило, і дочка в тебе вже велика, а ти все дурний. Який приклад ти подаєш дітям? Шу-чжень, присором його, негідника! — кричав дід. Цзюе-хой не міг стримати посмішки.

Старий пан Гао закашлявся, але невдовзі закричав знову:

— Ах ти ж тварюко безсоромна! Вчився, вчився, а розуму й не набрався! Як тебе надоумило докотитися до такої ганьби: покрав у власної дружини прикраси й продав. Даю тобі три дні, щоб усе мені поприносив! — Старий полаявся ще трохи і під кінець сказав: — А я думав, що ти змалечку був розумний, завжди ставився до тебе з увагою, ніколи не гадав, що ти здатен на таку підлість. Тепер скажи сам, як ти можеш виправдатись? Ти обдурив мене. А я тебе ще вихваляв. Негідник! Я ще не надавав тобі по пиці! Берися мені сам за діло!

— Таточку, я винен. Прошу вас, простіть на перший раз. Я більше не буду, — жалібно благав Ке-дін.

— Ні, прощення не жди. Я хочу, щоб ти сам собі надавав ляпасів! — люто стукнув дід кулаком по столу.

Залунали дзвінки ляпаси: Цзюе-хой підбіг до дверей і зашпотів:

— Дайте й мені глянути. — Відтіснивши Шу-хуа, він зазирнув у щілину.

Ке-дін стояв на колінах і обома руками навідліг лупцював себе по щоках. Його бліде гарне обличчя почервоніло від ударів, а він усе бив себе, хоч йому й соромно було так карати себе при дружині та доньці.

— Годі! — зупинив його дід.

Ке-дін опустив руки.

— А тепер скажи: звідки беруться харчі, одяг та все інше? — спитав дід. — А ти байдикуєш і добро розтринькуєш! Хто ж тебе годуватиме, як я помру? — знову розпалився старий і наказав: — Ще бий! Та добре бий! Щоб знав, як шкодити!

Ке-дін замолотив себе по обличчю.

Проте навіть така принизлива кара не задовольнила діда, він не вгавав, а потім звелів Ке-діну розповісти, як він останні кілька місяців водився з сумнівною компанією, злигався з повією, як він найняв будиночок, як украв і продав дружинині прикраси.

Ке-дін розповів усе щиро, картав себе і вибовкав багато такого, про що батько й не здогадувався,— як, користаючись батьковою репутацією, папозичався грошей: тому винен стільки, а тому стільки; він називав суму за сумою, не забувши й про те, що програв у карти. Під кінець він повідав дещо й про Ке-аня: той у всьому допомагав йому, отож і на ньому лежить вина за всі ці справи. Словом, він признався в усіх гріхах, чого ніяк не сподівалися ні старий пап Гао, ні навіть Цзюе-хой.

Перед ним було двоє різних людей: дядько Ке-дін та брат Цзюе-мін. Цзюе-мін, цього дев'ятнадцятилітнього юнака, надихають тільки перекопання, завзяття; він знайшов у собі сили, щоб стати на боротьбу з ворожим оточенням, і сім'я не може справитись із ним. А Ке-дін, якому вже тридцять три роки, батько тринадцятирічної дочки, стоїть на колінах, лупцює себе по обличчю, ганьбить і принижує себе, ще й вплутує інших. Він не борониться ні словом, ні ділом, слухняно виконує будь-які батькові накази, хоч сам, певно, не вірить батькові. Яка різна поведінка у цих двох людей, представників двох поколінь, яким в однаковій мірі загрожує кара старого впертюха! Один утік з дому, переховується в маленькій кімнатці, не відступає від свого, а другий колінкує перед старим, поводить себе як боягуз, став носміховиськом. Цзюе-хой радів за своє покоління і навіть пишався ним. «Таких пікчемних людей зустрінеш тільки серед вашого покоління». Він повернувся й пішов геть.

— Тварюка, стільки заборгував! Чим же ти будеш розраховуватись? Ти гадаєш, я такий багатий? Забув, що зараз скрізь повідь, то тут, то там спалахують бої, банди блукають, ростуть податки? Якщо тринькати гроші, як ти їх тринькаєш, байдикувати та розгулювати, то чи ж надовго вистачить цього багатства? На що житимуть наші діти? Видаватимеш заміж Шу-чжень, а придане звідки? Адже ти батько.— Старий пап лаявся, поки не закашлявся. Заспокоївшись, він звелів Шу-чжень покликати Ке-аня, щоб і тому дати перцю. Шу-чжень незабаром вернулася і доповіла, що дядька нема вдома.

Це ще дужче розгнівило діда. Він грюкнув рукою по столу, вилаявся і знову взявся за Ке-діна. Він спитав Шу-чжень:

— А де четверта тітка? Поклич її!

Пані Ван стояла під вікном і слухала. Почувши про себе, вона хотіла втекти, та не встигла. Шу-чжень уже окликнула її, і та мусила зайти до дідової кімнати.

— Ви мене кликали?— шанобливо мовила вона, намагаючись зобразити посмішку.

Дід голосно спитав її:

— Де Ке-ань?

Вона відповіла, що не знає. І на запитання, коли він повернеться, пані Ван нічого не могла сказати.

— Ти не знаєш, що робить твій чоловік? Ну й дуреп! — Старий гримнув кулаком по столу.

Пані Ван похнюпила голову — і від сорому, і від обурення. Йй здалося, що дідова наложниця Чень, яка стояла неподалік, перекривила її, але при старому панові не наважилася зчепитися з нею. Вона мовчки ковтала сльози.

Дід знову надовго закашлявся, наложниця Чень постукувала його по спині й примовляла:

— Чи варто через них так розпалюватись?

Старий пан Гао нарешті відкашлявся. Гнів його трохи влігся, а натомість прийшло почуття гіркоти. Він страшенно стомився. Хотілося лише одного — відпочити, заплющити очі й не бачити більш нічого. Він приліг на канапі й махнув рукою:

— Ідіть усі геть, я бачити нікого не хочу.— Він тяжко зітхнув.

Всі миттю повискакували з кімнати. Ке-дін підвівся з підлоги і також поспішив слідом за іншими. Старий пан Гао і наложниця залишилися самі.

Але дід не хотів бачити і її. Він волів самоти. Наложниця пішла, а дід лежав на канапі, важко дихаючи. Очі він напівзаплющив, перед ними плавають невиразні обриси, жодного приязного обличчя. Ось йому привиділось, як його сини пиячать та розважаються, сміються над ним, лають його. Внуки ж, він добре це бачить, гордовито йдуть зовсім іншим шляхом. Цзюе-мін, хто б міг подумати, навіть посмів послухатись його, а він, проте, не може покарати юного зухвальця. Сам же він, знесилений, охлялий, лежить тут самотнім старцем, нема кому й потурбуватися про нього. Він ще ніколи не відчував

такого відчаю та самоти. В душу закрався сумнів: чи не приснилося все це йому? Почав згадувати, як створив цю велику сім'ю, нажив добра, завоював пошану, як хазяйнував і з гордістю думав, що сім'я більшатиме й розквітатиме. І що ж? Наслідок усіх його зусиль — самота. І хоч як би він намагався зберегти досягнуте, нічого не виходить. Виразно видно: сім'я занепадає. Що буде далі — не важко уявити й зараз. Хоч йому й не хочеться такого кінця, але в нинішньому становищі вже нічим не зарадиш. Його доба минула. Ніхто тепер не вірить йому, ніхто з ним не рахується, всі його нехтують. Кожен іде, як сам знає. Навіть Ке-дін, якого він любив, зганьбив його честь. А ще ж є Ке-ань. Вони ж паче нічого не помічають. Розпадається сім'я, на що ж їй жити далі? Ці розпусні сини тільки байдикують, розтрицькують нажите, — добра від цього не жди. Всьому кінець! Скільки років він мріяв про чотири покоління під одним дахом, а тепер, коли ті мрії здійснилися, він відчув порожнечу.

Повне розчарування, крах ілюзій, пільма. Лежить він тут безпорадний, і ніхто не зайде до нього, щоб розділити його страждання та самоту. Лише тепер він збагнув своє місце в цій великій сім'ї. Він, виявляється, настільки втратив свою владу, що йому на старість нема на кого й покластися. Він уперше відчув, що таке відчай, уперше зрозумів, що припустився помилки, хоч і не усвідомлював ще, в чому вона полягає. А хоч би й усвідомив, все одно вже пізно.

Раптом долинув якийсь гамір, начебто Ке-дін сварився з дружиною. Невістка голосить на весь двір: «Я попрошу батька заступитися за мене». Ке-дін лупцює себе по щоках і мимрить: «А вони кажуть, що батько може сплатити мої борги. Адже наша сім'я одна з найбагатших в районі Північної брами, і грошей у нас вистачає». Старий затуляє долонями вуха, але це не допомагає. В нього починає паморочитись у голові. Він хоче підвестися, пошукати більш затишного місця, щоб схватись, але коли після кількох спроб нарешті підводиться, спираючись на поручень канапи, то відчуває себе зовсім знесиленим. Ступив кілька кроків до ліжка, перед очима раптом попливли барвисті кола, кімната захиталася, закружляла, і він повалився на підлогу. В очах потемніло, він знепритомнів, а потім від страшних криків наложниці прийшов до пам'яті.

Старий пан Гао захворів.

Він лежав на ліжку й стогнав. Запросили кількох відомих лікарів, вони понаносили ліків, позливали їх, скип'ятили і тепер поїли старого пана Гао темним гірким відваром. Минув день, другий, і хоч лікарі запевняли, що нічого страшного немає, але хвороба загострювалась. На третій день хворий категорично відмовився приймати ліки. Випив, але зовсім небагато, тільки після наполегливих умовлянь Ке-міна та Цзюе-сіня. Ке-мін останні дні не ходив на роботу, був з лікарями, стежив за тим, щоб батько виконував їхні вказівки. Не заглядав навіть до своєї юридичної контори; своєму секретареві він наказав звертатись у разі потреби до Чень Ке-цзя. Ке-ань часом щось писав, складав вірші, інколи ходив у театр або в «будинок Гао з Цзіньліна». Ке-дін, користуючись тим, що хворому батькові не до нього, пропадав у «будинку Гао з Цзіньліна», грав там у карти, жартував з жінками. Лише вранці та ввечері навідувався додому і заходив до батька привітатись.

Хвороба старого Гао не внесла помітних змін в життя мешканців особняка,— вони так само і сміялись, і плакали, і сварились. Дідова недуга здавалась їм не страшною, вони не помічали, що здоров'я господаря дому що не день гіршає.

Ліки вже не допомагали старому панові. Тому було вирішено вдатися до чаклунів. Ще трапляються люди, які, зневірившись у людських можливостях, шукають допомоги у духів. Вимолити цю так звану підтримку не так просто, як скажімо, дати обітницю чи погадати. Тепер за ініціативою наложниці Чень і при підтримці всіх жінок було здійснено належний ритуал під керівництвом деяких стариків, що тямали в священному писанні.

Кілька даоських ченців¹ під грюкіт барабанів та гонгів стали читати в передпокої закликання. Опівночі, коли всі послули, наложниця Чень вийшла молитися на подвір'я. Цзюе-хой у вікно добре бачив усе, що вона робила.

¹ Даоські ченці,— Даосизм, що виник у VI—V ст. до н. е. як філософське вчення, поступово перетворився в релігійну систему, яка ввібрала в себе принципи даоської філософії, народні повір'я та обряди.

Насамперед вона запалила дев'ять курильних паличок, а поруч поставила дві великі свічки. Як завжди напудрена, в червоній сукні, наложниця Чень перед курильницею без упину кланялась і читала молитву за молитвою. Час від часу вона ставала на коліна, потім підводилась знову. Так минула одна ніч, друга, третя...

— Чортовиння якість!— не витримав Цзюе-хой.— Нема їй чого робити.

Після цього придумали ще одне. Ке-мін, Ке-ань та Ке-дін мали принести жертви небу. Так само опівночі, коли влігся гамір, на подвір'ї замість курильниці поставили жертвний стіл, а на ньому— великі свічки, курильні палички, фрукти для жертвоприношення. Проведення обряду було обставлено незвичайно урочисто. Троє братів, які брали участь у церемонії, були до смішного поважні. Постававши на коліна, вони клали поклопи, але не так довго, як наложниця Чень. Проте й на них Цзюе-хой дивився з тим же осудом, що й на паложницю Чень. Висновок був той самий: «Чортовиння!» Він був псевсн, що перед цим Ке-ань дивився в театрі виставу з участю його улюбленої артистки, а Ке-дін грав у карти в «будинку Гао з Цзіньліна», пив там вино. А тепер стоїть на колінах і молиться, запевняючи, що не шкодує життя задля батька.

Поки Цзюе-хой думав про таке лицедійство, почалася нова вистава. То вже було щось нове навіть для Цзюе-хой: тепер уже вирішили не задобрювати духів, а виганяти їх. Для цього запросили шамана.

Увечері, коли стемніло, всі двері щільно зачинили, і будинок одразу перетворився на безлюдний храм. Звідкись узявся гостролиций шаман з розплатланим волоссям, у чудернацькому вбранні, з шматком палаючої живиці в руках, що сипала павколо іскри. Як ото артист на сцені зображає злого духа, так і шаман бігав подвір'ям, нестямно вигукуючи і прибираючи погрозливих поз. Потім увірвався до кімнати хворого, підстрибував там, кричав, перевернув все догори дном, покропив вогнем навіть під ліжком у старого. Хворому ставало гірше, від страху він голосно застогнав, але шаман не зважав, усе більше розпалювався і так налякав хворого, що той почав кричати не своїм голосом. В кімнаті стелився густий чорний дим, з тріском розліталися іскри, пахло живицею. Так тривало майже годину. Нарешті шаман,

лементуючи, вибіг з кімнати. Через деякий час у будинку знову залунали людські голоси.

Але вистава ще не скінчилась. Цього разу з тої причини, що не досить прогнати злих духів з кімнати хворого, треба їх виганяти з усього будинку. Наступного вечора вирішили влаштувати облогу, на всю пещисть, яка тільки є. Шаман запевняв, що, як тільки це буде зроблено, старий пан Гао відужає.

Не всі вірили що це допоможе, і не всі схвалювали такий намір, але казати про це відкрито ніхто не посмів. Серед тих, у кого виникли сумніви, були Ке-мін та Цзюе-сінь. Але наложниця Чень наполягала, її підтримали жінки, а Ке-ань та Ке-дін сказали, що не зайве спробувати. Ке-мін та Цзюе-сіню довелося погодитись. Тільки Цзюе-хой заперечував, але його не слухали. І от у призначений час комедія почалася. Кожна кімната зазнала безглузлого і водночас страшного пальоту. Діти плакали, жінки тяжко зітхали, а чоловіки тільки хитали головами.

Цзюе-хой сидів у своїй кімнаті. З гамору по сусідству він міг уявити, що зараз діється в кімнаті Жуї-цзюе. Юначе серце повнив гнів, усе, що діялося довкола, впливало на нього гнітюче. Він розумів: треба підвестись і повстати проти цього. Він не може коритись, не дозволить, щоб це безглуздя розігралося і в нього перед очима. Цзюе-хой замкнув двері і став чекати.

Незабаром шаман добрався і до його кімнати. Він почав стукати, йому допомагали слуги, та даремно.

— Третій паничу! — загукали голоси.

— Не відчишю! В моїй кімнаті немає ніяких духів! — голосно відповів їм Цзюе-хой, а потім, щоб не чути їхнього галасу, впав на ліжко й затулював вуха.

У двері загрюкали так, що Цзюе-хой обурено підхопився з ліжка й гукнув:

— Що ви робите? Чого галасуєте? Все одно не відчишю!

— Відчиши двері, небоже! — почувся голос Ке-міна.

— Третій паничу, відчиняй! — закричала й дідова наложниця.

«Вже й підмога прийшла»,— подумав він і сердито відповів:

— Не відчишю! — Стиснувши кулаки, знервовано пройшовся по кімнаті.— Ненавиджу! Ненавиджу!..— прохрипів він.

Проте галас за дверима не вщухав.

— Третій паничу, це ти так дбаєш про здоров'я свого діда? Не бажаєш, щоб він скоріше одужав? Оце ти так шануєш його! — Серед загального гамору виділявся писклявий голос наложниці, що набрид йому і в звичайні дні, а тепер аж хльоскав його. Цзюе-хой закипів гнівом.

— Небоже, зрозумій, всі ми бажємо, щоб дідусь скоріше видужав. Ти ж розумний хлопець, відчини...

Ке-міна перебив інший голос:

— Цзюе-хой, мерщій відчини, мені треба поговорити з тобою. — Це був Цзюе-сінь.

«І ти з ними! Мало тобі бути поприхачем?» — зневажливо подумав Цзюе-хой, втрачаючи самовладання. Він відчував, що вже не витримує.

— Гаразд, я відчиню, — промовив він сам до себе, підійшов до дверей і розчинив їх. Перед ним постали люді, розчервонілі обличчя. Кілька чоловік і шаман рвалися в кімнату.

— Стійте! — зупинив їх Цзюе-хой. Він стояв на порозі, піби охоронець на прикордонній заставі. Його обличчя побагровіло від обурення й гніву. Забувши, що перед ним старші родичі, він презирливо спитав: — І що ж ви збираєтеся тут робити?

Запитання було настільки несподіване, що ті, хто стояв перед ним, розгубились. Ке-міну й Цзюе-сіню було соромно сказати, що хочуть ловити духів, бо обидва вони, щиро кажучи, й самі не вірили в це.

— Виганяти будемо нечисту силу, щоб видужав твій дід, — гордо відповіла наложниця Чень і подала знак шаманові.

— Нечисту силу? Ти, до речі, її бачила? — кинув Цзюе-хой наложниці. — Ви не духів хочете виганяти, а душу з діда. Боїтеся, що хвороба не доконає його, тому й надумали довести його до такого стану, щоб він помер або від злості, або від страху! — Цзюе-хой не зважав уже ні на що.

— Ти... — аж перемигнувся на обличчі Ке-мін і затнувся від гніву.

Наперед вийшов Цзюе-сінь.

— А тобі чого? І не сором тобі! — напустився на старшого брата Цзюе-хой. — Ти ж понад десять років вивчав різні науки, хто б подумав, що й ти вплутався в це дурне діло! Людина захворіла, а вони кличуть шамана. Якщо ви самі подуріли, то навіщо знущатися з діда?

Вчора я на власні очі бачив, до якого стану довів його шаман. Кажете, що ви шанобливі сини та внуки. Чому ж ви не хочете дати спокій хворій людині? Я вчора досхочу надивився, як ви виганяли духів, й одразу зрозумів, що під приводом боротьби з нечистою силою ви надумали погубити його. Тепер я остаточно переконався, що не помиляюсь. Вам мало минулої ночі, то ви ще й сьогодні затіяли те ж саме. Тому, хто посміє зайти до моєї кімнати, я дам ляпаса. Я вас не боюсь!

За інших обставин такі заяви принесли б йому тільки прикроші. А тепер — навпаки, саме ця рішучість призвела до перемоги. Він стояв на порозі рішучий, загородивши собою вхід. Обличчя в нього було суворе, погляд гордий. Він знав, що здоровий глузд на його боці, що ж до інших, то це його не обходило. «Якщо вам не сором займатися такими дурницями, за що ж тоді вас поважати?» — думав він.

Ке-мін стояв червоний від сорому, бо він розумів, що Цзюе-хой має слушність. Він, що кілька років провчився в Японії, а нині один з провідних юристів столиці провінції, безперечно, не вірив цим витівкам, знав, що вони даремні, але щоб не мати зайвого клопоту та домашніх сварок, а також щоб підтримати репутацію слухняного сина, він ладен був робити і те, чого йому й не хотілося. Він справді не потурбувався про те, щоб хворий мав спокій, хоч сам бачив, як згубно вплинуло на батька вчорашнє дійство... Зараз у нього немає ні підстав, ні рішучості, щоб вилаяти Цзюе-хоя. Він тільки пробурмотів щось, потім повернувся й подався геть.

Цзюе-сінь і злостився, й каювся. По його обличчю текли сльози, але він не витирив їх. Побачивши, що Ке-мін пішов, він теж наслідував його приклад.

Наложниця Чень сама не насмілилася наполягати, вона завжди покладалася на чию-небудь підтримку. А коли пішов Ке-мін, вона відразу втратила опору. Дбаючи лише про здоров'я діда, вона широко вірила у вигнання духів і не могла второпати, що таке верзе Цзюе-хой. Вона ненавиділа юнака, який прилюдно осоромив її. Але навіть Ке-мін пішов, що ж вона сама з ним удіє? Сказавши для годиться щось, довелося відступити і їй, хоч у душі вона, як могла, проклинала неслухняного внука.

За нею розійшлися й інші. Вже ніхто не підтримував шамана, хоч він щось сердито бубонів під ніс, а дехто

з служниць потай висловлював невдоволення поведінкою молодого панича, було ясно, що цього разу переміг Цзюе-хой. Навіть для нього самого то було цілковитою несподіванкою.

Тієї ночі Цзюе-хой спав міцно, а вранці зайшов провідати діда, хоч і знав, що той може вилаяти його.

Край запони над ліжком старого було відкинуто, так що виднілася верхня половина тіла. Дід лежав на боці, його голова спиралася на високу подушку. Обличчя його змарніло ще дужче, на ньому не було ні кровинки; рот трохи розтулений, в кутиках губ зблискувала слина. Він то розплющував, то заплющував глибоко запалі очі. Дід видавався зовсім слабим і немічним, а не страшним і грізним; яким звикли його бачити.

Старий важко дихав. Побачивши Цзюе-хоя, він пильно подивився на нього, обличчя поволі розпливалося в посмішці. Посмішка та була безпорадна і якась аж неприємна.

— Ти прийшов...— почав дід; він ще не звертався до Цзюе-хоя так доброзичливо.

Цзюе-хой притакнув, він не зовсім розумів, чого це дід раптом так подобрішав.

— Підійди сюди,— через силу промовив старий. Цзюе-хой наблизився до ліжка.

— Налий мені трохи чаю.

Цзюе-хой підійшов до столика, налив гарячого чаю і подав дідові. Той підвів голову, Цзюе-хой приклав чашку йому до губів. Дід із зусиллям зробив два ковтки й безсило опустився. Цзюе-хой поставив чашку на стіл і знову став біля ліжка.

— Ти все-таки хороший,— мовив дід слабким голосом, глянувши на внука.— Кажуть... вдача в тебе дивна... Вчися добре.

Цзюе-хой мовчав.

— Я вже дещо зрозумів,— зітхнув дід.— Ти бачиш Цзюе-міню? У нього все гаразд?

Цзюе-хой помітив, як змінився голос у діда, а в куточках його очей побачив дві сльози. На цю несподівану доброту і ласку він відповів одним тільки: «Так».

— Я тоді... розсердився. А зараз уже не гніваюсь на нього... Хочу його бачити, піди й поклич... Я не зроблю йому нічого поганого...— Дід вийняв руку з-під ковдри і витер сльози.

Увійшла дідова наложниця, гладенько зачесана, напудрена, з підведеними бровами. Вона накинулася на Цзює-хоя:

— Третій паничу, ти вже дорослий, треба щось розуміти. Дідусь такий хворий, а ти його хвилюєш.

— Не лай його,— зупинив її дід,— він хороший. Іди скоріше поклич Цзює-міна. Скажи йому, що про шлюб мови не буде. Боюсь, що мені довго не жити, а хотілося б побачити і його, і всіх вас.

Цзює-хой вийшов од діда, але одразу не подався на вулицю, а спочатку завернув до Цзює-сіня. Той саме розмовляв з Жуй-цзює, обоє були засмучені. Побачивши молодшого брата, Цзює-сінь зникнів, бо ще не забув нічної сутички.

— Дідусь велів покликати Цзює-міна, обіцяв, що про одруження мови не буде,— випалив Цзює-хой.

Цзює-сінь підвів голову.

— Справді? — Він ніби не вірив.

— Авжеж. Дідусь каже, що тепер він зрозумів,— задоволено продовжував Цзює-хой.— Я завжди казав, що перемога буде за нами. Тепер ти сам бачиш, що ми нарешті домоглися перемоги!— Він сявав від радості.

— Скажи, як він розмовляв з тобою? — Цзює-сінь схопився з місця і схвильовано взяв за руку Жуй-цзює. Вона намагалася вирвати її, але він тримав міцно. Вони обоє були раді. Як легко вирішилося таке серйозне питання. Їм це здалося справжнім чудом, і вони сподівались, що це чудо принесе і їм щастя.

Цзює-хой переповів братові та Жуй-цзює свою розмову з дідом. Він говорив, дедалі більше проймаючись радістю, але тут на дверях гойдулася занавіска й до кімнати увійшла служниця.

— Вас старий пан кличе.

Цзює-сінь пішов.

Цзює-хой порозмовляв з Жуй-цзює, а потім, коли нянька привела Хай-ченя, погрався трохи з ним і тільки тоді побіг до Цзює-міна.

Туди він справді біг усю дорогу. Поки був дома, не поспішав, навіть захопився веселою розмовою, але на

вулиці раптом зрозумів, що даремно згайнував стільки часу, бо мусив повідомити братові приємну новину якомога раніше.

Цзюе-мінґ невимовно зрадів, коли почув про дідове прохання. Брати без зайвих розмов залишили будинок Хуан Цунь-женя.

Юнаки насамперед вирішили завітати до Цінґ, бо були певні, що їй дівчина зрадіє не менше. Перед ними відкривалося чудове майбутнє; тепер воно було набагато ближче, ніж будь-коли досі. І це було не якимсь чудом, а наслідком страждань та боротьби, тому вони ще більше цінували його.

Минуло чимало часу, поки хлопці зібралися додому. Дорогою Цзюе-мінґ міркував, що він скаже дідові, мажусі та старшому братові, якщо почнуть розпити. Серце в нього повнилося радістю, він повертався додому переможенцем.

Цзюе-мінґ не помітив удома ніяких змін. Зайшов у внутрішній двір, потім у передпокій — і тут все було по-старому. Не побачив нічого нового і в самому будинку. «А я гадав, за моєї відсутності хоч щось та перміниться!» — подумав він. Зринув навіть сумнів, чи правду йому сказав Цзюе-хой.

Аж ось нарешті дещо впало у вічі. З дідової кімнати долинав якийсь шум. Люди то заходили туди, то виходили звідти з наляканими обличчями, перемовлялися пошепки.

— Щось трапилось, — наполохався Цзюе-хой, схопив брата за руку і потягнув за собою. В голові раптом промайнув здогад, настрій одразу підупав.

— Невже дідусь... — почав Цзюе-мінґ і затнувся. Серце забилося частіше: він побоювався, що така близька надія може пропасти.

У дідовій кімнаті було повно людей. Вони стояли мовчазні, щільним гуртом. Діда за їхніми спинами не видно, тільки чулися якісь дивні приглушені звуки. На хлопців не звернули уваги, і вони почали пробиратися вперед. Коли нарешті дісталися наперед, то побачили, що дід сидить на канапі біля ліжка, низько опустивши голову, і ледве дише. Дивні звуки виривалися з його грудей. Хлопці не могли зрозуміти, що з ним.

Цзюе-мінґ під впливом почуттів хотів кинутися до діда, але Ке-мін стримав його. Дядько з подивом поглянув на небожа, але тільки похитав головою.

— Дідусь велів привести його, казав, що хоче бачити Цзюе-мінґя,— пояснив дядькові Цзюе-хой.

Ке-мін сумно похитав головою і тихо відповів:

— Вже пізно.

— Пізно? — Цзюе-хой відчув, як важким тягарем тиснуть на нього дядькові слова. Здавалося, їхній зміст не доходив до нього, але, побачивши, як важко дідусь дихає, він зрозумів, що тепер справді пізно. От вони й розлучаються, а відчуженість, яка існувала між дідом та внуками, так і залишиться.

Цзюе-хой не міг цього допустити, він кинувся до старого, вхопив його руку і голосно закричав:

— Дідусю, дідусю! Я привів Цзюе-мінґя!

Дід не відповідав.

Цзюе-сінґь та інші хотіли відтягти Цзюе-хой, але той припав до дідових ніг і жалібно кликав:

— Дідусю!

Цзюе-мінґь стояв поруч і невідривно дивився на діда.

Дід раптом глибоко вдихнув повітря й розплющив очі. Він дивився на Цзюе-хой і ніби не впізнавав його. Потім тихо спитав:

— Чого галасуєш? — І зробив знак, щоб він ішов геть.

Цзюе-хой дивився на змарніле дідове обличчя. Без-тямний вираз на ньому поступово зник, рот розтулився, ніби дід хотів щось сказати. Потім він повернув голову, глянув на Цзюе-мінґя, губи його ворухнулися.

— Дідусю! — вигукнув Цзюе-мінґь.

Але дід ніби й не почув, знову перевів погляд на Цзюе-хой, губи його здригнулися. Здавалося, він хотів усміхнутись, але натомість з очей закапали сльози. Дід погладив Цзюе-хой по голові, потім забрав руку й тихо мовив:

— Ти прийшов. А він... він... Цзюе-мінґь?

Цзюе-хой схопив брата за руку й, повторюючи «Він тут! Він тут!», підвів його ближче.

— І ти вернувся... Про шлюб з Фенами розмови більше не буде... Тільки обидва вчіться добре.— Дід важко зітхнув і тихо повів далі: — Не забувайте... примножувати честь роду... Я так стомився... Ви залишайтеся... а мені час...— Голос його дедалі слабшав, голова опускалась все нижче. Він умовк.

Ке-мін наблизився до нього і двічі окликнув: «Тату!»— але дід не озивався. Ке-мін взяв його за руку, і в нього вихопилось:

— Руки похололи!

Присутні з розпачливими криками подалися вперед. Потім попадали на коліна й заголосили.

Невдовзі в особняку вже всі знали, що старий пан Гао помер. Слуги понесли до родичів цю сумну звістку. Стали збиратися перші посланці, щоб висловити співчуття. Жінки відразу ж приєднувалися до тих, хто плакав.

Почалося приготування до похорону. Чоловіки та жінки розподілили між собою обов'язки. Кільком жінкам доручили оплакувати старого, якого вже перенесли на ліжко.

Все робилося хутко, бо ніхто не сидів без діла. Родові таблиці¹, жертвний стіл, настінні картини та інше начиння перенесли із залу в так звану задню кімнату. Принесли й труну, придбану ще кілька років тому. Кажали, що коштувала вона всього тисячу лян² сріблом.

Для похоронного обряду запросили даоського ченця, який визначив час обрядження мерця. Одяг для цього та все інше було вже приготовлене. Старого пана Гао обмили, вдягли, а потім поклали в труну. Туди ж поклали й речі, які за життя подобалися старому.

Коли ця церемонія закінчилася, вже почало вечоріти. З'явився гурт буддійських ченців, що мали виконати обряд викликання Будди. Кожен із ста восьми ченців тримав у руці курильну паличку. Вони читали вголос буддійські молитви, низкою ходили по подвір'ю та по залу, заходили в одні двері й виходили в інші, то спускались, то піднімались східцями. Процесію замикали Цзюе-сінь та його трое дядьків, теж з курильними паличками в руках. Цзюе-сінь ступав першим, бо він тепер став спадкоємним внуком.

Наступного дня о десятій — час також визначив даоський ченець — почався обряд поховання. То було ще моторошніше видовище. Всі заголосили. Цзюе-хой та ще дехто з членів сім'ї не брали участі в цій церемонії, оскільки циклічні знаки для народження у них розходилися з годиною поховання. Цзюе-хой знав, що то все вигадки ченця, але не заперечував. «Я вже попросився з дідусем, — думав він, — і мені не потрібна ваша блюзнірська вистава».

¹ Родові таблиці — дощечки з іменами покійних предків.

² Лян — грошова одиниця в старому Китаї.

Отже, старий пан Гао помер. Його кончина відразу внісла в життя сім'ї зміни. Всі буденні справи занедбалися, родичі повбиралися в жалібне вбрання. Зал перетворився в Зал Душі, а передпокій тимчасово став храмом. В Залі Душі порозвішували траурні полотнища з відповідними написами та занавіски з словами співчуття; там увесь час голосили жінки. А в передпокої повісили зображення Будди та картини десяти палаців Яньло¹, буддійські ченці читали сутри. Таким чином нечиста сила в образі володаря пекла знову завітала в особняк Гао.

Справами поховання були заклопотані всі дорослі, але, відверто кажучи, займалися вони цим лише для того, щоб іще більше піднести свою репутацію та показати щедрість.

Через три дні розпочався траур². Надходили подарунки, відбувалися пишні церемонії, юрмилися люди. Все, що вимагалось, було виконано. Найважче було жінкам у Залі Душі: відвідувачів було багато, тож плакати їм доводилося часто. Плач перетворився у своєрідне мистецтво, і в церемонії прийому гостей йому відводилося певне місце. Жінки могли вільно собі розмовляти чи їсти, але як тільки починала грати музика, жінки одразу голосили, але сліз на очах ні в кого з них не було. Не обійшлося й без курйозів: замість слів «виведіть гостя» часом комусь вчувалося «заведіть гостя», і жінки починали плакати, а потім виявлялося, що даремно; або ж навпаки, відвідувачі вже заходили до залу, а плакальниці із-за лаштунків їх не бачили і починали голосіння тільки після того, як розпорядник похорону подавав знак.

Що ж до спадкоємного внука та осиротілих синів, то хоч у повідомленні про смерть старого Гао було сказано: «Плачемо кривавими слізьми й схиляємося низько перед тими, хто вшанував пам'ять небіжчика»,— проте самі вони цілісінькі дні ховалися за занавісками й не тільки не плакали, а навіть не виходили зустрічати гостей. Коли люди заходили до залу, вони падали ниць на застелену циновками підлогу, а коли нікого не було, спали чи жваво розмовляли про свої справи.

Цзюе-міню та його молодшому братові було важче, бо метод пасивного опору, до якого вони нерідко вдавалися,

¹ Яньло — міфічний володар пекла.

² Діти після смерті батька та внуки після смерті діда протягом трьох років дотримувались трауру.

зараз був недоречний. В день початку трауру їм довелося вийти на люди, як вони висловлювались, «для повноти картини». Зробили вони те з нехиттю, оскільки вважали ці обряди зайвими. Їх поставили біля входу — зустрічати відвідувачів, вислуховувати слова співчуття, низько їм кланялись, коли розпорядник похорону виголошував: «Осиротілі сини та внуки щиро дякують». Та коли бачили, як дядьки та Цзюе-сін, об'язавши голови клаптями простого полотна, в білому траурному одязі та широких безрукавках, по підперізуваних полотняними поясами, у солом'яних черевиках повільно крокували з похоронними цівками¹ в руках, хлонці ледве стримували сміх.

Цзюе-мін та Цзюе-хой наступного дня зразу після сніданку зникли. Першим подався з дому Цзюе-хой: він, звичайно, пішов до читальні й повернувся додому лише надвечір. А Цзюе-мін я все ще не було.

У передпокої було тихо: ченці, які читали сутри, порозходились. Цзюе-хой не побачив нікого і в залі. На гнотах двох свічок перед труною утворився нагар, віск напливаючи розтікався донизу. Курильні палички в курильницях теж догоряли.

— Чого це сьогодні так порожньо? — здивовано промовив Цзюе-хой. — Куди всі подівалися? — Потім підійшов до столу, зняв щипчиками нагар і запалив курільну паличку.

— Ні! Так не годиться! Як це так: розділимо тільки землю та майно, а рідкісні картини та зразки каліграфії — ні? — раптом почувся з дідової кімнати голос Ке-діна.

— Батько над усе любив стародавні картини та зразки каліграфії. Він стільки зусиль доклав, поки зібрав колекцію. Ми, його сини, не маємо права ділити її, як попало, — втрутився Ке-мін.

— Мене особисто це не цікавить. Але якщо їх зараз не поділити, то з часом хтось один прибере все до рук! — сердито вигукнув Ке-ань. — То все батькові речі, і їх треба ділити порівну!

— Гаразд. Якщо ви так наполягаєте, завтра поділимося! Чесно кажучи, у мене й гадки не було забирати все собі. — Ке-мін аж закашлявся від обурення.

---

¹ На похороні сини та внуки померлого йшли за труною, спираючись на цівки, оскільки вважалося, що вони знеслилі від горя.

— Ти, звичайно, не збирався їх привласнювати. Адже ти юрист, у тебе й так прибуток чималий, то навіщо тобі така дрібниця? — засміявся Ке-дін.

В кімнаті почувалася якась метушня, залунали жіночі голоси. Відхилилась занавіска на дверях, і з кімнати вийшов Ке-дін.

— Всілякі там духівниці — все це дурниця! Несправедливо так ділити! — обурився він і подався на вулицю.

За ним вийшов Цзюе-сін; настрої у нього був пригнічений.

— Вже майно ділите? — ущипливо докинув Цзюе-хой.

— Ми з мачухою в цьому ділі, мов ляльки. Мені за дідовою духівницею відійшло акцій на три тисячі юанів нашої компанії, але четвертий дядько не дуже зважає на волю покійного, — відповів сумно Цзюе-сін.

— А тітоньці що? — спитав Цзюе-мін, який щойно зайшов до залу.

— Тітоньці перепало тільки дещо з речей та на п'ятсот юанів акцій. Так записано в духівниці. Будинок дід відписав наложниці Чень. Ти ж знаєш, з усієї сім'ї тільки в нас хороші взаємини з тітонькою. Хто ж за неї заступиться? — зітхнув Цзюе-сін.

— Чому ж ти не сказав нічого? — дорікнув Цзюе-мін.

— Третій дядько йде, — шепнув Цзюе-хой.

З дідової кімнати, покашлюючи, поважно вийшов Ке-мін.

36

Наближалися пологи в Жуй-цзюе. Наложниця Чень занепокоїлась. Спочатку вона шепотілась з четвертою та п'ятою тітками, з деякими служницями, а потім узялася повчати Ке-міна та його братів: якщо в домі стоїть труна з тілом старшого родича, а в цей час хтось із жінок народить дитину, то кров породіллі може проникнути в труну й покрити небіжчика. Єдиний спосіб уникнути такого лиха — щоб породілля була поза домом. Мало того, треба виселити її за міський мур, щоб кров не повернулася назад. А ще краще, на випадок, коли міська брама не встоїть проти злих сил щоб породілля перейшла через міст. Хоч і це не дає цілковитої певності. Лихові можна зарадити лише тоді, коли, на додачу до всього, обкласти труну цеглою.

Пропозицію наложниці Чень підтримали п'ята й четверта тітки, а також Ке-дін. Ке-ань спершу вагався, але пані Ван переконала його, і він згодився. Ке-мін та пані Чжоу теж не перечили. Отже, з усього старшого покоління лише третя тітка, пані Чжан, не висловила ні за, ні проти. Словом, вирішили діяти так, як сказала наложниця. Цзюе-сіню запропонували негайно підшукати для дружини інше місце, заявивши при цьому, що турбота про покійного зараз найперша справа.

Хоч ця вимога була для Цзюе-сіня, мов грім з ясного неба, але він сприйняв її покійно. За все життя він жодного разу не заперечував, яка б несправедливість не випадала на його долю. Він вважав за краще плакати, сердитись та мучитись наодинці, а на люди своєї кривди не показувати.

Повернувшись до своєї кімнати, Цзюе-сінь розповів про все дружині. Жуй-цзюе не обурювалась, лише заплакала; тільки так вона могла висловити свій протест. Вона не могла за себе постояти, а Цзюе-сінь був неспроможний захистити її. От і доводилося робити те, що кажуть.

— Ти ж знаєш, я не вірю в це, але що я вдію? — розпачливо розводив руками Цзюе-сінь.

— Я не вишо тебе, тільки ж прикро, що я така нещасна. І мама, як на гріх, далеко,— схлипнула Жуй-цзюе.— Хіба ж хочеш, щоб про тебе казали, ніби ти не шануєш старших? Та коли б і посмів, то я не дозволила б.

— Цзюе, пробач, що я такий безпорадний, не смію навіть власну дружину захистити. Адже ми прожили стільки років... Ти вже навчилася розуміти мої душевні муки й пробачати мені.

— Не треба, не говори цього,— сказала Жуй-цзюе, витираючи сльози.— Я знаю... як ти... переживаєш... Ти... і так намучився. А зі мною ти такий добрий... і я вдячна тобі.

— Вдячна? І ти мене не лаєш? А скільки ти натерпілася через мене! Через місяць тобі родити, та й почуваєш ти себе не зовсім добре, а я збираюся ще посилати тебе кудись за місто, де тобі самій буде так незручно. Я негідник. Скажи, якій іншій дружині доводиться таке терпіти? А ти ще після цього дякуєш! — Цзюе-сінь обхопив голову руками.

Жуй-цзюе перестала плакати, тихо встала і мовчки вийшла. За хвилину повернулась з Хай-ченем. За ними до кімнати зайшла й нянька.

Цзюе-сінь схлипував. Жуй-цзюе підвела до нього сина.

Цзюе-сінь обняв сина, ніжно подивився на нього, поцілував у щоку, потім опустив на підлогу.

— На мене вже не покладайся,— промовив він трохи заспокоєним, ослабленим голосом.— Виховуй Хай-ченя сама. Гадаю, що з нього не виросте такий нікчема, як я! — Втираючи сльози, Цзюе-сінь рушив до дверей.

— Ти куди? — турботливо спитала Жуй-цзюе.

— Поїду за місто, пошукаю для тебе квартиру,⁴— озирнувся він. Сльози знову заслали йому очі, і він хутко вийшов.

Повернувся Цзюе-сінь пізно. Виявилось, що знайти квартиру нелегко. Але наступного дня йому пощастило, таки знайшов невеликий будиночок на тісній садибі, з маленькими віконцями, заклеєними папером, без підлоги; світла всередину проникало мало, тому стіни були сирі. Зупинився саме на цьому, бо квартира була і за містом, і за мостом, а чогось кращого знайти не вдалося.

Перш ніж Жуй-цзюе переїхала, будиночок відвідала паложниця Чень і тітка Цянь. Пізніше там побували четверта та п'ята тітки. Ніхто з них не заперечував проти тієї квартири. Цзюе-сінь почав готуватись до переїзду. Жуй-цзюе, власне, хотіла сама зібрати потрібні їй речі, але Цзюе-сінь запевнив її, що й сам упорається. Він сказав їй спокійно сидіти й лише стежити за всім. Кожну річ, яка, на його думку, могла знадобитися дружині, він приносив до неї і питав:

— Це треба?

Вона всміхалась і кивала головою, а тоді він клав ту річ у валізу чи в кошик. Жуй-цзюе відповідала згодою і кивала головою навіть тоді, коли якась річ була їй і не потрібна. Коли збори скінчилися, Цзюе-сінь усміхнувся:

— Поглянь, як у мене гарно вийшло. Я ж тебе чудово розумію.

Вона теж усміхнулась йому:

— Ти справді вгадав мої бажання, зібрав усе, що мені треба. Наступного разу, коли мені знову доведеться збиратися, знову попрошу тебе.

— Наступного разу? Якщо ти збираєшся кудись їхати, то і я з тобою. Одну я тебе нізащо не пущу!— відповів Цзюе-сінь.

— Хочу провідати маму. Отож наступного разу поїдемо удвох.

Цзюе-сінь похнюпився, а потім із силуваною посмішкою глянув на дружину.

— Так, тільки удвох.

Обоє не бажали показувати того, що коїлося в кожного на душі. Їм хотілося плакати, а вони намагалися всміхатись, хоч це їй не могло приховати душевного горя. Обоє це добре розуміли, бо вже знали одне одного, але приховували свої переживання за усмішкою, за лагідним словом. Обличчя всміхалися, а серця обливалися слізьми.

До кімнати зайшли Шу-хуа та Шу-ін, за ними Цзюемін з Цзюс-хоєм. Вони нічого не помітили, хіба що веселі посмішки на обличчях господарів.

Проте юнаки не могли мовчати. Першим озвався Цзюе-хой:

— Цзюе-сінь, ти справді збираєшся перевозити Жуйцзюе?

Він хоч і чув розмови про це, та все ж не вірив, сподіваючись, що це вигадка. А кілька хвилин тому на подвір'ї йому зустрівся слуга Юань-чен.

— Паничу, як ви гадаєте,— звернувся до нього слуга,— чи слід виселяти молоду пані за місто?— Худе, смагляве обличчя Юань-ченя наче потемніло ще дужче, брови насупились.

Цзюе-хой злякано подивився на слугу:

— Я проти цього. Та я й не бачив, щоб вони збиралися.

— Е, паничу, то ви нічого не знаєте. Молодий пан уже розпорядився, щоб я та їхня нянька їхали з молодою пані. Нам здається, паничу, що не слід переїжджати. Вже ж покликали муляра, щоб він склав цегляну могилу над труною старого пана. А коли вже переїжджати, то треба вибрати гарну квартиру. Така сім'я, і такі умови поставили. Молодому панові слід було б заперечити. Ми, слуги, просто вражені. Нам здається, що насамперед годилося б дбати про живих. Паничу, невже ви не можете переконати вашого брата або поговорити з матінкою?— В Юань-чена на очах виступили сльози:—

Хоч ви потурбуйте́сь про молоду пані. Ми всі їй зичимо добра! Якщо з нею...— Він затнувся.

— Гаразд, я поговорю. Зараз же й піду до молодого пана. А ти не переживай. Нічого молодій пані не загрожує,— впевнено заявив Цзюе-хой.

— Дякую, паничу. Тільки дуже прошу вас, не згадуйте мене,— тихо додав він і пішов.

Цзюе-хой зайшов до братової кімнати і відразу переконався, що Юань-чен казав правду.

Цзюе-сінь насуплено подивився на Цзюе-хоя.

— Ти що, з глузду з'їхав? — здивувався молодший брат.— Невже ти віриш цій чортівні?

— Я? — сумно перепитав Цзюе-сінь.— А що з того, коли й не вірю? Їх більше! — безпорадно розвів він руками.

— Тобі слід боротись,— Цзюе-хой сердито одвернувся до вікна.

— Цзюе-хой правду каже,— підтримав брата Цзюе-мінь.— І я раджу тобі не перевозити Жуй-цзюе. Ти спробуй пояснити їм, може, вони й зрозуміють.

— Зрозуміють?— так само стомлено перспитав Цзюе-сінь.— Навіть третій дядько, який стільки вчився, вивчав у Японії право, і той тільки головою киває. То як же я поясню іншим? А щоб мене звинувачували в неповазі до старших, я не хочу. От і доводиться робити так, як вони наполягають. Від цього тільки Жуй-цзюе гірше...

— Яке там гірше? Якщо я переїду, то тільки спокійніше буде... Та і є кому потурбуватись про мене, супроводжувати. Там мені буде зручно,— втрутилася Жуй-цзюе, силувано посміхаючись.

— Виходить, брате, ти знову скорився! Не розумію, чому ти завжди всіх слухаєш? Ти ж мусиш пам'ятати, якою ціною ти вже заплатив за це! Це ж твоя дружина! Вона тобі дорожча за всіх! І ми бажаємо їй добра! — Цзюе-хой згадав про розмову з слугою і розгнівався ще дужче.— От скажімо, Цзюе-мінь: ця твоя покірність мало не занастила його і ще одне життя. Добре, що він не послухав. Тільки тому й перемиг.

Цзюе-мінь задоволено посміхнувся; коли Цзюе-хой так каже, то він справді відстояв своє щастя.

— Цзюе-хой, годі тобі. Це не тільки думка твого старшого брата, а й мое бажання,— втрутилася Жуй-цзюе.

— Ні, Жуй-цзюе, це не твоє бажання і не братова

думка. Це їхня думка і їхнє бажання.— Цзюе-хой почервонів, почав умовляти брата:— Цзюе-сінь, борися проти цього.

— Боротьба, перемога,— стримуючи роздратування, промовив Цзюе-сінь.— Гаразд, ви перемогли. Ви виступали проти всього, ні на що не зважали і справді перемогли. А я зазнав поразки. Всю свою злість, яка в них була проти вас, вони вирішили зігнати на мені. Ви їх роздратовали, а мстять вони мені. Вони ненавидять мене, знущаються наді мною, лають поза очі, кричать, що я тепер став спадкоємним вчуком... Ви можете протестувати, тікати з дому... А я що, по-твоєму, можу зробити? Втекти звідси?.. Ви багато чого не розумієте. А коли говорити про одруження Цзюе-міня, то важко сказати, кому з нас було важче. А тут ще й ти, Цзюе-хой, зі своєю газетою та своїми друзями. І за це мені перепало. І все це позначається тільки на моєму серці, тільки один я відповідаю за все. Ви мені можете казати про якийсь там протест, про боротьбу, а кому я скажу ці гарні слова?— Цзюе-сінь не витримав і заплакав. Він не хотів, щоб хтось бачив його сльози, тож підійшов до ліжка і впав на нього.

Жуй-цзюе й собі схилилась над столом і тихо заплакала. Шу-ін та Шу-хуа намагались заспокоїти її. Цзюе-мінь уже жалкував, що турбувався тільки про себе і зовсім забував про страждання старшого брата. Йому вже здавалось, що він жорстоко ставиться до нього, хотілося якось заспокоїти Цзюе-сіня.

А у Цзюе-хой був зовсім інший настрій. Він не збирався плакати, тільки мовчки стежив за старшим братом. Звичайно, від слів Цзюе-сіня стало прикро і йому. Але він відчував, що не може тому співчувати, бо в душі було значно більше ненависті, ніж любові. Перед ним постала гладінь озера, потім труна і ще... зараз... у майбутньому. Цього він не міг забути. Щоразу, як тільки згадував, його починала душити ненависть. Йому, як і його братам, мати зуміла прищепити почуття любові. Після її смерті він завжди діяв так, як вона вчила: любив людей, допомагав їм, поважав старших, був уважним до слабших, і все це робив щиро. Але в якій огидній подобі постають перед ним люди старшого покоління! Він бачить, як у їхній сім'ї ростуть темні сили, які нищать любов. Він на власні очі бачив, як життя кількох молодих, гідних любові осіб були принесені в жерт-

ву, до того ж безглузду. Вони були дорогі йому, він не хотів втрачати їх, і все ж довелося розлучитися, бо не було як урятувати їх. Гірше того, мусив спостерігати, як дорогі йому люди ішли згубним шляхом. Співчуття. Тепер у нього немає співчуття ні до кого, навіть до рідного брата. Без жодного слова він вийшов. За дверима зустрів няньку, яка вела за руку Хай-ченя. Хлопчик весело обізвався до нього: «Дядю!» Цзюе-хой щось відповів йому, а серце огорнула туга.

У своїй кімнаті Цзюе-хой відчув себе таким самотнім, що хоч сядь та плач. Світ нагадував йому сцену, де розігрувалася страшна трагедія, де стільки сліз, стільки горя! Люди живуть лише для того, щоб занастити або себе, або когось іншого. Не здатні більш ні на що. В муках і стражданнях вони відчайдушно борються, але все одно гинуть і тягнуть за собою й інших. Яскравий приклад тому — старший брат. Цзюе-хой розумів, що така доля не тільки в одного Цзюе-сіня. Багато, багато людей іде тим же шляхом. «Чому в світі стільки горя?» — подумав Цзюе-хой.

— Навіть слуга Юань-чен розуміє, а Цзюе-сінь чомусь не розуміє, — промовив він у голос.

«Хай там що, а я не стану таким, як вони. Я піду своїм шляхом, нехай по їхніх трупах, але все одно піду вперед». Пригнічений горем, він, здавалося, не бачив виходу. Але, підбадьорений цією думкою, подався до читальні, до своїх повних друзів.

Цзюе-сінь тим часом відігнав свою журбу й разом із Жуй-цзюе вирушив за місто, на нову квартиру. Їх супроводжували пані Чжоу, Шу-хуа та Шу-ін, а також слуга Юань-чен та пнянька, які мали залишитися з Жуй-цзюе. Трохи пізніше туди ж подалися Цзюе-мінь та Цінь.

На новому місці Жуй-цзюе не сподобалось. Відколи виїшла заміж, вона не розлучалася з Цзюе-сінем, а тепер їй доведеться жити самотою в чужому домі принаймні місяць. Строк чималенький, і приміщення таке похмуре й сире. Такі думки роїлися у неї в голові. Навіть коли б вона спробувала втішити себе чимось, їй те все одно не вдалося б. Але вона не може виказувати своє невдоволення. Поки її супровідники хазяйнували, вона мовчки сиділа, одвернувшись до стіни, й нишком втирала сльозу. А коли, попоравшись, усі почали жартувати з нею, вона сміялася й жартувала разом з ними.

Настав час повертатися до міста.

— Чому це, як тільки згадали про домівку, всі одразу заметушилися? Хіба Цінь та Шу-хуа не можуть трохи затриматись? — спитала Жуй-цзюе.

— Могли б, але міську браму зачинять. А звідси до неї не близький світ. Я завтра провідаю тебе, — пояснила Цінь.

— Міська брама, — повторила Жуй-цзюе, ніби не розуміючи, хоч насправді добре знала, що сьогодні між нею та Цзюе-сінем постане не тільки довгий шлях, а й кілька брам. Вони відгородять її від чоловіка, і якщо вночі вона раптом помре, він довідається про це тільки вранці і вчасно не прийде до неї. Вона схлипнула: — Тут так тихо, безлюдно й страшно!

— Нічого, Жуй-цзюе, завтра і я переїду до тебе, — втішила її Шу-хуа.

— І я попрошуся в мамі, може, теж переїду, — розчулилась Шу-ін.

— Тримайся, Жуй-цзюе. Звикнеш. З тобою ж двоє слуг, на них можна покластись. Тож боятися нема чого. А завтра Шу-хуа та Шу-ін справді переберуться до тебе. Та і я провідуватиму щодня. Потримайся трохи. Місяць мине непомітно, — заспокоював дружину Цзюе-сінь, силкуючись бути веселим, хоч йому хотілося пригорнути її і гірко заплакати.

Пані Чжоу й собі сказала кілька прощальних слів. Перемовилися ще кількома словами й пішли. Жуй-цзюе, прихилившись до одвірка, стежила, як вони сідали в паланкіни.

Раптом Цзюе-сінь вийшов з паланкіна й спитав у неї, чи не треба їй ще чогось привезти. Вона відповіла, що нічого не треба, й додала:

— Привези завтра Хай-ченя, я скучу за ним. Дивись там, не забувай про нього... І не пиши моїй мамі, бо вона дуже хвилюватиметься.

— А я позавчора написав їй. Тобі не казав, бо добре знаю, що ти не дозволила б.

— Навіщо ти це зробив? Якщо мама довідається, що я... — Вона вмовкла, боячись, що її слова завдадуть прикрощів Цзюе-сіню.

— Адже все одно довелося б писати. Якщо вона приїде, то ще одна людина буде коло тебе, — тихо заперечив Цзюе-сінь. Про те, що вона не договорила, він не наважувався спитати.

Вони дивились одне на одного, ніби їм нічого було сказати.

— Я піду, а тобі час відпочивати.— Цзюе-сінь постояв трохи, а потім рушив до паланкіна.

— Завтра приходь раніше!— гукнула йому Жуй-цзюе; вона дивилася Цзюе-сіню вслід і махала рукою. Коли паланкін зник, вона, підтримуючи руками живіт, повільно зайшла до кімнати.

Хотіла дістати з корзини деякі речі, але відчула, що ноги підкошуються, паморочиться в голові. Вона ледве добрела до ліжка. Їй здалося, що дитина заворушилась і навіть ніби подала голос. Гнів і горе сплелися до купи, вона кілька разів ударила знесилоною рукою по животу, примовляючи: «Все через тебе!»— й тихо заплакала. І плакала доти, поки не почула та не прибігла нянька.

Наступного дня Цзюе-сінь справді приїхав рано й привіз із собою Хай-ченя. Як і було домовлено, Шу-хуа теж перебралася сюди. Шу-ін батько не дозволив переїжджати, тож вона приїхала просто провідати. Останньою з'явилася Цінь. На маленькому подвір'ї знову стало весело й гамірно.

Коли людині весело, час летить непомітно, і от знову настала пора прощатися. Несподівано розплакався Хай-чень; він не хотів їхати додому, заявив, що лишиться з мамою. Жуй-цзюе довго вмовляла його, обіцяла і те і се, поки він нарешті вгамувався й погодився вернутись з татом додому.

Жуй-цзюе провела Цзюе-сіня до дверей.

— Приїжджай і завтра раніше, — попросила його крізь сльози.

— Якщо вдасться. Покликали муляра робити тимчасову могилу, тож мені доведеться бути вдома, — сумно промовив він. Але, помітивши в неї на очах сльози, похопився: — Не хвилюйся, я завтра якимось виберуся до тебе. Неодмінно. Жуй-цзюе, не переживай, бережи себе. Якщо ти ще захворієш, то я... — Він умовк.

— Воно якимось саме, — вибачливо посміхнулась Жуй-цзюе, що тим часом гладила Хай-ченя по щоці.— Коли ти йдеш, мені здається, що ми вже більше не побачимось. Боюсь, а чого, й сама не знаю.— Вона змахнула сльозу.

— Чого ж боятись? Від нас до тебе зовсім близько. Я можу щодня провідувати тебе, а тепер і Шу-хуа з тобою, — втішав дружину Цзюе-сінь.

— То той храм? — раптом спитала вона, показуючи праворуч, на високий дах неподалік. — Тіло Мей ніби там стоїть. Якось виберу вільну часинку й схожу туди.

Цзюе-сінь глянув у той бік, куди вона показала й одвернувся. В голові майнула страшна думка. Він взяв руку дружини, міцно стис її, ніби боявся, що хтось відніме її в нього.

— Жуй-цзюе, не ходи туди! — промовив він так, що вона довго не могла забути його голосу, хоч і не розуміла, чому їй не можна відвідати храму.

Він відпустив її руку і з Хай-ченем сів у паланкін. Двое носіїв підняли його. Хай-чень гукав: «Мамо!», а Цзюе-сінь мовчки ковтав сльози.

Удома, на порозі Залу Душі, його зустріла наложниця Чень.

— Як там Жуй-цзюе, пане?

— Дякую, добре, — відповів Цзюе-сінь.

— Родитиме скоро?

— Мабуть, скоро.

— От і гаразд. Тільки не забувай, пане, що тобі не можна заходити до породіллі, — суворо кинула наложниця Чень і, війнувши на нього запахом парфумів, пішла геть.

Щось схоже Цзюе-сінь уже чув. Але сьогодні, почувши ці слова за таких обставин і сказані таким тоном, він спалахнув, але тільки люто подивився вслід наложниці. Хай-чень, якого він тримав за руку, кілька разів покликав його, та Цзюе-сінь не чув.

37

Через чотири дні Цзюе-сінь, як завжди, поїхав провідати Жуй-цзюе. Домашні справи дещо затримали його, і він вирвався туди аж після третьої години.

Ще з подвір'я він гукнув Жуй-цзюе і попростував до її кімнати. Та переступити порога не встиг: перед ним з суворим виразом постала служниця.

— Пане, вам сюди не можна! — попередила вона. Цзюе-сінь усе зрозумів.

Він одійшов. Засмучений, довго стояв у середній кімнаті, потім вийшов надвір. Грюкнули двері до кімнати Жуй-цзюе, почулися кроки й незнайомий жіночий голос.

Цзюе-сінь стояв під вікном і дивився на траву та квіти на маленькому подвір'ї. Його повнило дивне почуття. Що це — горе чи радість, втіха чи печаль, гнів чи задоволення,— він і сам не знав. Мабуть, усе разом. Кілька років тому він уже відчував щось схоже, але тільки схоже. Він пам'ятає, як тоді, схвильований і радісний, він дякував Жуй-цзюе, намагався зробити для неї все. Разом з нею переживав її муки, радів, коли вона народила йому сина. Він бачив, як вона витерпіла всі страждання і перемогла. І в нього тоді одразу пройшло напруження, страх і муки, а натомість прийшла радість. У нього з'явився син. Він пам'ятає, як узяв із рук повивальниці загорнуте в пелюшки маля і, схвильований до краю, ніжно поцілував маленьке червоне личко, присягнувши собі любити його, не пошкодувати нічого цьому створінню, яке щойно побачило світ. Потім він підійшов до ліжка дружини, глянув на бліде, змучене обличчя, погладив її руку, тихо спитав, як вона себе відчуває, і одним лише поглядом, сповненим вдячності та палкої любові, висловив усе, що хотів. І вона подивилася на нього з любов'ю і радістю, потім перевела очі на маля й промовила: «Мені зараз так добре. Поглянь, хіба не гарненьке? Придумай йому ім'я».

Якою радістю сяяло її обличчя. То була радість жінки, яка вперше стала матір'ю.

І от сьогодні вона так само лежить на ліжку. Ось тихо застогнала, в кімнаті почувлися чийсь кроки, стримані, приглушені голоси. Все це так схоже на те, що було тоді. Але зараз вони в іншому місці, а між ними дерев'яні двері,— Цзюе-сінь не може зайти до Жуй-цзюе, глянути на неї, підбадьорити, заспокоїти або ж розділити з нею її страждання. Зараз він чекає із зовсім іншим почуттям, не відчуваючи ні радості, ні втіхи, а лише страх і каяття. Одна лише думка переслідує його: «Я занепастив її».

— Папі, як ви себе відчуваєте? — питає у неї служниця.

Відповіді нема, тільки тиша.

— Ой!.. А-а... Боляче! — виривається через вікно нестямний крик.

Цзюе-сінь здригнувся. Зціпив зуби, міцно стулив кулаки, щосили намагаючись вгамувати острах. Навіть думка промайнула: «Це не її голос, вона ніколи так не кричала». Але хто ще, крім неї, може кричати

в кімнаті? «Ні, то вона, вона, Жуй-цзюе»,— говорить він сам собі.

— Ой!.. Боляче!.. Боляче!..— У голосі стільки муки, що він майже нелюдський. І відразу чути кроки, голося, дзенькіт посуду.

Затуливши вуха, Цзюе-сінь бурмоче: «Це не вона, напевне, не Жуй-цзюе. Вона не може так кричати». Він безтямно кидається до вікна, витягує шню, намагаючись зазирнути всередину, але вікно зачинене, а крізь папір не побачиш. Тільки чує голоси, але не бачить, що там діється. У розпачі йде од вікна геть.

— Пані, потерпіть. Ще трохи, і все буде гаразд,— каже незнайомий жіночий голос.

— Боляче!.. О-ой!..— Знову цей моторошний крик.

— Потерпи, невістонько, біль скоро мине. Ще трохи, і тобі полегшає.— Це вже голос Шу-хуа.

Зойки поволі стихають, долипає тільки слабкий стогін.

Раптом двері відчинились; Цзюе-сінь обернувся. Служниця біжить на кухню, паливає в таз окропу й хутко повертається назад. Він трохи повагався, потім зайшов до середньої кімнати, припадає до щілини в причинених нещільно дверях; перед очима маячить чиясь тінь, у нього починає шалсно калатати серце, проте він не наважується зайти. А коли служниця знову побігла в іншу кімнату, а потім повернулася назад, він несподівано вирішує піти слідом за нею. Але двері зачиняються перед самим носом. Він штовхнув їх, та даремно. Знесилено опустив руку і вже хотів іти на вулицю, як знову почувся той зойк. Він щосили паліг на двері, а потім постукав у них.

— Хто там? — запитала служниця.

— Пустіть мене! — закричав Цзюе-сінь: у голосі його був і страх, і гнів, і біль. Йому не відповіли і дверей не відчинили, а Жуй-цзюе усе кричала.

— Пустіть мене! Пустіть! — несамовито грюкав він у двері.

— Пане, вам сюди не можна! Я не смію вам відчинити. Ваша матінка, четверта пані та дідова наложниця суворо мені заборонили!— озвалася нарешті служниця.

Вона ще щось говорила, але він уже не слухав: він усе зрозумів. Пригадав, що такі настанови родичі давали і йому. Відразу де й поділися його і сміливість, і рішучість. Він стояв перед дверима і не знав, що робити.

— Це пан? Де він? — жалібно спитала Жуй-цзюе.— Чому він не підійде до мене?.. Покличте його! Мені боляче!.. А-а...

У Цзюе-сіня стислося серце.

— Жуй-цзюе, я тут, тут! Я йду до тебе! Відчиніть! Пустіть мене! Вона хоче мене бачити! Дайте мені зайти!— несамовито загукав Цзюе-сінь і знову загрюкав у двері.

— Цзюе-сінь, де ти? Чому я тебе не бачу?.. Мені боляче! Де ти?.. Чому ви не пускаєте його сюди? О-ой!..

— Жуй-цзюе, я тут! Зараз зайду! Я захищу тебе! Я не залишу тебе саму! Пустіть мене! Дайте ж зайти! Хіба ви не бачите, як вона мучиться? Невже вам не жаль її? — кричав він хрипко й чимдуж гупав у двері.

В кімнаті стало тихо, потім почувся якийсь шум. Там раптом заметушилися, загомоніли. «Невістко!», «Пані!» — лунало раз по раз. Цзюе-мінь подумав, що Жуй-цзюе неприємні, і закричав:

— Жуй-цзюе, я тут! Ти чуєш мене?

Голоси в кімнаті стихли. Цзюе-сіню здалося, ніби вона щось сказала, потім почувся стогін, цього разу ледве чутний.

Минув деякий час.

— Ой! Мені боляче!.. Ви не хочете врятувати мене! Цзюе-сінь, де ти? Чого ти не йдеш рятувати мене?.. Мені боляче!...— не своїм голосом скрикнула Жуй-цзюе.

— Я тут, Жуй-цзюе! Тут! Ти чуєш мене? Чуєш?.. Пустіть мене!.. Шу-хуа, зрозумій хоч ти. Відчини мерщій двері! Я хочу зайти! — розпачливо кричав він.

Жуй-цзюе вмовкла. В кімнаті стало тихо. Нараз напружену тишу розітнув голосний плач новонародженого.

— Слава небу й землі! — полегшено зітхнув Цзюе-сінь, і з плечей ніби звалилася ціла гора. Нарешті її страждання скінчилися.

Страх і хвилювання відлетіли. Він знову відчув невимовну радість, на очах виступили сльози. «Тепер я ще дужче любитиму й доглядатиму її,— зворушено думав він.— І дитину любитиму». Він сміявся, і плакав, стоячи під дверима.

— Невістко!— почувся в кімнаті страшний вигук, а Цзюе-сіня наче хто вдарив каменем по голові.

— У неї холонуть руки! — Це розпачливо вигукнула Шу-хуа.

— Пані! Пані! — кликала служниця.

Два жіночих голоси злякано лунали в кімнаті. Цзюе-сінь зрозумів, що насувається страшна біда, але відгнав цю думку. Він знову замолотив кулаками, проте ніхто не звертав на нього уваги. Він кричав до хрипоти, та дощаті двері, на яких подекуди облупився лак, байдуже ховали від нього все, що робилося в кімнаті. Вони загородили йому шлях і не пускали, а він же прагнув урятувати Жуй-цзюе або хоч побачитися з нею востаннє.

Жінки в кімнаті заголосили, а Цзюе-сінь все гукав:

— Жуй-цзюе, ти чуєш мене?..— То був не просто зойк чи крик відчаю, а й заклик до життя. Цзюе-сінь вкладав у нього всю свою любов, щоб тільки зупинити Жуй-цзюе на шляху в інший світ. Він боровся не тільки за її життя, а й за своє власне. Він розумів, що без Жуй-цзюе життя його безглузде.

Але смерть неблаганна.

Хтось наблизився до дверей. То була повивальниця з новонародженим.

— Вітаю вас, пане, з сином! — промовила вона по той бік дверей і одразу ж відійшла. П'ятім Цзюе-сінь скоріше відчув, аніж почув, як вона, ніби сама до себе, мовила: — Шкода тільки, що не встиг народитись, а вже осиротів.

Ці слова пронизали його серце. Він не відчував радості від того, що став батьком. Ця дитина наче й не була його любимим сином, а лютим ворогом, який відгнав у нього дружину.

Гнів і горе переплелися й ще міцніше полонили його. Він знову почав гріювати в двері, твердо вирішив будь-що прорватись до кімнати, впасти на коліна перед дружиною, покаятись у всіх помилках за всі роки подружнього життя, востаннє попросити прощення. Але було вже пізно. Благенькі дощаті двері несподівано постали перед ним могутнім муром, який перегородив йому шлях до коханої, не дає йому попрощатися з Жуй-цзюе, зронити перед нею гірку сльозу.

Та раптом він зрозумів, що не ці двостулкові двері винні в тому, що померла його дружина. Справжній винуватець — весь лад з його конфуціанською мораллю та освітою, з його звичаями й забобонами. Вони стільки років тяжким ярмом висять на ньому, відняли в нього молодість і щастя, його майбутнє, відняли двох жінок, яких він кохав. Тільки тепер відчув, який непосильний цей тягар. Йому захотілося нещадно боротися, щоб зни-

щити його. Але водночас і розумів, що йому не справитись: він людина слаба й нерішуча. Цзюе-сіня охопив відчай. Він упав перед дверима навколішки й невтішно заривав. Він оплакував не її, не Жуй-цзюе, а самого себе. Його плач зливався з голосінням тих, що були в кімнаті.

Тим часом біля воріт садиби зупинилося два паланкіни. У двір зайшли пані Чжоу та ще якась жінка. Пані Чжоу, зачувши плач, враз пополотніла і злякано звернулася до своєї супутниці:

— Справа кепська!

Вони швидко рушили до середньої кімнати.

— Цзюе-сінь, а ти чого тут? — вигукнула мачуха, помітивши її того на колінах.

Цзюе-сінь підхопився на ноги. Побачивши жінку, яка прийшла з мачухою, він зніяково й сумно привітався з нею. В кімнаті кричало немовля.

Жінка мовчки витирала хустинкою сльози.

Двері до кімнати відчинилися. Пані Чжоу запросила свою супутницю:

— Проходьте, свахо. Мені туди не можна.

Жінка кивнула головою і зайшла. За хвилину почувся її голосіння:

— Жуй-цзюе, доню моя, як це несправедливо. Чому ти не дочекалася мене? Мати поспішала до тебе здалека, щоб поговорити з тобою, доглянути тебе. Скажи ж, доню, що з тобою?.. Жуй-цзюе, розплющ очі, поглянь на мене! Чому ж ти не почекала матері хоч один день?.. Ти померла в таких муках! Бідолашна моя дитино! Ти була тут одна-однісінька. Коли б я приїхала трохи раніше, ти б не померла!.. Дочечко моя, нещасна моя кровиночко! Як я завинила перед тобою...

Пані Чжоу та Цзюе-сінь слухали її голосіння, і воно кряло їм серце.

— Цзюе-сінь, я більше не можу залишатися дома. Я їду! — промовив, заходячи до кімнати, Цзюе-хой. Старший брат був сам. Уже смеркало. Світла не вмикали, тому в кімнаті стояли сутінки. Цзюе-сінь сидів біля письмового столу, підперши долонями підборіддя, і мовчки дивився на невеличку фотокартку в заскленій рамці — він і Жуй-цзюе в день

їхнього весілля. Сутінки заважали розгледіти обличчя, але образ Жуй-цзює глибоко вкарбувався в його серці: повновиде, кругле обличчя, привітна усмішка, кмітливі очі, ямочки на щоках; здається, що на фото, на яке він невідривно дивиться затуманеним поглядом, усе видно. Та раптом голос Цзює-хой пробудив його. Він обернувся й побачив молодшого брата.

— Ідеш? Куди їдеш? — злякано спитав Цзює-сінь.

— До Шанхая, до Пекіна, куди завгодно, аби тільки подалі звідси, — рішуче відповів Цзює-хой.

Цзює-сінь мовчав, тільки притис руки до зболеного серця.

— Неодмінно поїду. Що б вони не казали, все одно поїду! — казав Цзює-хой, немов з кимось сперечався. Засунувши руки в кишені довгого халата, він схвильовано пройшовся по кімнаті, а кожен його крок болісно віддавався в серці Цзює-сіня.

— А Цзює-мін? — вихопилося в Цзює-сіня.

— Він каже то одне, то інше. Гадаю, що на деякий час затримається тут. Тепер у нього Цін, він же її не залишить. — І знову рішуче додав: — Хай там що, а я все одно поїду.

— Так, ти хочеш їхати. Тобі можна їхати у Шанхай, у Пекін, куди завгодно! — мало не плачучи, промовив Цзює-сінь.

Цзює-хой не відповів. Він не розумів, що брат хоче цим сказати.

— А я? Куди ж мені їхати? — сумно запитав Цзює-сінь і затулив обличчя руками.

Цзює-хой знову заходив по кімнаті, час від часу позираючи на старшого брата.

— Ти не можеш їхати, Цзює-хой, — жалібно промовив Цзює-сінь. — Ні в якому разі.

Цзює-хой і на це не сказав нічого, тільки зупинився і тужно подивився на нього.

— Вони не дозволять тобі їхати! Нізачо не відпустять тебе! — майже скрикнув Цзює-сінь.

— Ха! — холодно посміхнувся Цзює-хой, тоді споважнів: — А я їх не питатиму!

— Вони засиплють тебе причинами, — вів далі Цзює-сінь. — Труна з останками дідуся ще стоїть удома, не призначено навіть дня похорону, не завершено обряду, а ти кажеш, поїду та поїду. — Цзює-сінь, здавалося, шукав підтримки у родичів.

— Яке мені діло, що дідова труна й досі стоїть дома? Виконають необхідні обряди й перенесуть труну до храму. Хіба після цього я не зможу поїхати? Я не боюсь, вони не посміють зробити зі мною так, як із Жуй-цзюе.— Цзюе-хой знову пройнявся гнівом і промовив останні слова, зовсім не турбуючись, що вразить брата.

— Не згадуй про Жуй-цзюе, прошу тебе. Не чіпай її! Все одно вона вже не воскресне,— замахав на брата рукою Цзюе-сїнь.

— А чого ти побиваєшся? Мине три роки трауру, і ти можеш одружитись знову,— докинув Цзюе-хой.

— Я більше не одружуся, до кінця днів своїх не одружуся. Саме тому я і дозволив тещі забрати новонародженого Юань-ера до себе в Цзядін.

— А навіщо ж відправив Хай-ченя?

— Хай-чень через кілька місяців повернеться додому. Сам подумай, чи ж легко в нашій сім'ї дитині, яка зосталася без матері? Він цілими днями плакав, кликав маму. І доглянути тут за ним нікому. А поховаємо діда, я заберу його і сам виховуватиму. Він — єдина моя опора. Я не можу втрачати і його. І ніколи не довірю його комусь іншому.

— Це зараз ти так думаєш, а мине час — і ти іншої заспіваєш. Я вже бачив таких. Батько наш — непоганий тому приклад. Як він переживав, коли мама померла, та не минуло й двох років, як він знову одружився. Ти кажеш, що не збираєшся одружуватись удруге, а вони накажуть тобі. Доведуть, що ти ще молодий, що Хай-ченю потрібен догляд, і ти згодишся. А не захочеш — примусять.— Цзюе-хой говорив усе з тією ж холодною посмішкою.

— Вони можуть казати мені що завгодно, але я не підкорюсь їм,— заперечив Цзюе-сїнь.— І не підкорюсь саме через Хай-ченя.

— Буде видно. А щодо мене, то я поїду.

Цзюе-сїнь помовчав, потім сердито відповів:

— Я тебе не тримаю, але побачимо, як ти поїдеш!

— Тримати чи ні, то вже твоя справа. Але знай, ти й не зоглянешся, як мене вже тут не буде! — рішуче заявив Цзюе-хой.

— Але ж у тебе немає грошей.

— Подумаєш, гроші! Це не проблема! Не дадуть удома, позичу. А поїду неодмінно. У мене багато друзів, вони допоможуть мені.

— Ти справді не можеш почекати? — у відчаї спитав Цзюе-сінь.

— І довго?

— Років зо два. На той час закінчиш коледж, — Цзюе-сінь розрахував, що братів запал поступово вляжеться, і продовжував його умовляти: — Тоді зможеш поїхати куди-небудь працювати, а захочеш — продовжуватимеш навчання. Одне слово, краще зачекай, не їдь зараз.

— Два роки? Надто довго! Я не можу більше терпіти й хвилини. Жаль, що нема змоги покинути місто прямо зараз! — ще більше розпалився Цзюе-хой.

— Два роки — це не так і довго. Ти надто гарячкуєш. Поміркуй тверезо. В усякій справі необхідна витримка. Ну що тобі почекати два роки? Протерпів вісімнадцять, то невже на два духу не вистачить?

— Тоді я був сліпий, і сміливості бракувало, та й у нашій сім'ї було кілька чоловік, яких я любив! А тепер залишились одні вороги.

Після тривалої паузи Цзюе-сінь зажурено спитав:

— Невже і я твій ворог?

Цзюе-хой подивився на старшого брата й відчув жалість до нього. Він лагідно відповів:

— Я, звичайно, люблю тебе. Був час, коли ми розуміли один одного, але потім... Ти, безперечно, більше, ніж мене, любив Жуй-цзюе, ще дужче — Мей. Але я ніяк не збагну, як ти міг дозволити, щоб над ними так знущались? Особливо над Жуй-цзюе. Коли б ти тоді був хоч трохи наполегливішим, то, можливо, врятував би її. Але тепер уже пізно. Ти хочеш переконати мене, щоб я був покірним, сподіваєшся, що я наслідуватиму твій приклад. Що ж, брате, хоч я і люблю тебе, а цього не розумію. Гадаю, ти більше не вмовлятимеш мене, інакше я зненавиджу тебе, і ти станеш моїм ворогом.— Цзюе-хой рушив до виходу. У нього на очах виступили сльози; він вважав, що це востаннє плаче за старшим братом.

— Почекай, — вихопилось у Цзюе-сіня. — Ми ще зрозуміємо один одного. У мене своє горе. Але я хочу про інше... Одним словом, я допоможу тобі. Піду й поговорю з ними. Якщо вони не дадуть згоди, придумаємо щось інше. Я неодмінно допоможу тобі.

Зненацька спалахнула електрична лампочка, і вони побачили, що в обох на очах сльози. Обоє залишалися люблячими братами й розійшлися з думкою, що зрозу-

міли один одного. Насправді ж було не так. Цзюе-хой, попросившись з братом, радів, бо невдовзі мав залишити сім'ю. А Цзюе-сінь сховався в кімнаті і невтішно плакав, бо ще одна близька людина покине його. І він залишиться ще самотнішим.

Цзюе-сінь дотримав обіцянки. Через два дні йому знову випала нагода поговорити з Цзюе-хоем наодинці.

— Нічого не виходить,— сказав Цзюе-сінь, зайшовши до Цзюе-хой. Брати сіли поруч за квадратним столом. В голосі Цзюе-сіня відчувалося розчарування, але не відчай.— Спершу я поговорив з мачухою; нічого певного вона не сказала, хоч і не схвалює твого наміру. Але й заперечувати не збирається. Вона бажає нам тільки добра. Її глибоко вразила смерть Жуй-цзюе, вона дуже сумує за нею. На щастя, вони з тещею взяли на себе похорон Жуй-цзюе, бо я був зовсім ні на що не здатен. Я поставився до Жуй-цзюе гірше, ніж до Мей, з тією і попросився, і сам поховав її.— Він схлипнув.— Нещасна Жуй-цзюе! Скоро три тижні, як вона померла, а із старших родичів, крім мачухи та тітки Чжан, ніхто не побував біля неї. П'ята ж тітка навіть не дозволила своїй Шу-чжень сходити в храм. Наче Жуй-цзюе після смерті стала лиховісним духом. Хто б міг сподіватись, що Жуй-цзюе спіткає така доля? Навіть слуги любили її, а що вже казати про рідню. Щоразу, як зустрічався з її матір'ю, то наче мені ножем краяли серце. В кожному її слові мені вчувався докір. Ти не уявляєш, що в мене в душі!

Спочатку Цзюе-хой настроївся слухати розповідь брата про від'їзд, але Цзюе-сінь перевів розмову на Жуй-цзюе. Цзюе-хой слухав уважно, закусивши губи й стиснувши кулаки. Перед ним постало повновиде обличчя, потім труна; труна поступово зменшувалась, розділилася на дві, потроїлась. За мить на тому місці виникло троє жіночих облич: повновиде, зажурене і третє — веселе, радісне. Нараз облич стало четверо, п'ятеро,— і всі знайомі; вони множились і множились і раптом зникли. Перед ним лишилося тільки одне — змарніле, заплакане обличчя старшого брата. Цзюе-хой шепотів собі: «Я не заплачу»,— і міцно вчепився руками в стіл. Він і справді не зронив жодної сльозини.

В кімнаті стало нестерпно тихо. А в передпокої буддійські ченці під удари барабанів та гонгів монотонно читали священні книги.

Цзюе-сінь зітхнув, витер хустинкою очі й неквапом повів далі:

— Почав про твої справи, а куди забрів...— Він силувано засміявся.— Матінка сказала, що й вона не може чогось порадити, і послала мене до третього дядька. Той відразу категорично заперечив, а тоді ще й вилаяв, що я нічого не тямлю в обрядах. Сказав, що треба зачекати, поки хоч поховають діда, а тоді вже і їхати. В Залі Душі, де ми розмовляли, був ще дехто з рідні, то вони теж підтримали дядька. Наложниця Чень і собі щось докинула, нагадала про вигнання духів і додала, що, може, то через твою поведінку з дідом таке сталося. Вона не наважилася відверто звинувачувати тебе, тому ніхто її не підтримав...

— А хоч би й підтримали, я не боюсь,— холодно посміхнувся Цзюе-хой.— Побачимо, що вони зі мною зроблять!

— Що зроблять... Нічого. Тільки буде зайвий привід чіплятись до мене. А тобі від цього яка шкода? Хіба заборонять їхати, винуватий в усьому знову ж буду я. Ще кажуть, ніби на дорогах небезпечно, а кораблем пливати — теж страшно, можуть бандити напасти. До того ж у Шанхаї така розкіш, ти там розбестишся. Вони вважають, що вчити дітей — самі прикрощі. Дід завжди був проти цього. А звичаї в шанхайських коледжах нікудишні, — там навчаються або нероби з багатих родин, або бешкетники. Словом, наговорили всякого, а загалом усі проти того, щоб ти їхав. Вони думають не лише про те, щоб ти дочекався дідового похорону, а щоб ти зовсім нікуди не їхав.

— А ти як гадаєш: їхати мені чи ні? — зненацька спитав Цзюе-хой.

Цзюе-сінь відповів не відразу. Він знав, що Цзюе-хой все одно поїде, та й сам уже пообіцяв допомогти йому, отож повагом відповів:

— Та непогано, якби затримався. Поїхав би наступної весни, коли річка підніметься. Чи не все одно?

Цзюе-хой раптом підхопився і грюкнув кулаком по столу:

— Ні, я неодмінно поїду. На зло всім. Нехай знають, що я такий. Я бунтар.— Він пройшовся по кімнаті, повторюючи вголос слово «бунтар», ніби прагнучи збагнути його суть. Тоді підійшов до Цзюе-сіня, взяв видрукуваний аркушик повідомлення про похорон, на якому було

ще місце для дати, перевернув і на зворотному боці побачив некролог, складений третім дядьком і вправно переписаний рукою четвертого дядька.

— Тільки й знають, що пишномовно говорити. «Шляхом наполегливої освіти пізнав культурність, став працелюбним та ошадливим». Хто це в нашій сім'ї знає культурність?

— Це щойно принесли з друкарні зразок, дивись, не порви!

Цзюе-хой засміявся й поклав папірець на стіл.

— Чому це я маю його рвати? — Потім знову спитав: — То як ти гадаєш?

— Я радив би почекати до наступного року, — відповів Цзюе-сінь.

— Ні. Обійдусь і без тебе, — твердо сказав Цзюе-хой. — Хоч ти й не згоден, не хочеш мені допомогти, але я все-таки поїду. Щоб більше вас не бачити. — Він знову заходив по кімнаті.

Цзюе-сінь розгублено подивився на брата; раптом очі його зблиснули, і він з небаченою досі рішучістю мовив:

— Я сказав, що допоможу, значить, допоможу... Того, чого не зумію зробити я, зробиш ти сам... Ми все влаштуємо потай. Ти казав, що позичиш у когось на дорогу? Я теж зможу дещо дати. Чим більше в тебе буде грошей, тим краще. А про решту домовимося опісля. Твій від'їзд, гадаю, не стане для нас проблемою.

Цзюе-хой підбіг до брата, схопив його за руку й радісно запитав:

— Справді? Ти допоможеш мені?

— Тихше, а то ще хтось почує. Нікому не прохопися, — зашепотів Цзюе-сінь. — Коли поїдеш, я казатиму, що нічого не знав, а ти ще й у листі можеш написати, ніби сердишся на мене. І ніхто на мене не подумає. Про подробиці поговоримо пізніше. Краще всього у парку. Тут не зовсім зручно.

— Ні, тут не зовсім зручно, — почувся із-за дверей жіночий голос, занавіска на дверях відхилилася, і до кімнати зайшли Цзюе-мінь та Цінь. Дівчина засміялась, а Цзюе-мінь сказав:

— Задум у вас непоганий.

— Ви що, підслухували під дверима? Чому одразу не зайшли? — дорікнув Цзюе-сінь.

— Як тільки ви заговорили про якусь таємницю, ми зупинилися біля дверей на чатах. Так Цінь запропону-

вала.— Цзюе-мінґ усміхнувся дівчині. Та відповіла йому усмішкою. Цзюе-хой затримав погляд на її вродливому, жвавому обличчі. Цінґ відчула це і суворо глянула на юнака. Цзюе-хой у відповідь насупився. Цінґ зніяковіла й одвернулася. Потім підійшла до столу й сіла в плетене крісло.

— Цінґ, я збираюсь їхати, а ти навіть не дозволяєш глянути на тебе! — вдавано сердито кинув Цзюе-хой. Цзюе-сінґ та Цзюе-мінґ засміялись.

Цінґ знову перевела погляд на Цзюе-хой. Вона дивилась на нього ніжно, мов сестра на рідного брата. Сумна посмішка сковзнула по її обличчю; здавалось, вона хотіла щось сказати, але стрималась. До неї знову повернувся веселий настрій.

— Що ж, дивись, поки не надивишся. Мало буде — я ще й фото подарую. Згоден? — пожартувала вона.

— Гарзд. Пообіцяла при двох свідках, — радісно мовив Цзюе-хой. — Завтра неодмінно зажадаю обіцяного.

— Коли вже пообіцяла, то подарую. Чи ж я коли-небудь обманювала тебе?

Цзюе-хой подумав: «У тебе завжди знайдеться, що відповісти, але я все-таки щось придумаю, щоб загнати тебе на слизьке», — і сказав:

— Самого цього фото не досить. Коли-небудь у листі попрошу й інше, де ти вкупі з Цзюе-мінґем.

Така вимога збентежила Цінґ. Вона вдала, що не дочула, одвернулася і почала гортати якусь книжку на столі.

— Гарзд, з часом ти матимеш таке фото, — усміхнувся Цзюе-мінґ, потім звернувся до Цзюе-сінґа: — І нам потрібна твоя допомога. Тітонька вже дала згоду, мацуха, певно, теж не заперечуватиме. Треба тільки почекати, поки скінчиться траур. А потім можна й домовлятися про заручини. Проте ми збираємося справляти весілля по-новому.

Цзюе-сінґ насупився. «От і маєш ще одну проблему!» — подумав він і відповів:

— Поки рано про це думати. Прийде час, тоді й поговоримо. Якимсь владнаємо, — втішливо мовив він, хоч сам подумав, що з цього навряд чи що вийде.

— Приїжджайте й ви у Шанхай, я вас там зустріню, — зрадів Цзюе-хой.

— Буде видно. Якщо тітонька не захоче їхати, то ми ж не залишемо її саму. А коли й поїдемо, то рокив

через два, інакше одному з нас довелося б залишатися тут.

— А як із навчанням Цінь? — поцікавився Цзюе-хой.

— Наступного року закінчить. На той час, можливо, наш коледж уже прийматиме дівчат. А ні, сама поготується рік-другий, а там поїде до якогось університету. Як ти гадаєш, Цінь?

Та підвела голову й тільки посміхнулась, зовсім не сердячись, що за неї вирішує хтось інший. Вона вірила Цзюе-міню, знала, що він щиро піклується про неї.

Цзюе-хой не продовжив розмови, а тільки мовчки позиравав то на Цінь, то на Цзюе-міню. Він заздрив братові, вважаючи, що той щасливіший за нього. Але радів і за себе, адже він поїде в Шанхай, вирветься з цього пекла й віддасться новим справам. Там на нього чекає досі не знане життя, зустрічі з народними масами, з рухом за нову культуру, там його чекають молоді друзі, з якими він листується, але поки що особисто не знайомий.

— Ходімо в парк, порадились. Цзюе-міню, ви з Цінь ідіть туди зараз, — сказав Цзюе-сінь, ніби згадавши щось важливе. Раптом у дворі почувся хрипкуватий голос слуги: «Молодий пане!» Цзюе-сінь покwapно додав: — І ти з ними йди, Цзюе-хой. А я трошки затримаюсь. Почекайте мене в червоному павільйоні. — Він вибіг з кімнати.

Молодші брати ще трохи погомоніли з Цінь в кімнаті, потім дівчина і Цзюе-міню пішли. Невдовзі за ними рушив і Цзюе-хой.

У дворі він побачив Цзюе-сіня, який розмовляв з слугою. Цзюе-хой підійшов до них. Цзюе-сінь саме розгорнув папір з написом: «Вся рідня плаче, разом з вами сумує з приводу передчасної кончини, сердечно турбуємося про новонародженого. Щоб повністю висловити співчуття, я потурбую ваш високий дім, щойно звільнюся від службових справ».

Цзюе-хой здогадався, що то надійшло співчуття від старшого брата Жуй-цзюе з Цзядіна. Йому стало тяжко на душі, і він мовчки закрокував до парку. Біля хвіртки його покликала Хуан-ма:

— Паничу, сьогодні готували ластів'ячі гніздечка¹. Я знаю, що ви їх любите, і трохи залишила для вас. Як що хочете, я підігрію.

¹ Делікатес із гніздечок, які прибережні ластівки роблять із пережованої риби.

— Гаразд, тільки не зараз, а ввечері,— відповів Цзюе-хой і пішов.

А Цзюе-сінь на подвір'ї задумано дивився на паперові згортки. Слуга здогадався, що молодий пан згадав покійну дружину. Йому теж стало сумно на згадку про неї. Він, тримаючи згорток за верхній кінець, чекав подальших розпоряджень. Цзюе-сінь згорнув обидві паперові смуги й звелів слугі віднести до його кімнати, а сам поспішив у парк. «Нашій сім'ї таки потрібен бунтар,— думав він.— Я допоможу Цзюе-хой, щоб він і за мене віддячив. І нехай бачать, що не всі у нас такі покірні, як я».

39

— Якщо поїде Цзюе-хой, наша редакція зовсім захиріє. Не встигли провести Сюй Цянь-жу, як і ти зібрався,— з жалем звернувся до Цзюе-хой найстарший із його друзів, У Цзін-ші, коли вони зустрілися в читальні.

— Так, ми втрачаємо чудового помічника,— додав Чжан Хой-жу.

Цзюе-хой перебирав газети на столі, позирав на друзів і думав про ту спільну роботу, яку виконував з ними, про життя, про щиру втіху, яку мав від спілкування з ними, про постійне співчуття, підтримку, допомогу, про сподівання та радості,— у сім'ї нічого такого не було. Останні кілька місяців він постійно зустрічався з цими людьми; і вони, і читальня стали невід'ємною часткою його життя. Він ніколи не замислювався над тим, що колись розлучиться з ними, але тепер таки мусить їх залишати й рушати в далеку дорогу. Він відчував збентеження, приязнь і вдячність товаришам. Думав про те, що після його від'їзду так само працюватиме читальня, щодня збиратиметься молодь, щотижня виходитиме газета, а його з ними вже не буде. Він їде далеко-далеко і не ділитиме з ними горе й радість, не чутиме Хуан Цунь-женя, який завжди вимагав вчасно сплачувати внески, не почує смішної історії про те, як Чжан Хой-жу ходив у ломбард, та ще багато іншого, за чим він скучатиме.

— Мені б не слід кидати вас,— мовив він сумно.— Адже зараз стільки роботи, ви такі завантажені. Але я

останнім часом мало що робив, тому ви справитесь й без мене.

— Навіщо ти таке кажеш! У вас дома такі обставини, що чим раніше ти поїдеш, тим краще. Ти збагатишся знаннями та досвідом, зустрінеш друзів, з якими ми листуємося, замаєш нових товаришів, знайдеш собі ще цікавішу й важливішу роботу. Рух за нову культуру там розгортається набагато активніше, ніж у нас. У Шанхаї і атмосфера інша, не те що в цьому гаспидському закутні, де жінок навіть за короткі зачіски переслідують... — підбадьорив його Хуан Цунь-жень.

— Ти можеш і звідти надсилати нам свої статті, можеш постачати нас ще кращими, ще свіжішими матеріалами, ще цікавішими й змістовнішими, — додав Чжан Хой-жу.

— Так, я щотижня надсилатиму вам статті, які б вони не були — вдалі чи ні, — з радістю погодився Цзюе-хой.

— Я певен, що ми встановимо постійне листування, — докинув Хуан Цунь-жень.

— Звичайно, я чекатиму ваших листів з нетерпінням. Без вас я почуватиму себе самотнім. Не знаю, чи пощастить знайти там таких же хороших друзів, як і ви... — з жалем сказав Цзюе-хой.

— Та й чи ми знайдемо такого товариша, як ти, — мовив Чжан Хой-жу.

— Я їду тільки завдяки вашій допомозі. Особливо я вдячний Цунь-женю, він уже не вперше виручає мене, — Цзюе-хой приязно глянув на свого товариша.

— Дрібниці! — відповів той. — Це не коштувало мені особливих зусиль. І ти на моєму місці зробив би те ж саме. Ти вже одніс до мене свої речі, чи ще щось збираєшся брати?

— Ні, — відповів Цзюе-хой і додав: — Хотілося б іще дещо взяти, але не можу, навіть книжки доводиться залишати. Цзюе-сінь пообіцяв переслати потім поштою. Я боюсь видати себе, бо якщо домашні довідаються, клопоту не оберешся. Тому я заздалегідь переніс увесь багаж до тебе. Цунь-жень, а це точно, що судно відходить через два дні?

— Не певен, але мій родич дасть про це знати. А якщо відплиття затримається, то зустрінемося ще з тобою. У тижневику завтра збираються влаштувати тобі проводи, — додав Хуан Цунь-жень.

— Правда? А може, це зайве,— заперечив Цзюе-хой.— Краще поговоримо ось так, як зараз, і досить. Навіщо ті проводи?

— Аякже! Треба ж на прощання зібратись. У мене, до речі, й гроші зараз є, халата в заставу не доведеться нести,— пожартував Чжан Хой-жу. Всі засміялись.

— Ми гуртом запрошуємо Цзюе-хой, і кожен внесе свою частку,— усміхнувся Хуан Цунь-жень.

— Тоді й з мене належить,— втрутився Цзюе-хой.

— З тебе ні,— сказав У Цзінь-ші.

До кімнати вбіг якийсь юнак, і всі одразу повернулися до нього. То був один із товаришів Цзюе-хой по навчальній групі Чень Чі, теж член редколегії тижневика. Розпашілий, захеканий, він ще з порога випалив:

— Я запізнився!

— Що ж тут дивного? Ти завжди запізнюєшся, тому в тебе й ім'я таке¹,— не проминув докинути Чжан Хой-жу.

Але юнак уже звернувся до Хуан Цунь-женя:

— Цунь-жень, я щойно зустрів на вулиці твого родича Вана, він просив передати, що відплиття завтра вранці.

— Завтра вранці? — здивувався Цзюе-хой.— Адже мали через два дні?

— Навіщо мені дурити тебе? Він сказав, що судно відпливає завтра вранці.

— А вони завтра збираються влаштовувати мені проводи,— засміявся Цзюе-хой.

— Нічого, перенесемо на сьогодні. Саме час зайти до ресторану. Ти, мабуть, хотів би раніше вернутися додому, щоб зібратись? — турботливо спитав Чжан Хой-жу.

— Так, я не піду з вами, мені час додому! — занепокоївся Цзюе-хой.

— Нікуди ти не підеш! — дружно закричали члени редколегії.— Ми не пустимо тебе.

Цзюе-хой завагався.

— Чого тобі додому? — почав переконувати Хуан Цунь-жень.— Хіба ти не хочеш пообідати з нами? Адже невідомо, чи ще коли зберемося.

Цзюе-хой мовчав, а товариші все умовляли його. Чжан Хой-жу почав закривати ставні, Чжан Хуань-жу

---

¹ Чі — в перекладі означає «пізно», «запізнюватись».

та Чень Чі допомагала йому. Хуан-жень складав папери.

Цзюе-хой, дивлячись на їхню метушню, відчув, що йому незручно відмовлятися, отож сумно посміхнувся:

— Гаразд, я залишаюсь.

І рушив з товаришами до ресторану. Серед них він поступово забув про свої клопоти й повеселів.

Коли вони вийшли з ресторану, вже стемніло. Осінній вітер обвівав розпашілі обличчя. Цзюе-хой в діагональному халаті було дещо холоднувато. Біля виходу юнаки зупинились. У Цзін-ші першим підійшов до Цзюе-хой і подав йому руку.

— У мене багато роботи, тому я поспішаю. І вранці не зможу провести тебе, отож давай прощатися. Щасливої тобі дороги.

Вони потисли один одному руки.

— Дякую,— сказав йому Цзюе-хой.

У Цзін-ші невдовзі зник у юрбі перехожих. Потім попрощалося ще кілька чоловік, серед них і Чжан Хуань-жу, який поспішав у коледж.

— А ми проведемо тебе,— озвався Чжан Хой-жу. Його маленькі очі на розчервонілому трикутному обличчі виблискували.

Цзюе-хой кивнув головою, і вони влилися в гомінкий людський потік. Їх залишилося четверо. Незабаром Чень Чі теж попрощався і залишив їх.

Друзі вийшли на тиху вуличку. Підсліпуваті ліхтарі губилися в яскравому місячному світлі. Брами особняків нагадували темні печери. Високі софори за мурами деяких садиб кидали на посріблену місяцем бруківку тіні, на яких чітко вимальовувалася кожна галузка, кожен листочок. Ніхто їх не тривожив, навіть вітер,— все те, здавалося, було намальоване вправним пензлем.

«Невже може бути така тиша в нашому місті?» — подумав Цзюе-хой. Розмовляти йому не хотілося; він милувався щербатим місяцем, що плив по темно-синьому небу.

— Гарний місяць! Правду кажуть, що місячне світло, як прозора вода! Післязавтра — Середина осені! — захоплено вигукнув Чжан Хой-жу.— А тобі, Цзюе-хой, не шкода покидати місто?

Цзюе-хой не відповів.

— А за чим тут шкодувати? Там будуть іще гарніші місяці! — втрутився Хуан Цунь-жень.

— Тут у мене залишаються дорогі мені люди, тож невже ви гадаєте, що мені не шкода розлучатись? — озвався Цзюе-хой.

Біля садиби вони попрощалися. Цзюе-хой відразу попрямував до Цзюе-сіня. Там він застав і Цзюе-міня.

— Завтра вранці я їду! — заявив Цзюе-хой після деякого вагання.

— Вранці? А ти ж казав, що через два дні? — Цзюе-сінь підвівся й одсунув стілець.

Цзюе-мінь теж підхопився з місця.

— Поміняли час відплиття. Судно зафрахтував родич Хуан Цунь-женя, тому все залежить від нього. Я сам дізнався тільки надвечір, — пояснив Цзюе-хой.

— Хто б міг подумати, що так скоро! — розчаровано мовив Цзюе-сінь, зіпершись на край письмового стола. — Виходить тільки ця ніч...

— Послухай, брате, — схвильовано мовив Цзюе-хой. — Я, власне, збирався прийти раніше, щоб повечеряти з вами, але вони затримали мене. Захотіли неодмінно влаштувати прощальну вечерю...

— Підумай, брате, вона хотіла поговорити з тобою. А то завтра не встигне. — Цзюе-мінь рушив до дверей, але Цзюе-хой зупинив його.

— Котра зараз година? І ти хочеш до неї йти. Доведеться стукати у браму. Не треба.

— То як же вона побачиться з тобою? — розчаровано мовив Цзюе-мінь. — І на мене образиться, бо кілька разів нагадувала...

— Вранці заїдемо до неї, гадаю, час буде, — втішив брата Цзюе-хой, хоч і сам не був певен, що це йому вдасться.

— Речі спакував? — поцікавився Цзюе-сінь.

— Вже навіть одніс. Вийшло троє місць: постіль, корзина та невелика валіза.

— Одягу взяв скільки треба? Візьми ще, бо стає холодно, — порадив старший брат.

— Не турбуйся, взяв.

— А харчів на дорогу? Мені прислали кілька банок шинки, зараз я їх віддам тобі. — Цзюе-сінь пройшов до дальньої кімнати і незабаром повернувся з чотирма банками в руках.

— Навіщо так багато? Голодний я не сидітиму, — заперечив Цзюе-хой, але брат уже загортав банки.

— Нічого, вони тобі не завадять. А мені вони все одно не потрібні.

Цзюе-сінь поклав пакунок перед братом.

— Що ж до витрат на дорогу, то зробимо так, як домовлялися,— вів далі Цзюе-сінь.— Я перекажу тобі гроші в Чунцін, Ханькоу і Шанхай; зійдеш і одержиш на пошті. Перекажу завтра ж. А поки тобі вистачить і тих, що я дав учора. А коли їх витратив, то я ще можу дати.

— Досить, я сподіваюсь, що вистачить. В дорозі з грошима незручно. Добре, хоч на дорогах стало спокійно останнім часом.

— Так, на дорогах тепер спокійно,— машинально повторив Цзюе-сінь.

Цзюе-мінь також трохи поговорив з молодшим братом, а потім Цзюе-сінь втрутився:

— Цзюе-хой, час спати. Вставати доведеться рано, та й дорога стомлива, отже слід добре відпочити.

Цзюе-хой щось промимрив у відповідь.

— Тепер тобі самому доведеться про все турбуватися. Досі тебе не обходило, є що їсти чи нема, але там не вдома. Захворієш — і доглянути нікому,— турботливо казав Цзюе-сінь.

Цзюе-хой тільки умгукав.

— З дороги пиши частіше. Книжки та інше я вишлю в Шанхай.

Цзюе-хой кивнув головою.

— Якщо в Шанхаї доведеться потратитись, грошей не шкодуй. Де б ти не вчився, всі витрати я беру на себе. Поки я живий, ти ні в чому не відчуватимеш нестачі,— продовжував Цзюе-сінь, а на очах у нього блищали сльози.

Цзюе-хой теж ледь стримувався, щоб не заплакати.

— Тобі пощастило. Ти зараз вирвешся з цього пекла, а ми...— Цзюе-сінь не договорив. Він важко ступив на два кроки назад, упав на стілець і затулив очі рукою.

— Брате,— сумно гукнув його Цзюе-хой. Той не відповів. Тоді Цзюе-хой покликав ще раз. Цзюе-сінь прийняв руку і глянув на Цзюе-хоя:

— Нічого, все гаразд, іди спати.

Брати вийшли.

— Зайду до матінки,— раптом сказав Цзюе-хой, помітивши в кімнаті пані Чжоу світло.

— Чого? Чи хочеш розповісти їй про свої наміри? — здивувався Цзюе-мінь.

— Ні,— всміхнувся молодший брат.— Просто треба побачити її перед від'їздом. Може, востаннє.

— Що ж, іди. Але пильнуйся, не прохопися.

Пані Чжоу, котра про щось розмовляла з Шу-хуа, побачивши Цзюе-хоя, привітно мовила:

— Ти знову запізнився на вечерю.

— Так,— усміхнувся Цзюе-хой їй.

— Усе десь бігаєш. Що там у тебе за клопіт? Поберіг би себе! — лагідно дорікала мачуха.

— На здоров'я не скаржусь, та й побігати не завадить, краще, ніж ото сидіти дома та байдики бити.

— Ти завжди любиш перечити! — докинула пані Чжоу.— Не дивно, що сьогодні четвертий та п'ятий дядьки знову висловлювали невдоволення тобою. І всі їх підтримали — і четверта, і п'ята тітки, і дідова наложниця. А ти таки впертий. Нікого не боїшся, навіть мені з тобою важко. Дивно, ви з старшим братом — сини однієї матері, а зовсім не схожі. Твій брат слухняніший. Прямо не знаю, що з вами робити?

Шу-хуа дивилась на брата і нишком посміхалась.

Цзюе-хой раптом схотілось хоч словом натякнути мачусі про свій від'їзд. Він навіть підступив до неї ближче.

Пані Чжоу помітила це:

— Що там у тебе? Чи не прийшов знову проситися в Шанхай на навчання?

Цзюе-хой згадав застереження Цзюе-мін'я і вирішив промовчати.

— То я піду спати.— Він подивився на круглолиде обличчя пані Чжоу, потім на Шу-хуа, повернувся й пішов. Йому почулося, ніби пані Чжоу та Шу-хуа почали говорити про його дивну вдачу. І з боєм подумав: «Чи ж доведеться нам побачитись? Я лечу звідси, мов птах із клітки, і вже не повернуся назад».

Вийшовши з кімнати, він якось несамохіль опинився у залі й побачив перед труною діда дві самотні фігурки дівчаток, зроблені з золотистого паперу. На жертівному столі під електричною лампочкою горіло дві свічки, гноти в них нагоріли. Лакована труна стояла на двох низеньких ослінчиках за білою занавіскою, тимчасову цегляну могилу над нею вже розібрали. З дідової кімнати долинали голоси наложниці та мані Ван. Пані Ван раптом засміялась своїм неприродним, порожнім сміхом. Цзюе-хой глянув у той бік, потім перевів погляд на табличку з ім'ям та титулами діда. Коли хотів узяти щип-

чки, щоб зняти зі свічок нагар, ззаду почувлися кроки. Він озирнувся: то зайшов слуга.

— Паничу, я сам зніму,— мовив йому сивий слуга.

— Чого це тут нема нікого? Он і курильні палички догоряють,— зауважив Цзюе-хой.

— Наказу не було, тому ніхто нічого й не робить,— винувато відповів слуга.

Цзюе-хой мовчки вийшов із залу.

40

Тієї ночі Цзюе-хой спав лише якихось три-чотири години. Прокинувся, коли ще не світало, довго лежав на ліжку, міркуючи про се та про те. Так і дочекався світанку.

Час збиратися. Йому ще треба було зайти з Цзюе-мінем до Цінь, тож довго баритися вдома не слід. Цзюе-сінь провів їх до половини дороги.

На вулицях ще було тихо; зустрілося кілька кухарів з корзинами, які поспішали на ринок; пройшов селянин з коромислом та два лоточники з ласощами. Небо було на диво чисте, без жодної хмариночки. Золотаве проміння сонця, яскраво виблискуючи, освітлювало мури особняків. На гіллі софор безугавно цвірінькали горобці, радісно вітаючи ранок.

— Ну, Цзюе-сінь, я пішов,— мовив тремтячим голосом Цзюе-хой, зупинившись біля брами невеликого особняка.— Вертайся назад.— Він міцно потис братову руку.

— Шкода, що не маю змоги провести тебе,— зітхнув Цзюе-сінь.— Бережи себе, частіше пиши.

— Я пішов,— ще раз сказав Цзюе-хой і ще раз міцно потис Цзюе-сіну руку.— Не сумуй. Прийде час, і ми знову побачимось.

Він випустив братову руку, рвучко повернувся й пішов. У лівій руці він тримав пакунок з чотирма банками шинки.

Цзюе-хой кілька разів озирнувся: старший брат усе ще стояв на тому ж місці й махав йому рукою доти, поки брат не зник з очей.

Біля будинку тітоньки Чжан юнаки звернули до кімнати Цінь. Цзюе-мінь обережно постукав у шибку.

В кімнаті почувся кашель, кроки, занавіска відхилилась, і з'явилось заспане обличчя Цінь. Волосся в неї було розпатлане; вона ще спала.

Вона всміхнулася їм, а потім помітила невеселого Цзюе-хоя й здивовано прошепотіла:

— Сьогодні?

— Зараз,— кивнув головою Цзюе-мін.

Вона сплотніла, ледь подалася назад.

— Так швидко? — тихо промовила вона.

Цзюе-хой підійшов до вікна впритул і неголосно покликав: «Цінь!» Цінь!» Він бачив зараз тільки її обличчя по той бік шибки.

— Ти від'їжджаєш? — ніби й досі не вірила вона. Її ніжний погляд блукав по його обличчю, ніби шукав щось.— Не забувай мене у Шанхаї. Не забудеш? — журливо запитала вона.

— Не забуду. Я завжди згадуватиму тебе. Ти й сама це знаєш.

— Зачекай хвилинку.— Вона миттю зникла за занавіскою, але невдовзі знову підбігла до вікна.

— Подарунок, я ж обіцяла.— Вона просунула в щілину між рамами фотографію.

Цзюе-хой взяв її, подивився: виявляється, вона сфотографувалась зовсім недавно. Коли він знову підвів очі, задоволений і вдячний, то побачив перед собою тільки занавіску. Йому хотілося побути тут іще, але Цзюе-мін квапив його. «Цінь!» — покликав Цзюе-хой, та вона не озивалась. Він востаннє подивився на її вікно й пішов.

Непомітно за жвавою розмовою хлопці дісталися до пристані; тут їх уже чекали Хуан Цунь-жень та Чжан Хой-жу.

— Де це ви забарились? — радісно схопив Цзюе-хоя за руку Чжан Хой-жу.— Ще трохи — і судно відійшло б.

— Нічого, ми почекаємо пана Гао,— посміхнувся літній купець, що стояв поруч. Це і був пан Ван, родич Хуан Цунь-женя. Цзюе-хой уже зустрічався з ним, а тепер він познайомив з паном Ваном і Цзюе-міна.

— Отут твої речі,— мовив Хуан Цунь-жень, запрошуючи Цзюе-хоя до каюти. З ними зайшов і Цзюе-мін.— Вузол я вже розпакував і, бачиш, послав тобі... В цьому пакунку тістечка та печиво від мене, Чжан Хой-жу та його брата — тобі на дорогу,— вів далі Хуан Цунь-жень. Цзюе-хой тільки кивав головою.

— В дорозі про тебе турбуватиметься пан Ван. З ним доїдеш до Чунціна. А далі тобі вже буде легше. Не забудь розшукати в Чунціні мого двоюрідного брата, він тобі допоможе,— напучував Хуан Цунь-жень.

Поруч стояло ще одне судно, на палубі його стояла охорона, а на березі юрмилися проводжаючі. Раптом над берегом злетіла ракета — сигнал відчалювати.

— Цзюе-хой, пиши, статті присилай,— поплескав Цзюе-хой по плечу Чжан Хой-жу, що теж зайшов до каюти.

— І ви пишiть частіше,— попросив Цзюе-хой.

— Ви вже сходьте на берег, відходимо,— сказав, заходячи до каюти, пан Ван.

Цзюе-хой потис друзям руки і разом з ними вийшов на палубу.

— Ну, брате,— Цзюе-хой міцно потис Цзюе-міневі руку й широко мовив: — Прощавай. Буде час, заходь до Цунь-женя та Хой-жу. Вони тобі допоможуть у будь-якій справі.— Потім звернувся до друзів: — Сподіваюсь, ви зможете приділити увагу моему братові, як приділяли досі мені. Ви зрозумієте його, він непоганий хлопець.

— Та що там і говорити. Я його добре знаю. Гадаю, і він по-справжньому захопиться роботою нашої редакції,— запевнив Хуан Цунь-жень.

— Цзюе-мін, погоджуйся,— вмовляв брата Цзюе-хой, помітивши, що той вагається.

— Приходь до нас, Цзюе-мін. Ми радо зустрінемо тебе,— подав йому руку Чжан Хой-жу.

— Гарзд.—Цзюе-мін потиснув руки хлопцям.—Цзюе-хой, ти хотів щось сказати? Бо мені вже час на берег.

— Та ні,— відповів молодший брат, а потім додав: — А втім, якщо зустрінеш Цзянь-юня, вітай від мого імені. Я не встиг із ним попрощатись. У нього здоров'я нікудишне, тож нехай добре відпочине.

— Я неодмінно побачуся з ним. Все?

— Ще мені шкода Хуан-ма. Не кривдь стареньку.

— Я знаю. Ще що?

— Цінь...— Цзюе-хой затнувся.— Та нічого. Сподіваюсь, ви незабаром приїдете вдвох у Шанхай.

— Бережи себе в дорозі,— сказав Цзюе-мін. Усі троє стали сходити на берег.

Тепер вони стояли на березі, а він на носі судна, і прощально махали руками.

Пароплав почав повільно віддалятися від берега, потім розвернувся. Люди на березі ставали дедалі меншими, а невдовзі й зовсім зникли з очей. Цзюе-хой застиг на палубі, а перед очима стояли образи брата та друзів,

прощальні помаху їхніх рук. Очі ніби заволокло туманом, він провів по них рукою. А коли опустив руку, видиво зникло.

Брата й друзів уже не було, немов то йому приви́ділось. Він уже ніколи не побачить їх. Перед очима його тепер простилалася тільки вода, зводилися обриси гір та дерев. Проплив човен; трое чоловіків у ньому веслували й співали пісню.

Якесь нове почуття заповнювало Цзюе-хоя. Він іще сам не збагнув, що то — радість чи смуток; проте виразно усвідомив, що він покинув рідну домівку. Тепер перед ним розпросторилась водна гладінь. Річка без упину котить свої води, несучи його у велике незнайоме місто. Там народжується все нове. Там — новий рух, народ, там його молоді друзі, з якими він листувався, але яких ще досі не бачив.

Ця річка, благословенна річка, несе його від сім'ї, в якій він прожив вісімнадцять років, у незнайоме місто, до незнайомих людей. Він уже бачив майбутнє, в уяві малювалися химерні картини, і йому вже не було коли жалкувати за тим минулим життям; з ним він розлучився назавжди. Він востаннє озирнувся назад і прошепотів: «До побачення». Потім знову задивився вперед на зленкуваті води річки, які вічно несуться вперед, не затримуючись і на мить.

КИТАЙСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК БА ЦЗІНЬ ТА ЙОГО РОМАН «СІМ'Я»

Розвиток китайської літератури ХХ століття пов'язаний з іменами десятків і сотень письменників, але серед цих десятків і сотень є митці, творчий внесок яких особливо вагомий. До них поряд з Лу Сінем, поряд з Мао Дунем і Лао Ше належить Ба Цзінь — видатний письменник-реаліст, автор широковідомих романів, повістей і оповідань, талановитий перекладач російської класичної літератури.

Ба Цзінь пройшов довгий і складний шлях. Сорок років відділяють його перші статті в журналі «Мінь чжун» («Дзвін народу») від останньої книжки нарисів, присвячених героїчному В'єтнаму, яка вийшла 1964 року.

Усі ці сорок років письменник жив активним творчим життям, чуйно реагував на події і проблеми, які хвилювали його сучасників. Перш ніж до нього прийшла творча зрілість, так само як і зрілість соціальних поглядів, він пережив пору юнацьких пошуків, захоплень. Та на всіх етапах творчої діяльності, включаючи й найрапіший, Ба Цзінь залишався вірним ідеалам свободи й правди. Завжди на боці народу, він гнівно викривав соціальне зло, боровся проти експлуатації і духовного гноблення людини, виступав проти імперіалістичної агресії, закликав до революційної перебудови суспільства. Гуманізм, патріотичний пафос, віра в революцію, яскрава емоційність притаманні творам Ба Цзіня, кращі з яких є гордістю китайської літератури.

Ба Цзінь (справжнє ім'я — Лі Фей-гань) народився 25 листопада 1904 року в місті Ченду. Перший успіх прийшов до Ба Цзіня в 1929 році, коли на сторінках популярного і впливового літературного журналу «Сяошо юебао» («Щомісячник прози») була надрукована перша повість «Загибель». Писати цю повість він почав навесні 1927 року в Парижі, куди незадовго перед тим приїхав учитися. Спогади про батьківщину й друзів, які залишилися в Китаї, спонукали двадцятидвохлітнього юнака взятися за перо. Йому хотілося поділитися почуттями, що повнили його, викликати у співвітчизників інтерес до молодих героїв, які обрали метою свого життя боротьбу за визволення народу.

Слідом за «Загибеллю» вийшли романи й повісті «Вмираюче сонце», «Сім'я», «Сни на морі», «Осінь весною», «Рудокопи», «Сходи», «Нове життя» — у 30-х роках Ба Цзінь, окрилений першим успіхом, писав багато й захоплено. Ставши професійним письменником, він

вбачав своє покликання в тому, щоб будити в людях бажання покласти край гніту, насильству, безправ'ю. У романах «Рудокопи» та «Сходи» він відтворив страшні картини каторжної праці робітників-гірників, показав, як ненависть до гнобителів піднімає робітничі маси на стихійний протест, а тоді й на перші організовані страйки. Налякані викривальним характером цих творів, реакційні власті поспішили занести обидва романи до списків заброньованих книг.

Уже в ранній прозі Ба Цзіня виразно простежуються антиімперіалістичні мотиви. У повістях «Вмираюче сонце» і «Сни на морі» письменник відгукнувся на події 30 травня 1925 року, коли поліція міжнародного селъменту в Шанхаї розстріляла масову демонстрацію робітників і студентів, і на події 28 січня 1932 року, коли патріотично настроєні частини 19-ої армії вчинили опір японським мілітаристам, які спробували захопити Шанхай.

Ба Цзінь звертався до різних сторін китайської дійсності, але найохочіше писав про молодь. Бачачи в молоді майбутнє Китаю, він зробив її головним героєм своїх книжок. Він хотів розкрити нові риси в духовному обличчі молодого покоління, зрозуміти й пояснити, як і чому китайська молодь приходить у революцію.

Герої ранніх творів Ба Цзіня — здебільшого вихідці із заможних класів, тобто з середовища, найбільш знайомого самому письменникові. Захоплені революційною хвилею, вони поривають зі своїм класом, повстають проти батьків і шукають свого місця в боротьбі за визволення пригноблених. У цих молодих героїв ще переважає індивідуалізм, вони надто далекі від народних мас, заради яких борються і не шкодують життя. Їм бракує революційної витримки й гарту, життєвого досвіду, послідовної революційної програми. По суті вони ще тільки на порозі революції. Але вони посправжньому мужні, чисті серцем, готові на будь-які жертви, сповнені невичерпної віри в прийдешнє торжество світла й правди. Саме ці риси героїв Ба Цзіня знаходили гарячий відгук, особливо у молоді.

На початку 30-х років у китайській літературі дуже популярною була тема «кохання і революція». Чимало письменників у своїх творах вирішували, чому повинна віддавати перевагу сучасна молодь — коханню чи революції. Така постановка питання сьогодні здається дивною, але в ті роки була цілком природною і породжувала палкі суперечки, на які Ба Цзінь відгукнувся трилогією «Кохання».

Любовна інтрига в трилогії підпорядкована розкриттю соціально гострої проблеми. Ба Цзінь відкидає протиставлення кохання і революції як надумане. Йому зрозуміло, що здобутого молоддю права на кохання, на самостійне влаштування особистого життя замало

для того, щоб молодь справді відчула себе силою, яка представляє епоху. Тільки соціальна активність, тільки боротьба в лавах революції здатна перетворити молодь на таку силу. До цього висновку підводять героїв трилогії Ба Цзінь, і їхні конкретні долі підтверджують цей висновок. Ні всепоглинаюче кохання безвольного й соціального інертного Чжоу Жун-шуня, ні нещадний аскетизм діяльного й відданого ідеї Чен Чженя не є розв'язанням проблеми. Воно, це розв'язання, як на Ба Цзіня, повинно бути іншим. Його знаходять Лі Пей-чжу і У Жень-мін, які обрали шлях революційної боротьби й переконані, що справжнє кохання буде для них на цьому шляху не перешкодою, а підтримкою.

У 1930 році Ба Цзінь дебютував як новеліст. Його оповідання, що склали кілька збірок, тематично й ідейно тісно пов'язані з романами й повістями. Ба Цзіня-новеліста хвилюють соціальні контрасти, життя знедолених і скривджених, конфлікти між особистістю і суспільством, пошуки щастя і свободи. В його оповіданнях ми зустрічаємо студента Пена, який бореться проти тиранії поміщиків («Серце раба»); старого робітника-шахтаря і поряд з ним селянина, який, шукаючи заробітку, прийшов із села на вугільні копальні («У шахті»); коваля Фен-лю, що не дає занепасти духом селянам-переселенцям («Більше п'ятдесяти»); викинутого життям бездомного волоцюгу («Собака»); професора історії, що проповідує непотвільнення й капітулює перед силами зла («Падіння»)... Виявляючи інтерес до натур сильних, вольових, Ба Цзінь створює оповідання про польську революціонерку («Юліана»), про Сакко і Ванцетті («Електричний стілець»), про вождів Великої французької революції («Смерть Марата», «Трагедія Дантона», «Таємниця Робесп'єра»).

Сорокові роки у творчій біографії Ба Цзіня відзначені подальшими успіхами. Вірний своїй головній темі, Ба Цзінь написав «Вогонь» — великий роман про патріотичні настрої китайської молоді в роки національно-визвольної війни проти японських імперіалістів. У романах «Холодна піч» і «Палата № 4» він виступив на захист маленьких людей, зламаних морально, людей, які втратили віру в завтрашній день і не знаходять ні розуміння, ні співчуття у тих, хто їх оточує, приречених жорстокою дійсністю гомінданівського Китаю на жалюгідне існування. Проблеми сім'ї порушує Ба Цзінь у повісті «Сад радощів». Крім того у 40-х роках він опублікував кілька книжок оповідань, есе та дорожніх нотаток.

Твори Ба Цзіня — це суттєвий внесок у формування прогресивних традицій китайської літератури, початок яким поклав Лу Сін. Ці традиції вимагали від письменника чесного й одвертого погляду на світ, громадянської мужності, нещадного викриття несправедливо влаштованого суспільства. Ба Цзінь належав до тих прогрес-

сивно настроєних письменників, які відстоювали свободу й справедливість. Не бажаючи миритися з гнітом, з реакційним політичним режимом, ці письменники у зображенні тогочасної китайської дійсності переважно піддавали критиці соціальні пороки, зокрема потворні залишки феодалізму. У китайській літературі 30—40-х років вони були представниками критичного реалізму.

Що ж до письменницької манери Ба Цзіня, яскравої і самобутньої, то слід відзначити, що одним із найбільш важливих факторів, які сприяли її формуванню, був величезний вплив російської літератури. У творах російських письменників Ба Цзіня, і в молоді і в зрілі роки, приваблювали демократичність і благородство ідеалів, гуманізм і віра в сили народу, правдивість, висока художня майстерність.

«Особисто я багато чого навчився у російських письменників-реалістів,— пише Ба Цзінь в одній із статей.— Від них я дізнався про могутню, захоплюючу силу літератури. Я побачив, як серйозно ставляться вони до проблеми Людини і як намагаються розв'язати її у своїх творах. Уважний читач може помітити в моїх романах вплив Льва Толстого і Тургенева, а в моїх повістях і оповіданнях — вплив Горького».

Це справді так. Чимало образів Ба Цзіня нав'язані творами російських класиків. Його юні герої, стикаючись на своєму життєвому шляху з труднощами й сумнівами, нерідко шукають відповіді на питання, що хвилюють їх, у творах Тургенева і Толстого. Знаючи, який важливий для Китаю приклад і досвід російської літератури, Ба Цзінь перекладав китайською мовою твори Тургенева, Герцена, Гаршина, Горького, Степняка-Кравчинського. Ба Цзіню належить і ряд статей про російських письменників, брошура про Чехова.

Період після проголошення КНР характерний для Ба Цзіня насамперед його зрелою громадською активністю. Він був заступником голови Спілки письменників Китаю, очолював її шанхайське відділення, редагував літературний журнал «Шоухо» («Жуива»). Він брав участь у русі борців за мир, багато подорожував по Китаю, часто виїздив за кордон. П'ять разів він побував у Радянському Союзі й після кожної поїздки з властивою йому захопленістю спішив поділитися своїми враженнями з читачами. 1959 року статті й нариси Ба Цзіня про нашу країну вийшли окремою книжкою під назвою «Дружба». З 1961 року Ба Цзінь був заступником голови шанхайського відділення Товариства китайсько-радянської дружби і віддавав багато часу та енергії розвитку й зміцненню зв'язків між китайським і радянським народами. Він вважав своїм письменницьким обов'язком показувати співвітчизникам значення дружби і співробітництва з СРСР. «Взаємна любов і повага наших народів,—

писав Ба Цзінь,— незаперечний факт. Ця дружба природна, міцна і ніякій силі не здолати її».

У зрілі роки Ба Цзінь надавав великого значення досвіду радянської літератури. У статтях 50-х років він писав про радянську літературу як про школу життя і боротьби, підкреслюючи, що «китайський читач у творах радянської літератури знаходить приклади для наслідування, він проймається мужністю, безмежною вірою в життя і працю, він ясно бачить шлях, що веде вперед усе людство, і перспективу щасливого життя».

Роман «Сім'я», який по праву належить до кращих творів китайської літератури ХХ століття, був задуманий як перша частина трилогії «Стрімка течія» і під цією назвою друкувався з 18 квітня 1931 по 22 травня 1932 року в шанхайській газеті «Шібао» («Час»), а в травні 1933 року вийшов окремим виданням. Беручись до роботи над романом, Ба Цзінь поставив собі за мету на прикладі великої патріархальної сім'ї розкрити суть конфлікту між старим і новим, між тим, що відмирає, і тим, що народжується, конфлікту, характерного для епохи великих соціальних потрясінь, яку переживав Китай на початку ХХ століття. Ба Цзінь досяг поставленої мети. Він написав реалістичний твір і виніс у ньому суворий вирок порядкам, які віджили своє, зумів показати нездоланний стрімкий плін життя.

Як відомо, сім'я в Китаї протягом віків була однією з підвалин феодальної влади, втілюючи в мініатюрі ідею феодального панування. Закони, що діяли в старій китайській сім'ї, ґрунтувались на конфуціанському вченні про «сишівську шапобливість» і безмовній покорі старшим.

От за такими законами і живе сім'я Гао, про яку йдеться в романі. У ній панують домостроївські принципи, які закріплені багатовіковою традицією і вважаються непорушними. Їх насаджує, вимагаючи беззастережної покори, глава сім'ї — старий Гао. У романі він уособлює старе суспільство з його косністю, передсудами, забобонами. Запеклий ворог нового, старий Гао вважає, що сучасна школа — це розсадник поганих звичок, найстрашніша з яких — непослух старшому. Багато що у поведінці старого Гао пояснюється його мрією про благоденство великої сім'ї «з чотирьох поколінь». Багато чого він не розуміє через свій консерватизм, а дечого не хоче розуміти з упертості. Та стрімка течія життя підмиває домостроївські підвалини. Бачачи, як поволі розпадається створена ним «щаслива й дружна» сім'я, як його дорослі діти безсоромно нехтують нормами пристойності, старий Гао перед смертю усвідомлює крах своїх принципів і вмирає з почуттям каяття.

Це почуття зовсім не відоме іншому представникові «покоління батьків» — поміщикові Фен Ле-шаню, приятелю старого Гао. В образі Фена втілено риси лицемірного ревнителя феодальної моралі, консер-

ватора до самих кісток і велемовного святенника, негідника й розпусника. У душі цієї жорстокої і злої людини немає й крихти співчуття до людей. Мерзенна угода з купівлею наложниці у старого Гао остаточно розкриває звіряче нутро Фен Ле-шаня.

Життя цих людей і тих, хто поділяє їхні переконання або ж просто наслідує їх, минає в неробстві, то за картярським, то за обіднім столом. Ці люди уникають суспільних подій, цікавлячись ними лише тоді, коли політика загрожує їхньому спокою й добробуту. Невігласи й черстві егоїсти, жадібні до грошей обивателі, безпринципні пристосованці — такими малює Ба Цзінь синів і невісток старого Гао. «Шанобливі сини» удавано оплакують покійного батька, але це аж ніяк не заважає їм порушувати елементарні вимоги трауру, розважатися зі співачками й сваритися, затівати розподіл майна.

Безжально розтинаючи одну за одною болячки, що роз'їдають стару сім'ю, Ба Цзінь своїм романом переконує читачів у тому, що «покоління батьків» переживало на початку 20-х років ХХ століття — саме тоді відбувається дія роману — передсмертну агонію. Йдучи з життя, воно не бажало здавати своїх позицій добровільно і збільшувало число своїх жертв. Проте увесь хід історії змусив його дати дорогу молоді, яка відмовлялася жити по-старому і проголошувала нову мораль і нові ідеали.

Саме молодь, на думку письменника, повинна була виконати вироку історії. Саме молодь мала знищити безглузді звичаї, побудувати нове суспільство й нову сім'ю. У романі молоде покоління представлено онуками старого Гао — братами Цзюе-сінем, Цзюе-мінем і Цзюе-хоем. Вони разом вирости, одержали однакове виховання, люблять один одного, проте, як підкреслює Ба Цзінь, займають різні позиції щодо сім'ї та суспільства.

Цзюе-сін — типова жертва домостроївщини, людина морально надломлена й скалічена темними силами. Віп не знаходить щастя ні в коханні, ні в сім'ї, ні на службі. Намагаючись відгородитися від цькування «люблячих родичів», він вдається до «непротівлення» й «філософії поклонів». Цзюе-сін мириться зі своїм становищем і, не знаходячи в собі мужності боротися й протестувати, свідомо жертвує собою, причому жертва ця, як виявляється, непотрібна. Більш того, вона спричиняється до загибелі інших людей.

На відміну від старшого брата Цзюе-мін не згоден жертвувати собою і ладний відстоювати свої права. Він ненавидить і засуджує несправедливість, проте вважає за краще поки що займати позицію невтручання, схильний до поступок і компромісів. Йому бракує твердості вдачі. І лише тоді, коли на карту була поставлена його власна доля, він наважується протестувати й захищатися.

Чільне місце в романі відведено молодшому братові — Цзюе-хою. Саме Цзюе-хой кидає відвертий виклик старій сім'ї. Мета його бун-

ту — прокласти дорогу до світла, свободи і знань собі й своїм братам, а якщо дивитися ширше — всій молоді його покоління. Опозиційне ставлення Цзюе-хоя до порядків у сім'ї Гао виявляється спочатку в дрібницях. Він, наприклад, відмовляється їздити в паланкіні, через що родичі глузуливо називають його «гуманістом». Цзюе-хой мріє вирватися з дому, бо він як «тісна клітка». День за днем наростає у нього жадоба спілкуватися з людьми, з однолітками, потреба суспільно-корисної діяльності. Він не просто співчуває ідеям «руху 4 травня», а й памагається здійснити їх: бере участь в антивійсьній демонстрації учнів, у виданні учнівського журналу, в організації громадської читальні. Він захоплюється романами Тургенева і Толстого, жадібно читає нові журнали.

Події, що відбуваються в сім'ї і суспільстві, книжки і статті, які пропагують передові погляди, допомагають Цзюе-хоя побачити справжнє обличчя навколишнього світу, засудити й відкинути цей світ — несправедливий, закоснілий, жорстокий. Усі помисли Цзюе-хоя спрямовані в майбутнє, він відданий ідеї служіння суспільству, прагне нових знань і корисних справ. Але протест його ще пасивний. Протестуючи, Цзюе-хой скорше захищається, ніж нападає на старі сили. Неспроможний подолати їх сам, він змушений тікати з дому. Його втеча — то перший крок до самостійного життя, до справжньої боротьби за права молоді.

Образ Цзюе-хоя, дуже правдивий і життєвий, несе велике соціальне навантаження: в ньому найбільш яскраво показано зростання свідомості молоді, її потяг до духовного розкріпачення, до усвідомлення себе як сили, покликаної змести старе й відстояти нове у житті.

У романі переконливо показано безправне становище жінки в феодално-поміщицькій сім'ї. У старому Китаї жінку видавали заміж усупереч її бажанню, могли покарати, принизити, образити, вигнати з дому, а вона не сміла ні протестувати, ні захищатися, ба навіть нарікати. Єдиною розрадою для неї були сльози. Ганебний звичай битувати ноги забирив у неї дитинство, а ранні шлюби калічили життя. З-під влади батька жінка потрапляла під владу чоловіка й свекрухи. Стіни родових особняків ізолювали її від суспільства.

Якщо такою незавидною була доля жінки із заможних класів, то можна уявити, як важко жилося простій жінці. Вона мала лише одне право — право на рабську працю. Жінку-наймичку багаті хазяї могли будь-коли продати або подарувати як річ.

Жіночі образи в романі Ба Цзіня «Сім'я» правдиві і переконливі. Міцніючі сили китайської молоді уособлюють подружки — Цінь і Сюй Цянь-жу. Цінь бореться за емансипацію, за жіночу освіту, виступає проти домострою, хоч, як і Цзюе-мін, у своєму протесті й зупиня-

ється на півдорозі. На противагу їй Сюй Цянь-жу — людина дії. Вона не лише показує приклад подругам, а й активно спонукає їх звільнитися від безглузких умовностей, яких мала дотримуватися жінка в старому китайському суспільстві. Саме такій молоді, як Цін та Сюй Цянь-жу, належить, за словами Ба Цзіня, майбутнє.

Зовсім інші характери у Мей і Жуй-цзюе. Їхня основна риса — покора. Їм обом навіть на думку не спадає, що вони можуть постояти за себе. Обидві ці жінки стають жертвами безглузкого й нелюдського порядку, коли тільки батьки могли вирішувати долю своїх дітей.

Безперечною удачею Ба Цзіня є образ Мін-фен. У характері цієї дівчини — служниці в домі Гао — сконцентровано високі моральні якості, властиві простим людям. У Мін-фен відкрита й добра душа, вільна від корисливості й обману. Мін-фен уміє любити віддано, до самозабуття. Не знайшовши підтримки в коханого, вона воліє краще вмерти, ніж зганьбити себе.

В основу роману «Сім'я» лягли спогади Ба Цзіня про свої дитячі й юнацькі роки. Автобіографічний елемент у романі досить сильний, що визнає і сам письменник. Проте справжні події, учасником і свідком яких був Ба Цзінь, не скопійовані, а художньо осмислені й узагальнені. Перед нами не белетризований варіант автобіографії, а реалістичне відтворення типової для Китаю історії розкладу і краху патріархальної сім'ї. Сприйняття життєвого матеріалу в широкому суспільному, а не вузькобіографічному плані обумовило соціальну значимість роману. В цьому одна із причин його популярності. «Сім'я» одразу й надовго заволоділа симпатіями читачів, насамперед молодих. Роман і досі приваблює щирістю, людяністю, пристрасним викриттям старого світу й домостроївських звичаїв.

«Сім'я» завоювала визнання і за межами Китаю. Роман перекладено багатьма мовами світу — російською, англійською, німецькою, японською, в'єтнамською, чеською, польською, узбецькою, вірменською.

Український читач знайомий із творами китайської класичної і сучасної літератури. Тепер до цих творів додається «Сім'я». Герої Ба Цзіня йдуть до мільйонів нових читачів.

В. ПЕТРОВ

БА ЦЗИНЬ

Семья

Р о м а н

Перевод с китайского

И. К. ЧИРКО

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *С. І. Наливайко*

Художник *В. В. Андреев*

Художній редактор *І. М. Гаврилюк*

Технічний редактор *Б. С. Грінберг*

Коректори *Ю. А. Мороз, Г. М. Стадник*

Виготовлено на Харківській книжковій
фабриці ім. М. В. Фрунзе
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига»,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8. Зам. 6-188.

Здано на виробництво 6.V 1976 р.
Підписано до друку 29.VII 1976 р.
Папір № 3. Формат 84×108^{1/2}.
Фізичн. друк арк. 10.
Умовн. друк арк. 16,8.
Обліково-видавн. арк. 18,76.
Ціна 1 крб. 06 коп.
Тираж 65 000.

1912